

9(47-923

7-71

305

10502

7493

9(47-925)

7-71

այ

Ն. ԴՕԼԵՆԱ ԵՒ Ա. ԽԱԶ

201115-10.8

19 AUG 2006

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

1004
16812

Ա. Հայոց թագաւորութիւնը Արտաշիսեան հարս-
տութեան ժամանակ. Բ. Օտար տիրապետութիւնները.
Գ. Հին հայերի կրօնը. Դ. Հին հայերի քաղաքակրթու-
թիւնը. Ե. Քննադատութիւն հայ պատմագիրներին:

Ֆրանս. ընագր. Թարգմ.

Ռ. ԶԱԶԵՐՈՒՆԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

ԵԼԵՔՏՐՈՆԱԳՐԻ ՏՊ. ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՅԻ. ՊՕԼԻՑ.
1910

3.04.2013 0 5

3005 GUA 81

1. 10.10.10 10.10.10

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

Գ. Լ. ՈՒԽ. Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔԻ ՎԵՐԻՄԱՆ ԴՊՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

I

Արդարադարանի ճակատամարտին Արդարադարանի
համար անկում բերեց, որով Հայաստանը դար-
ձաւ Արդարադարանի կայսրութեան մի նահանգ:
Այս նահանգը մտածեց անկախութիւն ձեռք բե-
րել ամենից առաջ իւր սատրապների իշխանու-
թեանն ոյժ տալով: Արդարադարանը բացի այն նա-
հանգներից, որոնց բաժանել էր իւր զօրավար-
ների մէջ, մի քանի երկիրներ հս յանձնեց սը-
րանց իշխանութեանը՝ սատրապութիւն անունով:
Նա անհրաժեշտ համարեց պարսկական այդ սիւ-
տեմը պահպանել՝ մտածելով, որ դա միակ մի-
ջոցն է իսկական վասսալութիւն ստեղծելու և
միաժամանակ ազգային դիւրագրգիռ հակութեանը
սիրաշահելու: Սակայն՝ Արդարադարան էլ իւր նա-
խորդների պէս դրանով առիթ էր տալիս ան-
ջատական ձգտումներ առաջանալու, հէնց որ
կեդրոնական իշխանութիւնը բաւականաչափ ոյժ
չէր ունենայ:

Աղէքսանդրն իւր կենդանութեան ժամանակ
Հայաստանի վրայ սատրապ նշանակեց Միհրանին
(գուցէ 330-323)։ Այս դէպքից կարելի է են-
թադրել, որ Փոքր-Հայքն առանձին վերցրած ա-
ւելի կարևոր էր, քան թէ Սարդայի սատրապու-
թիւնը, որը սակայն՝ իշխում էր Եգէեան ծովի
մօտ գտնւած ճանապարհի վրայ, որովհետև Ա-
ղէքսանդրն առաջ այս սատրապութիւնն էր տւել
Միհրանին՝ (334-ին) ի վարձատրութիւն նրա մա-
տուցած ծառայութեան—Միհրանն էր գրաւել
այն կարևոր բերդը, որի բարձունքից Սարդան դի-
մադրում էր պաշարողներին։ Հաւանական է, որ
Աղէքսանդրի մահից յետոյ Հայաստանի սատրա-
պութիւնը կախում ունեցաւ այն թագաւորու-
թիւնից, որն Աղէքսանդրը յանձնել էր իւր տե-
ղակալ Սելևկոսին։ Ամենից առաջ Սելևկոսը հան-
դէս է գալիս իբրև Բաբելոնի գերիշխան՝ սակայն՝
նա պէտք է իրաւունքներ ունենար նաև ուրիշ
նահանգների վրայ, որովհետև, առանց լուրջ մը-
ցակիցների պատահելու, նա կարողանում է շու-
տով իւր իշխանութիւնը տարածել Պարսկաստա-
նի, Փոքր-Ասիայի, Միջագետքի, Ասորիքի և վեր-
ջապէս Հայաստանի վրայ, որը շուտով այս թա-
գաւորութեան մէջ կազմում է մի առանձին սատ-
րապութիւն։ Հայաստանի գրաւման պատճառը
հայերի անխոհեմ, անհնազանդ վարմունքն էր,

ինչպէս կտեսնենք յետագայ դէպքերի նկարա-
գրութիւնից։

Հայերն սկզբներում ոչ մի նպաստաւոր պայ-
ման չունէին այս լուծը թօթափելու։ Սելևկոսը
Հայաստանի վրայ սատրապ էր նշանակել յոյն
Նէօպրտօլեմին (323), որը հաւանօրէն կառավա-
րում էր ամբողջ Հայաստանը։ Նա իւր շահերի
տեսակէտից յարմար չհամարեց վերահաստատել
Պարսից քաղաքականութեան շնորհիւ Հայաստա-
նում առաջացած ժառանգական սատրապների
հարստութիւնը, որը, պարսիկ մեծ սենեօրների
ընտանիքի նման, բարձր դիրք էր գրաւել և հեշ-
տութեամբ ձուլւել հայերի հետ, որպէսզի կա-
րողանայ ամբողջապէս ներկայացնել նրանց ազ-
գային բոլոր ձգտումները։ Սակայն՝ Աղէքսանդրի
նման Սելևկոսն էլ ստիպւած էր վաստակ դժւարա-
մատչելի նահանգները, ինչպէս Հայաստանը,
պահպանել իսկական ինքնավար կառավարու-
թեամբ, փոխարքայական բեժիմով։ Այս նահանգ-
ները բոլորովին ազատ էին իրենց վարմունքի
մէջ և պարտաւոր էին միմիայն հնազանդւել գե-
րիշխանին, տարեկան տուրք վճարել նրան և զին-
ւորական ծառայութիւն մատուցանել։ Հայերը
ընականաբար դժգոհութեամբ պէտք է կատարէին
այս պարտականութիւնները և անհամբերու-
թեամբ պէտք է ձգտէին ազատւել դրանցից։ Ամե-
նից առաջ հայերը պէտք է աշխատէին իրենց ազ-

գային հայ սատրապներին նորից իշխանութեան մէջ հաստատել. և այս բանը նրանց յաջողութեամբ 317-ին Սելևկոսը, կամայ թէ ակամայ, հին հայ իշխաններից մէկին՝ Հրահատին՝ նշանակում է սատրապ: Կարելի է ենթադրել, որ այս ազգային շէֆը մեծ ազատութիւն էր վայելում իւր վարմունքի մէջ, որովհետեւ նա մեռնում է Պոնտոսի դէմ Հայաստանի ձեռնարկած պատերազմում: Սրանից յետոյ Հայաստանն այնքան յանդուգն է դառնում, որ այս միւսնոյն տոհմից սատրապ դարձած Եղևարդի օրով, 301 թիւն, ապստամբութեան դրօշակ է բարձրացնում: Բայց արդէն շատ ուշ էր, Սելևկոսը 311-ից սկսած վերջապէս կարողացել էր իւր գերիշխանութիւնն աւելի ամրապնդել, ուստի կարողանում է ազատագրութեան այս առաջին փորձը ճնշել, խեղդել:

Կամաց-կամաց Հայաստանի սատրապութիւնն սկսում է ժառանգական դառնալ. երրորդ դարում արդէն նորից կատարելապէս ժառանգական էր Պէտք է կարծել, որ Սելևկոսի յաջորդներին յաջողութեամբ է Հայաստանը լուռ և անշարժ պահել իրենց իշխանութեան տակ, որովհետեւ այս ազգասէր Եղևարդի փորձն երկար ժամանակ այլ ևս ուժեղ չափով չի կրկնում, որպէսզի կարողանար պատմութեան մէջ յիշատակել: Սելևկեան թաւականութեան սկսելու ժամանակ՝ Հայաստանն ստիպւած էր հպատակութեան նշան-

ներ ուղարկել Սելևկիա. այս քաղաքը շինել էր տւել Սելևկոս իշխանն իւր անունով և գտնուում էր Կոէզիֆօնի մօտ, Տիգրիսի ներքին հոսանքի վրայ (Բաղդադի հիւսիսային կողմում): Սելևկոսն և իւր յաջորդներն այստեղ գահակալեցին մինչև որ պարթև Պրատէս Բ-ը 129 թիւն գրաւեց Միջագետքը. սրանից յետոյ Սելևկեանների ժառանգորդ Դեմիտրիոսն աթոռը փոխադրեց Անտիոք, որից կախում ունեցաւ Հայաստանը Գ-րդ դարուց սկսած մինչև Բ-րդ դարու սկիզբը:

Այս ժամանակամիջոցը հայոց պատմութեան ամենամութ շրջանն է. աւելի քան երկու հարիւր տարւայ ընթացքում հազիւ կարելի է մի քանի դէպքեր յիշատակել. միւս կողմից՝ սատրապների ու իրենց երկրում թագաւորութիւն ձեռք բերած թագաւորների ցանկը մեծ կասկածանքով կարելի է կազմել, այն էլ առանց ժամանակագրական մօտաւոր յաջորդականութիւնը պահպանելու:

Նախ մի շարք անուններ են գալիս, որոնք իսկապէս Հայաստանին են վերաբերում, սակայն շատ հեռից, երկրորդական կերպով. յամենայն դէպս հաստատ է, որ այդ անունները Մեծ-Հայքի շէֆերի անունները չեն. ոչ մի փաստ չկայ ենթադրելու, որ Եղևարդից յետոյ անմիջապէս Սամէս կոչւածն է կառավարել, որը ցանկի առաջին տեղն է բռնում և որի դէմքը շատ անորոշ է այս անունների շարքում: Ոմանք կարծում են,

որ սա Ասորիքում Կոմաթենի կառավարիչն է եղել^{*)}։ Ուրիշները սրան համարում են հաբա-
ւային Հայաստանի իշխանը, եթէ միայն յաջորդ
սատրապի՝ Արշամի (240) հայրն է սա^{**)}։ Վեր-
ջինիս յաջորդը լինում է իւր որդի Աբդիսա-
րէսը։ սակայն՝ Հայաստանում է եղել սա։ Շատ
հեղինակներ ստիպւած են չընդունել այդ անունը,
որովհետեւ արմատը սեմիտական է։ Յայտնի
է, որ սա իւր աթոռանիստը դարձրեց Արշամո-
շատա քաղաքը, որի անունը կազմւած է Արշամ
բառից և շատ (շատ նշանակում է հանգստու-
թեան տեղ) պարսկական ածանցից։ Այժմ մը-
նում է իմանալ թէ որտեղ էր գտնւում այս քա-
ղաքը։ Ընդունւած է, որ դա Մոփաց երկրի մայ-
րաքաղաքն էր։ Ուրեմն չպէտք է շփոթել սրան
Կոմաթենի Սամաստի հետ, որովհետեւ ոչ մի
փաստ մեզ չի թոյլատրում կրճատելով ար ա-
ռաջին վանկը և ասել, թէ այդ քաղաքն ևս կոչւել
է Սամաստ ու շփոթել իսկական Սամաստի
հետ։ «Ար»-ը նախածանց չէ, այլ՝ արշամ ան-
ւան մասն է կազմում։ Կիպերտի Հռոմէական
կայսրութեան պատմական քարտիզում երկու
քաղաքներն էլ որոշ, առանձին-առանձին նշանակ-
ւած են։ այսպէս՝ Արսամաստը, որ շինել է Ար-

^{*)} Podyen IV 17.

^{**)} Լանկուա, Numismatique de l' Arménie.

շամը, հայկական է, իսկ Սամաստը—Սամէսի
շինածը,—սիրիական։

Այդ երկու քաղաքների յարաբերութիւնները
բաւականին սերտ պէտք է լինէին, որովհետեւ ոչ
մի բնական արգելք չունին։ Մի դոկումէնտ կայ,
որից երևում է, որ Կոմաթենի ինքնավար հա-
րստութիւնը խնամիական կապերով միացել,
դաշնակցել էր Մոփաց իշխանութեան հետ. այս-
պիսով սեմիտների և հայերի մէջ առաջ էր եկել
ազդագրական և քաղաքական միաւորութիւն։
Դեռ Սելևկեանների թագաւորութիւնը չէր կոր-
ծանւել, որ սատրապութիւններն սկսեցին ճիւ-
ղաւորւել. այդ ճիւղերը կառավարւում էին ի-
րանց նահանգի իշխաններով, սրոնք միատեսակ
աւատներ էին. սրանք խմբւելով իրենց սատրապ-
ների շուրջը կազմում էին քիչ թէ շատ անկախու-
թիւն վայելող թագաւորութիւններ։ Այսպէս էր,
որ հայկական Մոփք գաւառի հարաւային կողմում,
սիրիական Կոմաթենի վրայ իբրեւ «թագաւոր» իշ-
խում էր Միհրդատ Կալլինիկոսը Բ. ա. 69 թւին։
Երբ Լուկուլլոս զօրավարը հայոց Տիգրան թա-
գաւորին յաղթեց և, ինչպէս յետոյ կտեսնենք,
գրաւեց Տիգրանակերտ քաղաքը, այս իշխանի
տիտղոսն ու ստացւածքները վերահաստատեց։
Միհրդատը պարթևական ծագումից էր, ինչպէս
այդ ցոյց է տալիս իւր անունը։ Նրա ընտանիքը
խոր արմատներ էր ձգել Հայաստանի ներսերում։

եւ իրօք այդ ընտանիքը մեզ ծանօթ է այն կա-
րեոր գերեզմանային դոկումէնտներից, որոնք
գտնուել են Վանայ լճի արեւմտեան ափում կանգ-
նած Նիմրուտ—Դադլեռան մէջ. այստեղ երևան
է եկել գետնի մէջ փորլած մի գերեզմաննոց, որը
բաղկացած է անձանագրութիւններ կրող սեն-
եակներից. այս գերեզմաննոցն ուղեցոյց է հան-
դիսացել միւսնոյն շրջանում ուրիշ նշխարքներ
(reliques) ևս գտնելու: որոնցից դուրս են բերել
Միհրդատ կալիսիկոսի և իւր կնոջ ծննդաբանու-
թիւնը: Միհրդատի իսկական նախնիքները եր-
բեմն այնպիսի անուններ են կրել, որոնց մենք
տեսնում ենք հայկական հարստութեան մէջ. գա-
լով թագուհու նախնիքներին՝ կարելի է նրանց
նոյնացնել հէնց այս միւսնոյն հարստութեան հետ:
Թագաւորի կողմից է Դարէհը, Քսերքսէսը, Ար-
տասուրասի որդին՝ Արօանդէսը, որը Արտաքսէսի
աղջիկ Ռօդօկունի ամուսինն էր և Միհրդատ
Ա-ի հայրը: Թագուհու կողմից է Դիմիտրիոս
Նիկատորը, Սամէսի կին՝ Իգիաս թագուհին և
թագաւորի մայր Լաօդիսէն. ուրեմն՝ սովորութեան
համաձայն, թագուհին պէտք է ամուսնացած լի-
նէր իւր եղբոր հետ և մեզ թողած մօր գիծը,
ինչպէս որ թագաւորը հօր գիծն է թողել, կա-
մենալով իբրև հարազատ ժառանգորդ ճանաչել:
Սամէսից սկսած մենք նորից հանդիպում ենք
հայկական հարստութեան. այս Սամէսը կարող

է Միհրդատի որդին լինել, Միհրդատը՝ Քսեր-
քսէսի որդին կամ փեսան, Քսերքսէսը՝ Արդիսա-
րէսի որդին, Արդիսարէսը՝ Սամէսի, Սամէսը՝ մի
ուրիշ Սամէսի *):

Վերոյիշեալ հայկական հարստութեան մէջ
մենք տեսնք Արդիսարէսին, իբրև այդ հարստու-
թեան վերջին թագաւոր. ինչպէս որ պատմա-
բաններն են մեզ ներկայացնում այդ հարստու-
թիւնը, նա իրօք շարունակուում է Արդիսարէսի որ-
դի Քսերքսէսի միջոցով (215)**): Ահա այս իշխան-
ների ժամանակն էր, որ սատրապութիւնը ժա-
ռանգական էր դարձել: Դժբաղդաբար ամբողջ
այս շրջանում միայն մի հատիկ տեղեկութիւն
ունինք Մեծ-Հայքի մասին. իսկ Փոքր-Հայքի հա-
մար այդ էլ չկայ: Այս իշխանները, որոնց ցոյց
տւինք, իշխում էին մի միացւած նահանգի՝ Ծո-
փաց երկրի վրայ, որը գտնւում էր երկու Եփրատ-
ների խառնարանից ներքև և որտեղ բազմաթիւ
հայեր կային: Իսկական Հայաստանի մասին այս-
բանը միայն գիտենք, որ Գ-րդ դարում կառա-
վարւում էր Արտաւազդ անունով մէկից, որին
յոյներն անւանում էին Արտաբարզանէս. սրա
իշխանութիւնը տարածւում էր նաև դէպի արե-
ւելք՝ Ատրպատականի վրայ (Ուրմիոյ լճի հո-
վիտը): 220 թւին սա խաղաղութան դաշն է
կապում Անտիոքոս Գ-րդ Մեծի հետ: Ուրեմն

*) Ֆ. Իւստի. Grandriss

**) Պիլը. VIII, 25.

յօգուտ սրան Հայաստանից մի մատվերցրել, միացրել էին պարսկական մի նահանգի հետ՝ մի առանձին սատրապութիւն կազմելու համար. այս սատրապութեան սահմանները տարածուած էին դէպի հիւսիս՝ մինչև Փաղ դետը (Կողքիսի Ռիօնը): Բրդ դարում դէպքերը պարզում են և Հայաստանը վերջնականապէս բաժանուած է երեք անջատ, որոշ մասերի: Մեծ-Հայքում Արտաշատ-դին յաջորդում է իւր որդի Արտաշէսը 190—159: Օտար պատմիչները սրան Արտաքսիաս անունով են ճանաչում. սա դաշնակցում է Չարէհի (Չարի-ադէս) հետ և երկուսը միասին՝ օգտւելով Անտիոքոս Գ-ի Մագնեզիայի մօտ հռոմայեցիներից կրած պարտութիւնից (190), վերջնականապէս ազատում են իրենց երկրները, մէկը Մեծ-Հայքը, իսկ միւսը՝ Ծոփաց աշխարհը: Այս Չարէհը հանդէս է գալիս իբրև հայ իշխան՝ յաջորդելով նրանց, որոնց մենք ընդունեցինք իբրև հարաւային Հայաստանի ֆրակցիայի ժառանգորդներ: Սա իւր հիւսիսային դրացու նման ազատութիւն ձեռք բերելով, երբէք չմտածեց եղբայրաբար միանալ իւր դրացու հետ և մի ուժեղ թագաւորութիւն կազմել. և մենք հէնց սկզբից տեսնում ենք տեղական իշխանների այն նախանձը, որը ամբողջ հայոց պատմութեան ընթացքում գլխաւոր պատճառ է դառնում այդ պետութեան կործանման, այդ սղզի թշուառութեան: Չարէհը բոլորովին

անկախ կերպով իշխեց Ծոփաց երկրում՝ մայրաքաղաք Նոնենայով Կարկաթի օռներտան (Տիգրիսի ճիւղերից մէկի վրայ իշխող բարձրութեան վրայ, ինչպէս Սարաթոնն է ասում. XI 14, 15), իսկ Արտաշէսը Մեծ-Հայքի թագաւորութիւնը հիմնեց, իւր անունը տւեց թագաւորական բնակավայրին՝ Արտաշատին. և իւր յաջորդներն էլ կազմեցին մի հարստութիւն, որը Արտաշէսի անունով Արտաշիսեան կոչւեց: Այս կարեւոր թագաւորութեան կեդրոնը Արաքսի հովիտն էր, Արաքսի չորս կողմը. նա ընդգրկում էր Կովկասի մի մասը, Վանայ լճի հովիտը, արևելեան Եփրատի բարձրագոյն հոսանքը և այն ամբողջ բարձրաւանդակը, որի միջով հոսում է արևմտեան Եփրատը. այս բարձրաւանդակի արևմտեան կողմից սկսում էր Փոքր-Հայքը, որը նոյնպէս բաժանւած էր միւս երկուսից: Երկուսը իրարից միմեկին մարտնչեցին: Այս յամառ անջատումը միմիայն երկպառակութիւնների դուռ կարող էր բաց անել. կամ այս երեք Հայաստանները պէտք է կուէին կամ որանցից մէկն ու մէկը և դրացիները. ամենաուժեղ հակառակորդը կուէ էր տալիս ամենաթոյլին, մինչև որ հանգամանքները կեղաշրջէին դերերը. սակայն՝ երբէք ինքնաբուզիւ, ընդհանուր և վերջնական համաձայնութիւն առաջ չեկան: Բրդ դարում արդէն կոիւններն սկսում են Հայաստանի երկու փոքր ֆրակցիաները

յաջողուում են կուել ակելի մեծի հետ, բայց Ա. դարում ժամանակաւորապէս այն ճակատագրական եզրակացութեան յանգան, որ հարաւային ֆրակցիան միաւորւի Մեծ-Հայքի հետ, իսկ արեւմտեանը՝ Պոնտոսի թագաւորութեան հետ:

Այս վերջինը՝ Փոքր-Հայքը, նոյնպէս ուզում էր իւր ազատ վարմունքը, իւր ազատ ընթացքն ունենալ. նա զգում էր, որ ինքը հեռացել էր իւր կրտսեր քրոջից, որը ակելի հաստատուն էր իւր ձգտումների, իւր ցանկութիւնների մէջ, որոնք տարբեր էին Փոքր-Հայքի ձգտումներից, ցանկութիւններից: Ճիշտ է, Փոքր-Հայքի շահերը երբեք թելադրում էին դաշնակցել Մեծ-Հայքի հետ, այդ կլինէր բնական և մշտական, շնորհիւ երկուսի արիւնակցութեանը, սակայն շատ յաճախ նա գերադասում էր Պոնտոսի բարեկամութիւնը, ակելի անմիջական կերպով զգալով արեւմտքի և հիւսիսի ազդեցութիւնները և միւս կողմից՝ կամենալով ճանապարհ բաց անել իւր համար դէպի ծովը: Սրա առաջին սատրապը մեզ ծանօթ Միհրդատ անունն էր կրում. սա հաւանօրէն Անտիոքոսի քրոջ կամ եղբօր որդին էր, կամ գուցէ ազգականը. յամենայն դէպս հաստատ է, որ Պոնտոսի թագաւոր Փարնասի դաշնակիցն էր. իբրև այդպիսին նա պարտաւոր էր մասնակցել Հռոմի դէմ Պոնտոսի մղած պատերազմներին 183 ին:

Մեծ-Հայքն արդէն գերիշխանութիւն էր ձեռք բերել այս երկու ճիւղերից և գտնուում էր մի այնպիսի դրութեան մէջ, որի պատճառով ստիպւած էր ընդհարել Արեւմտքի հետ: Եւ իրօք, մի քիչ յետոյ նա ընկնում է ամբողջ Ասիայի և Հռոմէական կայսրութեան մէջ առաջացած անխուսափելի բաղխման մէջ. և այդ՝ իւր Արտաշէս թագաւորի ժամանակ: Արտաշէսը, ինչպէս տեսանք, Փարնասին ժամանակակից էր. նա կարողացել էր զօրեղ հիմունքների վրայ հաստատւած մի թագաւորութիւն թողնել իւր որդի Արտաւազդ Բ-ին (159—149): Թւում է թէ այս Արտաւազդի թագաւորութեան ժամանակն է, որ պարթևներն սկսել են Հայաստանում ընդլայնել իրենց ազդեցութեան շրջանը: Այստեղ նորից ծննդաբանութիւնը խառնւում է. որպէսզի մենք կարողանանք պ. Իւստինի նման ընդունել հայկական ականդութեան տւած ծննդաբանութեան իսկութիւնը. պէտք ամենից առաջ քննենք այդ ծննդաբանութիւնը տուող շատ ուշ ժամանակաշարաւորների արժէքը: Մենք այդ պատմագիրներին կըննդատենք, երբ կհասնենք այն ժամանակաշրջանին, երբ դրանք գրի են առել իրենց պատմութիւնները, որից կտեսնենք, որ շատ կէտերի վերաբերմամբ դրանց արժէքը գերօ է և յատկապէս այս կէտի վերաբերմամբ: Այդ պատմագրներն ասում են, որ Արտաւազդ Բ-ից

յետոյ Վաղարշակ անուանով մէկը հիմնեց հայ Արշակեանների նոր հարստութիւնը: Միայն Մովսէս Խորենացին է, որ Արշակունիներին հասցնում է մինչև այդ ժամանակ: Այս ձգտումը բացարձակապէս անհնար է պաշտպանել, որովհետև քրիստոնէութիւնից յետոյ այլևս տեղ չի մնում այդ կարծեցեալ թագաւորական ընտանիքի անդամների համար: Եւ իրօք՝ Արտաւազդ Բ-ը մեռնում է Ք. ա. 149-ին. չնայած, որ սրա անմիջական յաջորդների անունները կորած են, սակայն՝ յայտնի է, որ դրանցից մէկը՝ Արտաւազդն է եղել, որը իշխել է 123-ից մինչև 95 թիւը և պատերազմ է մղել Պոնտոսի Միհրդատ Բ. թագաւորի դէմ: Այս 26 տարիներում անհնարին է տեղաւորել, ներս խծկել Արշակունիներին. դրանք չեն կարող նաև Արտաւազդի և Տիգրան Մեծի միջև լինել, որին մենք շուտով կ'անհնայեմք զահ բարձրանալիս:

Այս միևնույն դարում Փոքր-Հայքի մասին այսքանը միայն յայտնի է, որ 121 թւին երբ Փարնասի եղբայր և Միհրդատ Գ. ըդ եվերժէտին յաջորդող Միհրդատ-Եւպատորը աքսորից վերադարձաւ ու ձեռք ձգեց Պոնտոսի իւր թագաւորութիւնը՝ նա առանձին մի երկիր էր, որի իշխաններն արդէն հնազանդեցրել, վերջացրել էին Փարնակիայի և Տրապիզոնի Ժողովրդներին: Սակայն Փոքր-Հայքի

այս բարգաւաճումը երկար չպէտք է տևէր Միհրդատ Եւպատորի պատճառով: Քսան տարեկան էր Միհրդատը, երբ վերադարձաւ ու պարսիկ սովորութեան համաձայն, պսակւելով իւր քրոջ Լատիսի հետ՝ դարձաւ թագաւոր. նա իւր մօր — սա նոյնպէս Լատիս էր կոչւում և անշուշտ Լատիսէի (Լատիք) հիմնադիրն է — հալածանքներից ազատւելու համար եօթ տարի աքսորի մէջ էր մնացել. այդ ժամանակում ամրապնդել, կըրթել էր իւր բնաւորութիւնն ու մկանունքները: Այսպէս ամրապնդւած մի մարդ չէր կարող վաստակ մնալ իւր թոյլ, նորածիլ դրացուն: Միհրդատը շուտով Փոքր-Հայքը միաւորում է իւր Պոնտոսեան թագաւորութեան հետ և անմիջապէս բաժանում հինգ գաւառներին — Օրբախսէն, Ետուլան, Երետիս, Օրսէն, Օրբիսէն (Պտղոմէ. V. 7. 1), իսկ այդ հինգ նահանգներն էլ հարիւր քսան ստրատեգիաների (Պլին. VI. 9, 27): Այս միացումը տեղի ունեցաւ 70 թւին Ք. ա. առանց մի կաթիլ արիւն թափելու: Մրանից առաջ Միհրդատը արդէն մեն-մենակ կուռել էր թէ՛ Հռոմի դէմ և թէ՛ Տաւրիկեան Խերսոնէսի (Խրիմ) ու Ասիայի բարբարոսների դէմ. դրանով նա մեծադորդ հռչակ էր հանել, այնպէս որ երբ ձևացրեց թէ յարձակւելու է Փոքր-Հայքի վերայ, այդտեղի իշխանը՝ Սիսիսի որդի Անտիպատէրը չհամարձակեց անհաւասար կռիւ մղել, բայց

այդ հայերն էլ կամ շատ հեռու էին, կամ զբաղւած պարթևների յարձակումներին դիմադրելով, ուստի Անտիպատէրը զիջեց այդ երկիրը յօգուտ իւր դրացուն» (Ստրաբոն, XII, 3, 28): Այս կերպ Փոքր-Հայքը միաւորւելով Պոնտոսի հետ՝ շատ շուտով դարձաւ նրա անձնէր, օրինապահ հպատակը և Միհրդատին տւեց սքանչելի հեծելազօրք ու նշանաւոր նետաձիգներ» (Ապիէն):

Այստեղի իշխաններից շատերը ծագումով հայ չէին. Միհրդատ անունը, որ կրում էր թէ՛ Պոնտոսի թագաւորը և թէ՛ Փոքր-Հայքի առաջնայ թագաւորներից մէկը, պարսկական է և պարթևների միջոցով անցել այդտեղ. այդ անունը Միթրա անուն աղաւաղումն է: Միւսին բանը կարելի է ասել հայ թագաւորների մասին, որոնք Տրդատ անունն են կրել. այդ անունը շուտով կտեսնենք Տիրիտ կամ Տիրիտատէս ձևով: Արշակ անունը նոյնպէս պարթևական է և Վաղարշակն էլ պարթևական կլինէր, եթէ իրօք գոյութիւն ունենար: Չնայած որ մենք անկարող ենք ձիշտ որոշել այս ծագումով օտար և հայացած թագաւորների առաջանալը—սրանց անուններն են միայն մեզ հասել,—սակայն պէտք է ընդունել, որ Արտաւազդի և Արտաբանի մէջ ազգակցական կապ կայ. մենք ընդունում ենք, որ դա պարթև էր, իսկ դրա նախորդները՝ Փրատափերնէս, Բսերքսէս, Չարիատրէս, պարսիկներ էին: Մենք

ցոյց տւինք, որ Արգիստրէսը սեմիտական նախածանց ունի: Ուրեմն էլ ի՞նչ է մնում զուտ հայկական. ահա առնւազը երեք նոր տարրեր ևս, որոնք խծկում են հայոց բարձր իշխանական ընտանիքներում և շուտով դառնում գերիշխող: Սակայն, պէտք է նկատի ունենալ, որ այս օտարներն արագ կերպով ձուլւեցին հայերի հետ. մի հանգամանք, որը ցոյց է տալիս, թէ հայը ձուլելու ինչ հրաշալի յատկութիւն ունի: Այս իշխանները, ինչպէս երևում է, սօցիալապէս կազմում էին մի տեսակ ֆեօդալութիւն, սակայն չգիտենք թէ դաւառական փոքրիկ սինեօրները ինչ չափով աւատատուներ էին, ինչ չափով հպատակ, որքան տուրք կամ զինւորական օգնութիւն էին հասցնում թագաւորին: Գիտենալով, որ մտաւոր կուլտուրան բոլորովին բացակայում էր՝ ուստի կարելի է ենթադրել, որ դրանք կազմում էին մի «կատաղի, լեռնական ազնւականութիւն, որը մոլութեան աստիճանին էր հասցնում որսորդութեան և խնձոյքների սէրը... Պոնտական Հայաստանը քաղաքներ չուներ, նրա գլխաւոր զբաղմունքը ձիեր և ոչխարներ պահելն էր». այնինչ, ընդհակառակը, բուն ծովային Պոնտոսը պէտք է առաջագէմ, աւելի բարձր կազմութիւն ունենար, շնորհիւ կատարելապէս հելլենացած պարսիկ ազնւականութեան ազդեցութեանը: Մենք գիտենք, որ

այդտեղ պարսիկ ազնւականութիւնը կազմում էր սրի և գահի արիստոկրատիան, իսկ հելլէնները ներկայացնում էին քաղաքակրթւած բուրժուազիան: Սակայն և այնպէս «միայն պարսիկ ազնւականութիւնը չէր, որ բացառապէս վարում էր բարձր պաշտօնները. սրա կողքին մենք տեսնում ենք ոչ միայն յոյներին, այլև պաֆլագոնացիներին և հայերին...»¹⁾:

Միայն այս հանգամանքը բաւական է նախատեսելու, որ Հոռմի դէմ Պոնտոսի և Հայաստանի միացած կռիւներում ամենազեղեցիկ դերը կխաղայ Պոնտոսը: Թէ Հայաստանը և թէ Պոնտոսը նիւթապէս հաւասար չափով էին պատրաստւել կռւելու: Պատերազմի համար հաւաքած գանձերը, զէնքերը և պաշարեղէնները բաժանւած, պահւած էին կազօֆիլասիներում, որոնցից կարևորները թւով 75 էին. այս բոլորը Միհրդատն էր շինել տւել Փոքր-Հայքում. կազօֆիլասիները մի-մի բերդեր էին՝ շինւած կղզիացած ժայռերի վրայ, շրջապատւած փոսերով և առատօրէն լցւած ջրով ու փայտով, այնպէս որ կարող էին երկարատե պաշարումների դիմանալ» (Ստրաբոն, XII, պ. 28): Մրանցից մի քանիսը՝ «Հիդարա, Բասկիօդարիչա, Սինօրիա, Դաստիրա, ռազմական ահագին նշանակու-

թիւն ունէին»: Մենք առիթ կունենանք ցոյց տալու, որ Մեծ-Հայքն էլ նոյն եղանակով ամրացրւած էր. ապա ինչն էր վերջինիս թուլութեան պատճառը:—Մեծ-Հայքի թուլութեան պատճառն այն էր, որ նրա մարդիկ չէին կրթւել մեծ քաղաքակրթութեան դպրոցներում: Մենք տեսնում ենք գործի ձեռնարկած մի ուժեղ, դիմացկուն ցեղ, որը դեռ համարեա թէ վայրենի է. այդ ցեղը ընտիր զինւորներ էր տալիս օտար զօրավարներին, ինչպէս Միհրդատին, որոնք կարողանում են օգտւել նրանցից. սակայն՝ իր հարազատ առաջնորդների ձեռքին այդ զինւորները դառնում են մի դիւրաբեկ գործիք: Հայ զինւորների հարազատ առաջնորդներից գլխաւորը Տիգրանն էր, որի բաղդաւորութիւնը պէտք է պատահմունքներին, հանգամանքներին վերագրել, իսկ դժբախտութիւնը, անկումը՝ իւր բնաւորութեան թուլութեան, այն թուլութեան, որ իզուր աշխատում էր նա թագցնել արևելեան շքեղ, ճոխ արտաքին փայլի տակ:

Վերջապէս ասենք և այն, որ Հայաստանի երրորդ Փրակցիան՝ Ծովաց երկիրը նախ անկախ մնաց. Մեծ-Հայքի թագաւոր Արտաշէսը (Արտաքսիաս) չկարողացաւ տիրել այդ մասին, որովհետեւ նրա թագաւոր Զարիադրէսը կարողացել էր Կապադովկիայի թագաւոր Արիարաթ Ե-ից օգնութիւն ստանալ. վերջինս իբրեւ վար-

¹⁾ Թ. Ռայնալտ. Միհրդատ էջ 236:

ձատրութիւնն ստացաւ Թօմիսսա կամուրջը, որը գտնուում էր Եփրատի ձախ ափին: Արիարաթն այնտեղ հաստատուելով կտրել էր անցքը:

Բայց այս գրութիւնը չէր կարող երկար տևել՝ առանց գրգռելու Տիգրանի փառասիրութիւնը: Նա տիրելով այն կողմերին, ուր յետոյ իւր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը շինեց, շտապեց յարձակել Ծոփաց երկրի վրայ, որի թագաւորը Արտաշէսն էր և ոչ թէ Արսաս, ինչպէս Ետիէն Բիւզանդացին է ասում. «Կապադովկիան անկարող էր նոյնիսկ ինքն իրան պաշտպանել, ուստի իր նախկին պաշտպանեալին չկարողացաւ օգնութեան հասնել», բացի այդ՝ ինքն էլ ստիպւած եղաւ Թօմիսա բերդը նորից Ծոփաց երկրի վրայ ծախել և թոյլ տալ, որ 94-ին կամ 93-ին միացւի Մեծ-Հայքի հետ ¹⁾:

II

Հայոց Տիգրան Մեծ թագաւորն (95—56) իւր համբաւը մասամբ պարտական է Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատ Եւպատորին: Որովհետև Տիգրան Մեծը դաշնակցել էր Պոնտոսի այս մեծ զօրավարի հետ Հռոմի դէմ մղւած պատերազմներում, ուստի հին մատենագիրները գրադրում են նաև Հայաստանով և այս պատճառով միւս

¹⁾ Թ. Ռայնալս, Միհրդատ, էջ 103, 106, 260, 266:

բոլոր շրջաններից աւելի՝ այս շրջանի մասին են լրիւ տեղեկութիւններ տալիս: Տիգրանի թագաւորութիւնը կազմում է հայ ժողովրդի պատմութեան ամենափառաւոր շրջանը:

Փոքր-Հայքը Պոնտոսի անբաժան մասն էր կազմում, ուստի Մեծ-Հայքի հետ էր, որ Միհրդատն ուզում էր համաձայնութեան գալ իւր դիտաւորութիւններն իրագործելու համար՝ ի վրնաս հռոմայեցիների: Այս նպատակով Միհրդատն ամենից առաջ, 94 թւին իւր Կորդիոս մինիստրին ուղարկեց Տիգրանի մօտ, յանձնարարելով դաշն կապել և իւր Կլիոպատրա աղջկանը նրան կնութեան առաջարկել: Տիգրանն սկզբում տատանւեց ընդունել այս առաջարկութիւնը. որովհետև ոչ մի առիթ չունէր հռոմայեցիներից դժգոհելու և բացի այդ՝ վախենում էր նրանց հետ կռիւ բռնւելուց: Կորդիոսին յանձնարարել էին համոզել Տիգրանին մի խաղով, այսինքն՝ ցոյց տալ, որ Կապադովկիայի սատրապ Արիոբարզանը թոյլ և անարժան է, որ Տիգրանը կարող է այդ երկիրը գրաւել. միւս կողմից՝ ինչպէս Իւստին է ասում, Միհրդատն իւր այս ռազմական նպատակները թագցնելու համար էր, որ իւր աղջկան տալիս էր Տիգրանին: Անփորձ ու երիտասարդ Տիգրանը գրաւում է և ընդունում առաջարկութիւնը, քնում Արիոբարզանին, որը իւր գանձերով փախչում է հռոմէական կայսրու-

թեան սահմանները և պաշտպանութիւն խնդրում
Հռոմից: Տիգրանն ու Միհրդատը դեռ չէին պայ-
մանաւորուել, թէ ինչպէս պէտք է բաժանեն զբա-
ւած երկրները՝ երբ հռոմայեցիները վճռեցին
Արիոբարզանին հաստատել իւր իշխանութեան
մէջ: Այս երկու դաշնակից թագաւորները միա-
սին դուրս են գալիս զիմադրելու, և պայ-
մանաւորում են, որ գերիներն ու աւարը ի-
նի Տիգրանին, իսկ տիրապետած երկրները՝ Մի-
հրդատին *): Սրանց ձեռնարկութիւնը յաջողում
է. սրանք խելացի կերպով նկատել էին, որ Հա-
յաստանի հեռաւորութեան ու զիրքի պատճառով
հռոմայեցիներն լուրջ գործողութիւններ չեն
սկսի իրանց դէմ: Արիոբարզանի փոխարէն Կա-
պադովկիայում Կորդիոսն է հաստատւում: Սա-
կայն այս դաշնակիցները կարճ էին մտածել-
թւում է, որ նրանք չէին կարողացել ճիշտ կեր-
պով չափել արեւմտեան կայսրութեան ոյժը և
նախատեսել, թէ նա ի՞նչպիսի հարւածներ կա-
րող է տեղալ իւր թշնամիների գլխին: Երեւա-
սարդ զօրավար Լ. Կորնելիուս Սուլլան, որը Մա-
րիոսի հակառակորդն էր, գալիս է Կորդիոսի բա-
նակը խորտակելու. «յետոյ մի գունդ հայ զօրք
հասնում է նրան օգնութեան, հալածում փա-

խըստականներին ու կոտորում մինչև եփրատ
գետը *)»:

Այսպիսով սկսւում է այն պատերազմը, որի
եւեէջները պէտք է խլէին Տիգրանի ամբողջ
կեանքը: Տիգրանը շատ ուշ է գլխի ընկնում և
զղջում, որ ենթարկւել է իւր հանճարեղ աներոջ,
այն աներոջ, որի նպատակն էր օգտւել իրանից
և Կապադովկիայի հետ միասին նաև Պաֆլագո-
նիան վերստին զրաւել. այս վերջին երկիրը Բիւ-
թանիայի թագաւոր և Միհրդատի դաշնակից Նի-
կոմէտ թագաւորի դաւաճանութեան շնորհիւ էր
Հռոմի ձեռքն ընկել. 95 թւին Հռոմի սպառնա-
լիքների տակ՝ Նիկոմէտը զիջել էր այդ երկիրը:
Սակայն Տիգրանի ու Միհրդատի ախորժակը բաց-
ւել էր արդէն, նրանք անյադ տենչ ունէին
Արևելքին տիրելու և կարծում էին, որ իրանց
այդ կյաջողւի: Եւ իրօք հաւանական էր, որ
այդպէս էլ լինէր, եթէ միայն Տիգրանն իւր
դրացու անընկճելի բնաւորութիւնն ու լայն
միտքն ունենար, վճռէր միշտ օգնել նրան և ոչ
թէ ջլատել նրա ոյժերն իւր անտարբերութեամբ,
անգործունէութեամբ ու կասկածներով: Զի կա-
րելի ասել, որ այս երկու թագաւորներու մէջ
եղած կասկածը ծագել էր այն ժամանակահանից,
երբ Փոքր-Հայքը միացրեց Պոնտոսի հետ: Ար-

*) Իւստին XXXVIII, 3.

*) Թ. Ռայնալտ. Միհրդատ եւ պատերազմը 206.

դէն երկար ժամանակից ի վեր այս երկու քոյրերը՝ Մեծ-Հայքն ու Փոքր-Հայքը՝ նախանձոտ հակառակորդներ էին և վերջինիս թուլութիւնն ու նւաստացումը միայն, որը առաջ էր գալիս արտագաղթի պատճառով, կարող էր բաւականութիւն պատճառել իւր կրտսեր քրոջ, որն իւր բնակչութեան թիւը բազմացնում էր Փոքր-Հայքից եկած գաղթականներով: Տիգրանի համար շատ լաւ էր, որ դաշնակից էր այդ փառասէր դրացու հետ, որովհետեւ ուզում էր խորտակել փոքրիկ թագաւորութիւնների այն շղթան, որով պարթևներն իրան շրջապատել էին: այդ փոքրիկ պետութիւններն էին Օսրոէնը, Կորդուաց աշխարհը, Ադիաբենը և Մետիական Ատրպատականը: Միւս կողմից՝ Միհրդատը տեսնելով, որ հայ բնակչութեամբ բազմամարդ Ծովագ աշխարհի միացումով Տիգրանը շատ էր զօրացել՝ խիստ օգտակար համարեց նրան օգնել, որպէսզի ինքն էլ փոխադարձ օգնութիւն ստանայ Հռոմի դէմ: Այսպէս, մենք տեսնում ենք, որ այս գործում բարոյական հեղինակութիւնն ու դէպի ինքը գրաւելու ոյժը պատկանում է Միհրդատին, որը Տիգրանից մի քանի տարով փոքր էր *):

*) Որովհետեւ Տիգրանը մեռնում է 56 թւի փետրվարին, ինչպէս Կիկերոնն է ասում (Pro Sestio): Ըստ Պլուտարքոսի (Կրասոս, 49) 54 թւին է մեռնում. իսկ

92-ին կամ 91-ին Հայաստանի ու Պոնտոսի այս առաջին դաշնագրութիւնը աւելի սերտացաւ, ու դարձաւ պաշտպանողական ու յարձակողական՝ հէնց որ Սուլլան մէջտեղից չքացաւ: Միթրոսս և Բակոսս զօրավարները, որոնք հաւանօրէն հայեր էին, երկրորդ անգամ գրաւեցին Կապադովկիան, այնտեղից քշեցին Արիոբարզանին, որը, ինչպէս երեք տարի առաջ, ընդդիմութիւն ցոյց չտւեց և Մագակայի դահը բարձրացրին Միհրդատի որդուն, որն իրան անւանում էր Արիարաթ Եւսեբոս Ֆիլոպատօր *)»:

Սակայն Արիոբարզանը, որը հռոմայեցոց օգնութեամբ քշել էր Կորդուսին և վերահաստատել իւր իշխանութեան մէջ, 90 թւին Բիւթանիայի թագաւոր Նիկոմեատի հետ Հռոմ է գնում պաշտպանութիւն խնդրելու: այս պատճառով Միհրդատը վատ վերաբերւեց դէպի Մանրուս Աքվիլուխի, Արիոբարզանին իւր իշխանութեան մէջ վերահաստատողի առաջարկութիւնները և երրորդ անգամ գահնկէց արեց Կապադովկիայի թոյլ թագաւորին՝ յօգուտ իւր որդի Արիարաթին:

Ըստ Լուսիէնի (Macrobian) 85 տարեկան էր, որ մեռաւ, ուրեմն պէտք է մօտ 140-ին ծնած լինէր, այն ինչ Միհրդատը ծնել էր 132-ին:

*) Թ. Ռայնախ. վեր. յիշ. էջ 115: Չպէտք է այս անձնաւորութիւնը շփոթել Արիարաթ Վ. Եւսեբոս Ֆիլոպատերի հետ, որը մեռել է 130-ին (Իւստին. 492):

այսպիսով հայերն ստիպւած եղան երկրորդ անգամ կուել Հռոմի դէմ: Միհրդատն երկուսից երեք հարիւր հազար մարդ զինեց հռոմայեցոց դէմ, և իւր այս բանակը պաշտպանելու համար էլ երեք հարիւր նաւերից բաղկացած մի նաւատորմիդ պատրաստեց. այս ուժով նա դիմադրում էր 190 հազար հռոմայեցի զինուորներին: Միհրդատի այս զօրքի մէջ հայերն ունէին 10,000 հեծեալներ, որոնց Արիարաթն էր հաւաքել Փոքր-Հայքից (Ապպիեն. Միհրդատ, 17): «Հայոց այս զուգը չէր համարւում ազգային զօրքի թւում (Ըստ Միմնոնի և Ապպիենի), սրանից կարելի է եզրակացնել, որ... Փոքր-Հայքը... այդ ժամանակ միացրւած էր Կապադովկիայի հետ»: Սա մի ենթադրութիւն է, որը սակայն կարելի է ապացուցանել նրանով, որ Արիարաթը մի տարուց ի վեր (89) արդէն Կապադովկիայի թագաւորն էր և յանձն էր առել 10,000 ձի հաւաքել Փոքր-Հայքից. այս բանը անհաւանական կլինէր, եթէ Փոքր-Հայքը Պոնտոսի անբաժան մի հափնդը կազմէր: Արիարաթի ղեկավարութեան տակ գրտնւած հեծելազօրքը դիմադրեց Բիւթանիայի հեծեալներին, որոնք թւով քիչ էին և 88 թւին Ամասիայի մօտ փախուստի դիմեցին: Քիչ յետոյ հռոմայեցիները Ամիսիսի մօտ (Ալիւսի ձիւղը) առաջին անգամ Պոնտոսի թագաւորին պատահելիս կատարեալ պարտութիւն կրեցին:

Միհրդատի բանակներում «հետեակ հետաձիգները, որոնք գլխաւորապէս Փոքր-Հայքից էին հաւաքւում, ծովի և թէ ցամաքի վրայ աչքի ընկան իրենց ճարպիկութեամբ և բաշագործութեամբ: Սրանց աղեղները լաւ էին շինւած, այնպէս որ նետերը 180 մեթրից աւելի էին կտրում: Օրխոմէնում (Միհրդատի երկրորդ պարտութիւնը Յունաստանում Սուլլայի դէմ կուելիս) և Նիկոպոլսում (Տիգրանի որդի Արտաւազդ Բ-ի վերջին պարտութիւնը Կիլիկիայում Անտոնինոսի դէմ կուելիս, ուր Պոմպէոսն հիմնել էր այդ քաղաքը) այս նետաձիգներն ուղղակի հերոսներ էին: Սուլլան այնքան զնահատեց սրանց արժանիքը, որ Դարտանի դաշնադրութեան մէջ (Քերօնիայի և Օրխոմէնի ճակատամարտերից յետոյ, 85-ին) մի կէտ մտցրեց, որով Միհրդատի յանձնած պատերազմական նաւերը պէտք է իրենց նետաձիգներով միասին լինէին... Միհրդատի բանակի գլխաւոր ոյժը հեծելազօրքն էր կազմում... Այդ զօրքը ստացւում էր յատկապէս Փոքր-Հայքից և Դանուբի ու Դոնի միջև գտնւած բարբարոս ազգերից (Սարմատներ)...

Սրա զէնքերն էին նիզակ և սուր: Գալով այն ծանրազրահ հեծելազօրքին, որի թէ մարդիկը և թէ ձիերը ամբողջապէս ծածկւած էին երկաթեայ զրահներով, և որն այդ շրջանում գործ էին ածում թէ Հայքերը, թէ Պարթևները և թէ Աղւանները Կատաֆ-

ընկալու է անուշուշ, երևում է, որ Միհրդատը չի մտքեր իւր բանակում: Այս գործունեայ գունդը կամաց-կամաց դադարեց գործածելուց լուրջ ձեր-նարկութիւններ մէջ: Հայաստանի պատերազմում, որը շուտով կընկարագրենք, այս գունդն անվաստակելի թեթև կռիւներ մղեց և այդպիսով մեծ ծառայութիւն մատուցեց լեգէոններին ցրիւ տալու գործում: Հելլէն զօրավարների կողքին, որոնց զլխաւորներին Միհրդատն էր հրաւիրել, մենք տեսնում ենք նաև մի քանի հայ զօրավարներ, այս վերջինների թւում ենթադրւում է նաև Տաքսելը, որ մեծ ծառայութիւն մատուցեց Միհրդատին Յունաստանում՝ Սուլլայի դէմ կռելիս. սա կառավարեց նաև Փոքր-Հայքի գունդը Պոմպէյի բանակի դէմ (Ապպիեն. Bell. Civil., II 7):

Սանատրուկի մահից յետոյ Ասկարօք Սկիւթացիները սրան բարձրացնում են պարթև Արշակունիների գահը-«հայերը ասպարէզ են իջնում փայլուն կերպով... Երբ Պոնտոսի թագաւորը հռոմայեցիների հետ ընդհարման մէջ էր՝ Տիգրանը մոռանալով իւր աներոջ արած խոստումները՝ օգտւում է պարթևների թուլութիւնից՝ իւր հին անպատուութեան վրէժը լուծելու համար: Հայկական մի բանակ արշաւում է պարթևական սահմանների վրայ և հասնում մինչև Արբելա ու Նինուէ՝ ճանապարհի վրայ ամեն տեղ աւեր տարածելով: Պարթևներն ստիպւեցին մի այսպիսի

խիստ կորստաբեր պայմանագրութիւն (traité) կապել. — տալ հայերին այն եօթանասուն հովիտները, որոնց 95.թ.-ին էին տիրացել և բացի այդ՝ հիւսիսային Միջագետքի երկու ծաղկած նահանգները՝ Մուկդոնիան և Օսրօէնը (Ստրաբօն, XI, 14, 15). միաժամանակ մի առանձին դաշնագրութեամբ պարթևները յաղթողի տրամադրութեան տակ էին դնում հիւսիս-արևմտեան կողմում ունեցած իրենց բոլոր հին աւատաւունքներին (Իւստի, XI, 1): Ամենաուժեղ, ամենամեծ Սատրապը՝ Մեծ-Ստրաստանի Սատրապ Թագաւորը (հաւանօրէն Դարէհը, Ապպիէն. Միհր. 106) տեսնում է թէ ինչպէս հայերը հասնում են Եկբադանի դռներին և այրում իր պալատը (Իսիդոր Կարաքսացի, 6): Այսպիսով Տիգրանի բոլոր դրացիներն ստիպւած ընդունում են նրա գերիշխանութիւնն աւելի կամ պակաս կորստաբեր պայմաններով: Աղւանի և Իբերիայի (Կուր գետի և Կովկասի միջև), Մեծիական Ատրպատականի (Ատրպատականի Միհրդատ թագաւորն ամուսնացաւ Տիգրանի աղջիկներից մէկի հետ. Դիօն Կասիուս, XXXVI, 16) և Մեծ-Մեդիայի, Կորդուաց երկրի ու Ադիաբենի (վերին Տիգրիսի վրայ) թագաւորները դարձան նոր՝ արքայից արքայի վասսալներ: Սրանք խաղաղութեան ժամանակ հպատակութիւն էին ցոյց տալիս և տուրք վրձարում, իսկ պատերազմի ժամանակ տալիս էին

գործ ու բանւորներ»։ Տիգրանը թագաւորների թագաւոր տիտղոսը կրելով՝ հետեւեց արևելեան թագաւորների սովորութիւններին, իսկ Միհրդատը հեռու մնաց այդպիսի ձգտումներից, չնայած, որ Պոնտոսը դարձրել էր Ասիայի ամենից աչքի ընկնող մի կայսրութիւնը։

Տիգրանն այլևս վախ չունենալով հիւսիսից և արևելքից՝ «վերսկսւում է իւր հին ծրագրներն Եփրատի արևմտեան կողմում գտնւած երկրների վերաբերմամբ. արդէն Օսրոէնն ու Կոմաթէնը գրաւելով, տէր էր դարձել Եփրատի անցքին և կարաւանների մեծ ճանապարհին. այն արաբ ցեղերը, որոնց անապատից բերեց և նստակեաց դարձրեց, ապրանքների տեղափոխութեան տուրքեր էին հաւաքում յօգուտ Տիգրանի *)։ Տիգրանին մնում էր այստեղից ձեռքը մեկնել և Ասորիքը վերցնել իբրև մի հասունացած պտուղ։ Ասորիքի բնակիչները հրաւիրեցին Տիգրանին, բայց վերջին Սելևկեանները շատ անապաստան

*) Տիգրանը բաւականաչափ հրէաներ բերել տւեց Վան (Մովսէս Խորենացի, II, 19)։ Հայկական աւանդութիւնը հիմնւում է, սակայն նա պատւաստւել է ֆանտաստիքական աւելորդ կրկնութիւնների մի ստոյգ տեղեկութեան վրայ։ Ենթադրւում էր, որ Կիւրոսից առաջ արդէն հրէաներ կային Հայաստանում. այստեղ մենք տեսնում ենք քրիստոնեայ դարձած հայերի փառասիրական մի ձգտում՝ իրենց Հին-Կտակարանի հետ կապե-

էին. նրանք չէին ուզում իրենց նախնիքների տեղակալներից սիրւած մարդու գերիշխանութիւնն ընդունել։ Սակայն դրանց խեղճուկ բանակն ինչ կարող էր անել Տիգրանի՝ մօտ կէս միլիօն ամբոխի առաջ (Յովսէփ, Ant. Iud. XIII, 16, 4)։ 83 թւից սկսած Տիգրանը տէր դարձաւ ամբողջ վերին Ասորիքին, բացի Պերիական Ասորիքից՝ Անտիոքի դռնից։ Սելևկեան վերջին թագաւոր Փիլիպպոսը անշուշտ կուր մէջ է ընկնում, նրա որդի Փիլիպպոս II-ը ապաստանում է

լու։ Պատմական ճշմարտութիւնը մեզ կարծել է տալիս, որ հրէաների ներգաղթը առաջացել է վաճառականական նպատակներով, երբ Կիւրոսը Բաբելոնն առնելուց յետոյ, այնտեղի հրէաներին ազատութիւն պարգևեց։ Մովսէս Խորենացին պատմում է, որ Տիգրան Մեծը Ասորիքը գրաւելու ժամանակ իւր զօրավար Բարդաբանին ուղարկում է Երուսաղէմ՝ Հրէից քահանայապետների կռիւներին վերջ տալու համար. այս զօրավարը վերադառնում է բազմաթիւ աւար ու գերիներ, բերելով իւր հետ։ Մենք կտեսնենք, թէ այս ֆիկցիան որքան համապատասխան է ճշմարտութեան։ Անշուշտ նա մի արտացոլումն է Տիգրանի ընդհանուր քաղաքականութեան. Տիգրանը կարիք էր զգում իւր պետութիւնը բազմամարդ դարձնելու՝ իւր հպատակներից աւելի բաղադրելով օտարներով. նա բազմաթիւ յոյներ վերաբնակեցրեց իւր երկրում, ինչպէս նաև բռնի ուժով կամ յօժարութեամբ շատ սիրիացիների և հրէաների։ Այսպիսով քրիստոնէութեան սկզբներում Հայաստանում հրէաների թիւը բազմացել էր։

Կիլիկիա. իսկ Եւսիբի որդի Անտիոքոսը թագունւում է հռոմէական Ասիայում (Եւդոպ, VI, 14): Թագաւորների կանայքն ու աղջիկները յաղթողի կանանոցն էին ստւարացնում (Պլուտարքոս, Լուկուլոս, 21): Անտիոքը դարձաւ Տիգրանի աթոռանիստներից մէկը, որը նրա պատկերով փող էր կտրում. այս թագաւորութիւնը կառավարում էր Տիգրանի զօրավարներից մէկը՝ Մակադատիսը իբրեւ Սատրապ (Ապպիէն, Սուրիակա, 48 *):

Հին պատմաբաններն այս արագ յաղթութիւնները բացատրել են երկու պատճառներով, որոնք միաժամանակ են առաջացել: Նախ ժողովուրդը յոգնել էր Սելեկեանների անընդհատ կռիւներից, իշխաններն ուժասպառ էին անում երկիրն իրենց փառասիրութեան պատճառով և թուլացնում կառավարութիւնը թագաւորին ցոյց տւած իրենց հակառակութիւններով. միւս կողմից՝ ժողովուրդը ուրիշ տիրապետող էր ուզում. նա Միհրդատ Եւպատորին չգիմեց, որովհետեւ նա չափազանց զբաղւած էր Հռոմայեցոց դէմ կռւելով ու չէր կարող գալ և Ասորիքին տէր դառնալ. նա Եգիպտոսի Պտղոմեաններին լսել անգամ չէր ուզում, որովհետեւ իր թշնամիներն էին, ուստի գերադաս համարեց Տիգրանին նրանով, որ նա ուժեղ թագաւոր էր և Պարթեաներին բարեկամ: Այսպէս ուրեմն՝ Տիգրանին մնում էր միայն գալ

*) Թ. Ռայնախ, Միհրդատ Եւպատոր, էջ 312:

ու տիրել: Տիգրանը տէր դառնալով այս երկրին չմտածեց այն միջոցների մասին, որոնք անհրաժեշտ էին իւր թագաւորութիւնը հաստատուն հիմունքների վրայ դնելու համար: Պատմում են, որ Տիգրանն Ասորիք էր եկել 500,000 մարդկանցից բաղկացած մի բանակով, այստեղ առիթ չունենալով այդ բանակը գործադրել՝ մրտածեց Պաղեստինը գրաւել. այս բանը լսելով հրէաներն ու Աղէքսանդրա թագուհին սաստիկ վախենում են, որովհետեւ երբէք մի այդպիսի վրտանգի մասին չէին կարող մտածել: Ինչպէս պատմաբան Յովսէփն է ասում՝ Աղէքսանդրան մեծամեծ ընծաներով դեսպան է ուղարկում Տիգրանի մօտ՝ երբ նա զբաղւած էր Պառթեմայիս դրացի քաղաքը գրաւելով: Սելինէն, որը նոյնպէս Կլէօպատրա էր կոչւում և իշխում էր Ասորիքի Ասորեստանցի բնակիչների վրայ, քաջութեամբ հրաման արձակեց դիմադրել Տիգրանին: Սակայն այս դիմադրութիւնից մեծ չարիքներ ծագեցին՝ ինչպէս յետոյ կտեսնենք, այն ինչ Աղէքսանդրայի բռնած դիրքը յաջողութիւն ունեցաւ, վերջինիս պատգամաւորներն իրենց բոլոր միջոցները գործադրեցին հայերի սէրը գրաւելու համար. Տիգրանն այս պատգամաւորներին լաւ ընդունելութիւն արաւ և յոյսեր տւեց: Յայտնի չէ, թէ արդեօք Տիգրանը Պաղեստինին տիրեց թէ ոչ: Յանկարծ Տիգրանը լսում է, որ Լուկուլ-

լոսը աւերում է Հայաստանը, ուստի ստիպւած է լինում յետ դառնալ *): Սակայն դեռ երկար ժամանակ նա իշխեց Ասորիքի վրայ. այն տասնհոգի տարիները, որ Տիգրանի իշխանութեան տակ անցկացրեց այդ երկիրը, խաղաղութեան տարիներ էին նրա համար. նա ոչ ոքի հետ պատերազմելու առիթ չունեցաւ և ոչ ոք էլ չը համարձակեց նրա վրայ յարձակել: Բայց և այնպէս կարելի է ենթադրել, որ պաշտօնազուրկ իշխանները նորից դաւադրութիւններ էին սարքում. մի սոսկալի երկրաշարժ 170,000 մարդ է կոտորում. մոգերն այս երևոյթն երկնային միջոցն են համարում իշխող հարստութիւնը փոխելու համար. երբ Տիգրան Հռոմից պարտութիւն է կրում, իշխանները այս հանգամանքից օգտւում են և 69-ին Սելեկեանների ընտանիքից Սնտիրոքոս Սիսիքէնին դարձեալ իշխան են դարձնում: Սակայն Պոմպէոսը սրան գահընկէց է անում՝ ասելով, որ ինքը այս գործում չի կարող ժողովրդի պահանջին բաւարարութիւն տալ, որովհետև Տիգրանի իշխանութեան ժամանակ նա իրան թոյլ էր տւել թագնւել Կիլիկիայի մի անկիւնում. նա քաջութիւն չունենալով հայերից յետ խլել իւր հայրերի թագաւորութիւնը՝ այժմ իրաւունք չունի Հռոմայեցիների յաղթութիւնից օգտւելու:

*) Յովսէփ, Ant. Iud. XIII, 16, 4.

Վերոյիշեալ ժամանակաշրջանում Տիգրանը տեսնելով, որ Ասորիքում իւր իշխանութիւնը դիմադրութեան չի հանդիպում՝ սկսեց Սելեկեանների թագի վերջին շառաւիղին ևս ձեռք գտնել—խլել Դաշտային Կիլիկիան: Շատ քաղաքներ, ինչպէս նաև ծաղկած Սուրին կործանւեցին և բնակիչները Հայաստան քշեցին: Սրանից յետոյ, ինչպէս հաւաստիացնում են, Միհրդատի թելադրութեամբ հայերն երրորդ անգամ գրաւեցին Կապադովկիան (Միհրդատը սրանով կամենում էր վրէժխնդիր լինել Արիոբարզանից, որը դժարութիւններ էր յարուցել Կապադովկիայի տիրապետութեան համար): Հայերը բռնում են Արիոբարզանին և նրա մայրաքաղաքը գրաւում: Մագակայի և յունական միւս քաղաքների բնակիչները, թւով 300,000. 77 թւին Գ. ա. քշեցին դէպի թագաւորների թագաւորի նոր մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտ: Հռոմն անտարբերութեամբ էր դիտում այս յեղաշրջումները, որովհետև Հայաստանից մեծ վտանգ չէր սպասում. սակայն շուտով նա ստիպւած եղաւ ջախջախել հայերին, որոնք դաշնակցել էին Պոնտոսի հետ:

Ճիշտն ասած Տիգրան քիչ էր հոգս անում հռոմայեցիների վրէժխնդրութեան մասին. երբ Միհրդատ իւր երկրորդ պատերազմում՝ Սուշիքի առաջ և Նգէեան ծովի վրայ՝ պարտութիւն կրեց,

կոչ արեց իւր դաշնակիցներին Պոնտոսի տերիտորիան պաշտպանելու, սակայն բոլորն էլ, ինչպէս նաև Տիգրանը, լքեցին Միհրդատին, այսպիսով Պոնտական բանակը ոչնչանում է Պարիադրէս լեռներում 72 թւին, որից յետոյ Միհրդատը ապաստանում է Հայաստան իւր փեսի մօտ: Սրանից յետոյ Հայոց պատմութեան մէջ մինոր շրջան է սկսւում:

Հայաստանի բարգաւաճութիւնը առաջ էր եկել այն հանգամանքից, որ լուրջ հակառակորդներ չէր ունեցել: Հռոմի դէմ նա արդէն անկարող է լինում իրան պաշտպանել. հանգամանքներն ստիպում են Լուկուլլոսին միանգամից վերջ դնել հայերի յանդգնութեանը. այդ պահանջում էր մի կողմից՝ Լուկուլլոսի զինւորական պատիւը, միւս կողմից՝ Հռոմի փառքը, որովհետև «իսկապէս քսանուհինգ տարուց ի վեր Տիգրանը յայտնի թէ թաքուն կերպով անընդհատ թշնամական դիրք էր բռնել Հռոմի դէմ. Կապադովկիայի վրայ կատարած յաճախակի յարձակումները, Ասորիքի և Դաշտային Կիլիկիայի միացումը իւր պետութեան հետ, ուղղակի անարգանքներ էին Հռոմի գերիշխանութեան հասցէին*): Հռոմը կարծում էր, որ Տիգրանի հետ կռւելը մեծ վտանգների հետ էր կապւած, մանաւանդ այն ժամանակ

*) Թ. Ռայնախ. Վեր. յիշ. էջ 347:

(71), երբ հռոմէական ուժի մի մասն զբաղւած էր Պոնտոսի թագաւորութիւնն ընկճելով, որովհետև չնայած Միհրդատի պարտութեան՝ բերդերից և ոչ մէկը չէր ուզում անձնատուր լինել: Այսպէս՝ երբ Լուկուլլոսը Ամասիայում (Ամիսաս), Պոնտոսի մայրաքաղաքումն էր, շատ երկար ու բարակ մտածեց՝ նախ քան Տիգրանի դէմ պատերազմ յայտարարելը: Նա զգում էր, որ քիչ հեռու գտնւում է Տիգրան թագաւորը, «որը շատ զօրեղ է, որը Ասիան խլել է պարթևներից, Մաքսսոսանը բնակեցրել է իւր տիրապետած հելլենական քաղաքների բնակիչներով (ինչպէս նաև Տիգրանակերտը), որ նա իշխում է Ասորիքի և Պարթևստինի վրայ, որ Սելևկեան հրեք թագաւորներին մահաւան դատապարտեց և նրանց կանանց ու աղջիկներին գերեց, և որը վերջապէս, Միհրդատի բարեկամն էր և փեսան». և անշուշտ եթէ Միհրդատը դիմէր այս թագաւորին, վերջինս օգնութեան կհասներ և Հռոմի դէմ սոսկալի կռիւ կը յայտարարէին: Այս նկատումով էր, որ Լուկուլլոսը չէր շտապում Միհրդատին կատարելապէս ընկճել, որպէսզի Տիգրանի բարկութիւնը չշարժի: Տիգրանն արդէն վաղուց առիթ էր որոնում յարձակելու Հռոմայեցոց վրայ և այդ բանը մի հրաշալի առիթ կգառնար Միհրդատի հետ միանալու*):»:

*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 21:

Սակայն ընդհարումն անխուսափելի եղաւ
 Լուկուլլոսի համար: Միհրդատը փախաւ Տիգրա-
 նի մօտ, որով Լուկուլլոսը տէր դարձաւ Պոն-
 տոսի բոլոր քաղաքներին և շտապեց իւր տեղա-
 պահ Սպարտոսին ուղարկել Հայաստան՝ Միհրդա-
 տին յետ պահանջելու, իբրեւ պարտւած թագա-
 ւորի: Սպարտոսին բարբարոսներն առաջնորդում
 և մոլորեցնում էին բարձրաւանդակների ծուռ ու
 մուռ ճանապարհներում: Այս բանն այն նպատակով
 էր արւում, որ հայերը ժամանակ վաստակեն, որով-
 հետեւ Տիգրանն այդ ժամանակ զբաղւած էր Սե-
 ւեկեանների վերջին քաղաքները գրաւելով: Սպար-
 տոսը մի Ասորեստանցուց իմացաւ, որ իրան մո-
 լորեցրել են, որ Տիգրանը Անտիոքումն է գտնւում:
 Իսկոյն ուղղակի դիմում է Անտիոք, կայծակի ա-
 րագութեամբ՝ կտրելով Միջագետքն ու եփրատը:
 Անտիոքում Տիգրանը մարդ է ուղարկում Սպար-
 տոսի մօտ ասելու, որ համբերի, մինչև որ Փիւ-
 նիկեան քաղաքների դէմ իւր սկսած գործողու-
 թիւնները կվերջացնի: Տիգրանն ամբողջ ձմեռը
 մնաց Պտոլեմայիսի առաջ, չկարողացաւ ընկ-
 ճել Սելինէ թագուհուն, որը Սեւեկեան հարս-
 տութեան ամենափայլուն դէմքերից էր: Վեր-
 ջապէս Տիգրանին յաջողւում է բռնել թագուհուն
 և շղթայել: Տիգրանը սխալւում էր, կարծելով, որ
 այդ հեռաւոր մրցակցի հետ քիչ առիթներ կու-
 նենայ շփուելու: Ժամանակից օգուտ է քաղում

Սպարտոսը և իր հետ միացնում զանազան դժգոհ
 իշխանների, մասնաւորապէս Կորդաց իշխանին:
 Բաւականաչափ նահանգներ, որոնց Տիգրանը
 բռնութեամբ էր ընկճել, գաղտնի դեսպաններ են
 ուղարկում Հռոմայեցու մօտ. վերջինս Լուկուլ-
 լոսի կողմից օգնութիւն է խոստանում և խոր-
 հուրդ տալիս մի փոքր սպասել, ցոյց տալով, որ
 վրէժխնդրութեան ժամանակն արդէն մօտ է:
 Հելլէններն էլ չէին կարող կոտրել իրենց գոռո-
 ղութիւնը և մնալ հայերի լծի տակ, մանաւանդ
 Տիգրանի նման մի մարդու, «որը չափազանց
 հպարտացել էր իւր բախտաւոր աստղից, կար-
 ծում էր, որ ամեն բան իւր ձեռքումն է, կարող
 է ունենալ ոչ միայն այն, ինչ որ ցանկանում է,
 այլ նաև այն ամենը՝ ինչ մի մարդ կարող է
 ցանկալ. մի խօսքով՝ նա երևակայում էր, որ ամ-
 բողջ աշխարհն ստեղծւած է իր համար»: Նա փոքր
 քայլերից էր սկսել, բայց վերջը շատ ազգերի տի-
 բելուց յետոյ՝ այնպիսի ջարդ տւեց, այնպէս ընկ-
 ճեց պարթևներին, որ մինչև մեր օրերը, ասում
 է Պլուտարքոսը, ոչ ոք չի կարողացել գերազան-
 ցել հայերին*): Ահա այսպիսով Տիգրանն իւր
 վրայ էր կուտակել շատ ոխեր, որոնք վաղ թէ
 ուշ իր գլխին պէտք է թափւէին:

Տիգրանի այս յաղթութիւնների թւում՝ հե-

*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս 30 և 31:

տաքրքիր մանրամասնութիւններ կան: Տիգրանը կամենալով քաղաքակրթել Միջագետքն ու Մարաստանը՝ Հելլէն դադթականներով բազմամարդ դարձրեց և մտցրեց յունական կուլտուրան, ինտուս-դրիան: Նա նոյնիսկ արաբ ցեղերին օգտագործեց յօգուտ ընդհանուր բարգաւաճութեան, նրանց ստիպեց Նփրատ գետն անցնել, դառնալ նստակեաց, զբաղելով վաճառականութեամբ կամ Տիգրանակերտի վրայով անցկացող Մեծ ճանապարհից տուրքեր հաւաքելով: Տիգրանի պալատում գահադուրկ շատ թագաւորներ պալատական պաշտօններ էին կատարում:

Չորս ամենամեծ ազնւականներ պէտք է Տիգրանի մօտ մնային իբրեւ թիկնապահներ: Երբ նա ձիով մի տեղ էր գնում՝ սրանք ոտքով, մի հասարակ շապիկ հագած, պէտք է վազէին նրա առջևից. երբ դահ էր նստում՝ սրանք կանգնած էին մնում նրա առաջ և ի նշան ամենախոնարհ հնազանդութեան՝ ձեռները խաչած պահում, «որով ցոյց էին տալիս, թէ իրենք կորցրել են ամեն մի ազատութիւն, իրենց անձը ամբողջապէս դրել են իրենց տիրոջ տրամադրութեան տակ, դարձել նրա ձեռքին մի կրաւորական գործիք*): Տիգրանը բոլորից մեծ յարգանք էր պահանջում գէպի իւր անձը, իրան աստուծու տեղ էր գնում,

*) Պլուտարքոս. Լուկուլլոս. 31:

երբէք ժողովրդին չէր երևում առանց սպիտակ ու կարմիր ծալքերով զոլաւորւած շապիկ հագնելու, որը ծածկւում էր ծիրանի վերարկուի երկայն ծալքերի տակ, և գլխին աստղազարդ բարձր թագը դնելու*):

Այս արտաքին փայլը, որ նախնական ժողովրդներին վրայ ազդելու համար շատ լաւ միջոց էր, չկարողացաւ ոչ մի բանով շփոթել Ապպիուսին: Տիգրանը մեծ շքով, մեծ փառահեղութեամբ ընդունեց այս Հռոմայեցուն, սակայն նա դարձեալ խօսեց շատ ազատ՝ յայտարարելով, որ ինքն եկել է կամ Միհրդատին յետ տանելու, կամ պատերազմելու: Տիգրանն աշխատեց թագցնել իւր բարկութիւնը. քսանուհինգ տարուց ի վեր առաջին անգամ էր, որ այդպիսի յանդուգն խօսքեր էր լսում: Նորին թագաւորական կամքը սովորել էր բոլորին իւր առաջ խոնարհած տեսնել: Տիգրանը յայտնեց, որ երբէք Միհրդատին չի յանձնի և, եթէ Հռոմայեցիներն են առաջին անգամ պատերազմի կոչ անողները, ինքը պատրաստ է կռւելու: Նա ցոյց տւեց, որ շատ վշտացած է Լուկուլլոսի դէմ, որովհետեւ վերջինս իւր նամակում զլացել էր իրան թագաւորների թագաւոր տիադոսը տալ: Սրա փոխարէն Տիգրանն էլ նամակ է գրում Լուկուլլոսին և նրան չի անւա-

*) Դիոն Կասիուս. XXXVI. 52:

նում իմպերատոր: Չնայած այս բոլորին Տիգրանը հրամայում է Ապպիոսին թանկագին ընծաներ տալ, վերջինս մերժում է: Թագաւորը կասկածելով, որ Ապպիոսը չի բաւականացել դրանով, աւելացնել է տալիս խիստ մեծ գին ունեցող իրեր: Հռոմայեցին տեսնելով, որ այդքան պնդում են, չի ուզում արհամարհական դիրք բռնել, ընտրում է մի բաժակ և մնացածը յետ դարձնում: Սրանից յետոյ Ապպիոսը միանում է Հուկուլլոսի բանակին:

Այս ժամանակից սկսած արդէն պատերազմը գրգռած էր, և Տիգրանը վերջապէս զգաց դրա ամբողջ ծանրութիւնը: Տիգրանը փոխանակ իւր աներոջ տաղանդից ու փորձառութիւնից օգտւելու՝ այս անխուստփելի վտանգի առաջն առնելու համար, ոչ միայն մինչև այդ ժամանակ այդ մասին չէր խօսում նրա հետ, այլև չէր թոյլ տալիս, որ իրան ներկայանայ: Տիգրանն իւր դժբաղդ բարեկամի հետ վերաբերում էր յաղթողի արհամարհական եսասիրութեամբ. նա Միհրդատին ուղարկել էր մի ճահճային, վատառողջ գաւառ, ուր 20 ամիս շարունակ Հռոմի այդ հզօր հակառակորդը յուսահատութիւնից ինքն իրան կրծտում էր: Տիգրանը զգաց իւր մեղքը միայն այն ժամանակ, երբ դեսպան Ապպիոսը նրան ցոյց տրւեց Հռոմի ոյժը և ձգեց խիստ նեղ դրութեան մէջ:

Տիգրանը կանչեց Միհրդատին և մեծ շքով ընդունեց:

Նրանք պալատում պալատական ազնւականութեան ներկայութեամբ իրար հետ խօսելիս գտան, որ միմեանց մեղադրելու ոչ մի պատճառ չունեն, ամբողջ մեղքը կեղծ, սուտ բարեկամներինն է, դրանք են եղել իրենց գժտութիւնների պատճառը: Այս կեղծաւորներից գլխաւորը Սկէպսիացի (քաղաք Պոնտոսում) Մեդրոդորոսն էր, մի գիտուն, ճարտասան մարդ. դա Տիգրանի հետ այնքան էր մտերմացել, որ հայոց պալատում ամենավստահելի մարդուն յատկացւած «Թագաւորի Հայր» տիտղոսն էր կրում: Միհրդատը այս դաւաճանին պատերազմի սկզբին ուղարկել էր Տիգրանի մօտ իբրև պատգամաւոր օգնութիւն խնդրելու: Սակայն Մեդրոդորոսը, գուցէ իւր արող ղէմ ունեցած ատելութիւնից կամ գուցէ Հայաստանի մեծութիւնից շլացած, այսպէս էր պատասխանում Տիգրանի հարցերին, «Իբրև պատգամաւոր ձեզ յայտնում եմ, որ օգնէք իմ թագաւորին, իսկ իբրև խորհրդատու կարծում եմ, որ լաւ կլինի եթէ ձեռնպահ մնաք»: Այսպէս՝ երբ Տիգրանն ու Միհրդատը հաշտւում են՝ Տիգրանը յայտնում է, որ անա այդ է եղել գժտութեան, սառնութեան պատճառը: Տիգրանն այս յայտնութիւնն անելով չէր կասկածում, թէ ինչպիսի վրէժխնդրութիւն է գրգռում մի անագո-

ըոյն ոգու մէջ: Դեռ նոր էր պալատից դուրս եկել Միհրդատը, որ իսկոյն յարձակուում է Մեդրոդորոսի վրայ և սպանում նրան: Լուր են տալիս թէ զոհը վախենալով պատժից ինքն իրեն սպանել է: Տիգրանը չափազանց զղջաց իւր արած անգգուշութեան վրայ, շատ ուշ մտաբերելով Միհրդատի նրա դէմ ունեցած հին ոխը: Միհրդատն արգէն կասկածում էր Մեդրոդորոսի վրայ: Տիգրանը գոնէ նրա հոգին հաշտեցնելու համար, հրամայեց մեծ յուղարկաւորութիւն կատարել: Թագուհի Կլէօպատրան էլ, որը շատ աւելի երիտասարդ էր քան թէ իւր ամուսինը և եռանդոտ մի անձնաւորութիւն լինելով՝ անշուշտ շատ էր աշխատել հաշտութեան համար, շուտով առիթ ունեցաւ նմանելու իւր ամուսնուն. նա ոչ պակաս փառաւոր յուղարկաւորութեամբ պատեց պալատից հեռացած Ամֆիկրատէս հռետորի մահը:

Ինչպէս երևում է, Միհրդատն ու իր աղջիկն Հելլէնիզմի առաջին ռահվիրաներն են եղել Հայաստանում. անշուշտ սրանց ազդեցութեան տակ էր, որ Տիգրանը աշխատում էր Հայաստանը յոյներով բազմամարդ դարձնել: Մակայն և այնպէս՝ բացի Հայաստանի հետ նոր միացրած նահանգներից—Ասորիքը, Կիլիկիան, Մուկդոնիան (Միջագետքի հիւսիսը, Տիգրիսի վրայ)—հայկական կայսրութիւնը բացառապէս տոգորւած էր պարսկական պրոտեցիաներով: Հայաստանը պահում

էր իր բարբարոս աւատականութեան բնոյթը. «ազնւականութիւնը, որը պետութեան մէջ միակ դեր խաղացողն էր», ապրում էր որսորդութեան, պատերազմների և երկարատև քէֆերի, խնճոյքների համար... իշխանը պարոնների (barons) նման իւր օրերն անց էր կացնում որսորդութեամբ, արդարադատութեան գործերով և հարեմի հաճոյքներով, այն հարեմի, որը շատ բազմամարդ էր և թագաւորի ծերութեան ժամանակ տարօրինակ անակնկալներ էր պատրաստում: Ինչպէս Արևելքում միշտ տեղի է ունենում, պալատի օրինակը ազդում էր երկրի վրայ և նրան քաշում դէպի աւելի բարձր քաղաքակրթութիւն, պալատը յունական թատրոնի ճաշակ ունէր... երիտասարդ հայ իշխանները կրթւում էին յունական ձևով. սրանցից մէկը՝ ապագայ Արտաւազդ թագաւորը՝ դարձաւ աչքի ընկնող նշանաւոր յունարէն գրող: Եթէ հայոց կայսրութիւնը կանգուն մնար՝ կասկած չկայ, որ նա շատ շուտով կը հելլէնանար» *):

Սակայն պետք էր Լուկուլլոսին դիմադրել, Տիգրանը կարծում էր ինքը բաւականին զօրեղ է և կարող է մենակ նրան հալածել: Նրա կայսրութիւնը տարածւում էր Կուր գետից մինչև Յորդանանի ափերը, Մարաստանի լեռների փէ-

*) Թ. Ռայնախ վեր. յիշ. էջ 345.

շերից մինչև Կիլիկեան Տաւրոսի ստորոտները. այս շէնքը, որ քսանուհինգ տարիների ընթացքում էր կառուցւել, ոչ մի համասեռ բան չունէր. դրացի պետութիւններից մի—մի բան խել և իրար հետ վատ կերպով միացրել, շաղախել էին»։ Նահանգներից շատերը մնացել էին կիսանկախ թագաւորութիւններ, որոնք կայսրութեան հետ կապւած էին միմիայն պայմանագրերով, որոնց հիման վրայ պէտք է զօրք տային գերիշխանին։ «Այս կայսրութիւնը հիմնւած էր մի բանակի վրայ, որը նոյնքան այլասեռ էր, որքան և ինքը։ Պարոնների կամ հայ մեծատունների տւած զօրքերը կազմում էին բանակի կորիզը, սրանցից էր կազմւում ծանրաշէն հեծելազօրքը— Կատափրակտները»։ Կովկասի զանազան տեղերը, յատկապէս Աղւաններն ու Վրացիները տալիս էին այս միևնոյն տեսակի հեծելազօրքից, այն ինչ Իբերները նիզակաւոր հեծեալներ էին տալիս։ Ատրպատական—Մարաստանի թագաւորը, որը իւր աղջիկը տւել էր Տիգրանի որդուն կնութեան, պարտական էր ուղարկել 40,000 հետեւակ և 10,000 հեծեալ *)։ Կային նաև ուրիշ նիզակաւոր հեծեալների գնդեր։ Մարտերից (Ուրմիոյ լճի և Կորդլաց լեռների միջև հաստատւած ժողովուրդը), Արաք Բետուէններից և Կորդա-

*) Ստրաբոն XI, 14, 6.

ցիներից, որոնք ճարպիկ և հանճարեղ էին դիրքերը պահելու, ամրապնդելու և այդտեղից յարձակւելու և վերջապէս՝ բազմաթիւ Հելլէններ, որոնք հրաւիրւած էին իբրև վարձկան զինուորներ։

Տիգրանին միջոցներ չէին պակասում այս ահագին բանակը պահելու համար։ Միհրդատի պէս նա իւր երկիրը ծածկել էր ուժեղ և հարուստ կազօֆիրաւիներով. սրանցից կարելի է յիշել յատկապէս Օլանէն և Բաբուրոսն՝ Արտաշատի շրջականերում, որոնք հիւսիսում գործող զօրքին պէտք է պաշար հասցնէին, ապա հարաւում՝ Նիւրատի վրայ շինւած Արտագերսը։ Սրանցից դատ՝ Տիգրիսի վրայ գտնւած բերդերը—Սարեզա, Սատալկա, Պինակա՝ հայ գարնիզոնով լցրեց։ Գալով Պոնտոսի թագաւորին՝ նա ստացաւ 10,000 հեծեալից բաղկացած մի գունդ իւր թագաւորութիւնը նորից յետ խելու համար։

Տիգրանը վստահ լինելով իւր այս ոյժի վրայ, կարծում էր, որ եթէ Լիկայոնիան գրաւի, մեծ հաւանութիւն կը կարողանայ հասցնել, ուստի պատրաստւում էր Կիլիկիայի վրայով մտնել այգաեղ։ Լուկուլլոսը շատ զարմացաւ, երբ լսեց այս որոշումը, որովհետեւ, ասում էր նա, եթէ հայերը ուզում էին Հռոմի դէմ կռուել, ինչո՞ւ Միհրդատին չօգնեցին այն ժամանակ, երբ նա դեռ ուժեղ էր, ինչո՞ւ համար թողեցին, որ Միհրդատն ընկնի և յետոյ, ի՞նչպէս է լինում, որ սրանք

մտածում են իրենք իրենց գցել կորստեան անդունդը»։ Զօրավարն այսպէս էր խօսում, որովհետեւ վստահ էր իւր յաղթութեան վրայ, մանաւանդ որ Սինոպը ընկճելով (70 թ. Ք. ա.) տէր էր դարձել Պոնտոսին։ Առանց ժամանակ կորցնելու, նա 6,000 մարդ թողեց իւր տիրապետած երկիրները պաշտպանելու և ֆնացած ուժով դուրս եկաւ Տիգրանի առաջ՝ նրա ճանապարհը կտրելու համար, նա կտրում, անցնում է Կապադովկիան և հասնելով Եփրատին, Թոմիզա բերդը գրաւում է՝ տալիս Կապադովկիային։ Գետի ջուրը բարձր էր, բայց Լուկուլլոսը չէր ուզում թռուցիկ կամուրջ շինել՝ ժամանակ չկորցնելու համար։ Երեկոյեան դէմ ջուրը նւագեց և գիշերն այնքան ցածրացաւ, որ գետի դաշտը փոքրիկ լճեր ու կղզիներ էր ներկայացնում*)։ Զօրքը այս երևոյթը համարում էր մի բարեյաջող նշան՝ զօրավարի յաջողութեան համար, որովհետեւ երբէք այս տեսակ երևոյթ տեսած չլինելով, կարծում էր, որ գետը հնազանդւում է նրան։ Զօրքը հեշտութեամբ անցնում է գետը և միւս ափին գտնում բազմաթիւ հորթեր, որոնք ազատ ճարակում էին։

*) Հայերը պնդում են, որ այս յանկարծակի փոփոխութիւնները յաճախակի են պատահում, անձրեւներից կամ ձիւն հալելուց այդ շրջանում գետերը յորդում են, լեռների վրայ երբ յանկարծ ցուրտ է լինում՝ գետերը ցամաքում են։

Այս կենդանիները, որ նւիրւած էին պարսիկ աստուածունի Արտեմիսին, պաշտում էին նաև հայերից։ Այս կենդանիներն վերոյիշեալ աստուածունու կնիքով էին զարդարւած, որ մի կանթեղի պատկեր էր ներկայացնում. նրանք պէտք է զոհւէին այդ աստուածունուն։ Սրանք վարժւած լինելով մարդկանց յարգանքին՝ խոնարհաբար վզերնին երկարացնում էին, որպէսզի բռնեն։ Լուկուլլոսը մի ցուլ է զոհում Եփրատին և հետևեալ օրը բանակը վերցնում։ Այնուհետև անցնում է Ծովագ աշխարհով՝ աշխատում է չնեղել ժողովրդին, որը հաճութեամբ հնազանդւում է և հիւրասիրութիւն ցոյց տալիս։ Զինուորներն իրենց զօրավարից թոյլտուութիւն են խնդրում կողոպտելու մօտակայ մի կազօֆիլասի, ուր կարծում էին թէ գանձեր կգտնեն, սակայն Լուկուլլոսը թոյլ չի տալիս և հեռւում՝ Տաւրոսը ցոյց տալով ասում է. «այնտեղ մի դղեակ կայ, այդ դղեակը պէտք է գրաւել, կազօֆիլոսին արդէն իրենց տիրապետած շրջանումն է գտնւում»։ Նա շտապում է շուտով Հայաստանի խորքերը մտնել. անցնում է Տիգրիսը՝ Տիգրանակերտի վրայ յարձակելու համար։ Տիգրան բոլորովին չէր սպասում կայծակի արագութեամբ կատարւած մի այսպիսի շարժման. այնպէս որ նա կատաղեց, երբ լսեց այդ բանը և անհասկանալի բարբարոսութիւններ գործեց։ Որպէսզի իւր դուրս գալուց յետոյ այլևս

ոչ մի վախ չունենայ Ասորիքից՝ Տիգրան Սելի-
նէ թագուհուն հանում է իւր Զեվկմա բանտից
և բանտարկում Կամոթէնի Սելևկիայում: Առա-
ջին մարդը, որ Տիգրանին լուր տւեց, թէ հռո-
մայեցիները գալիս են, կախաղանի արժանացաւ:
Սատարօրինակ միջոց էր տեղեկութիւններ հաւա-
քելու համար և ի հարկէ սրանից յետոյ այլևս
ոչ ոք չէր համարձակւի նրան այդ մասին որևէ
բան ասելու. այսպէս՝ Տիգրանը մնում էր ան-
տեղեակ այն հրդեհից, որը բռնկւել էր իր շուր-
ջը: Տիգրանի պալատականները շողոքորդութեան
տարափ էին տեղում իրանց թագաւորի գլխին,
հաւատացնում էին նրան, որ Լուկուլլոսը չի հա-
մարձակւի այդ տեսակ մի քայլ անել. նրանք ա-
սում էին, որ հերոս կլինի Լուկուլլոսը, եթէ մենակ
կարողանայ երկրի միւս կողմում, էփիսում Տիգ-
րանին սպասել. Լուկուլլոսն այդ յանդգնութիւ-
նը չի ունենայ, մատծելով, որ հաղարաւոր հայ
մարտիկների կայծակը կձայնի իւր գլխին: Պլու-
տարքոսը, որը այս միջադէպը մէջ է բերում,
նկատում է, որ յաջողութիւնից կուրացած մար-
դը չէր կարող իրականութիւնը տեսնել: Նա հե-
տեալ կերպով է շարունակում իւր պատմութիւ-
նը. Տիգրանի ամենասիրելի բարեկամը Միտրո-
քարզանը միայն համարձակութիւն է ունենում
յայտնելու ճշմարտութիւնը, սա իւր յանդգնու-
թեան համար հրաման է ստանում 3,000 հեծեալ-

ներով և բազմաթիւ հետևակ զօրքով թշնամու
առաջը կտրել, կենդանի բռնել իմպերատորին և
նրա զօրքը ջարդել մինչև վերջին զինուորը: Եթէ
այս յարձակումը եռանդով, կորովով առաջ տար-
ւէր, գուցէ յաջողութիւն ունենար, որովհետև
հռոմայական զօրքի մի մասը բանակ էր դրել,
իսկ միւս մասը ազատ էր թողնւած: Ճանապար-
հի պահապանները լուր են բերում բարբարոս-
ների գալու մասին, շէֆը մեծ ջանք է թափում
իւր բանակը կարգի բերելու, որովհետև կար-
ծում էր, որ դեռ իւր զօրքը կարգի չդրած՝ կա-
րող է ամբողջապէս կոտորւել: Որպէսզի կարողա-
նայ ժամանակ վաստակել, Սէքստիլիոսին 1,600
հեծեալով և մի փոքր հետևակ զնդով, իբրև առաջա-
պահ, ուղարկում է թշնամու դէմ, պատւիրելով
թշնամուն առաջխաղացումը կանգնեցնել՝ մին-
չև ինքը իւր բանակը կարգի դնի, ամրացնի:
Սէքստիլիոսը ցանկանում է հեռւից կանգնեց-
նել հայերին, սակայն՝ ստիպւում է ճակատ մը-
դել: Այստեղ ընկնում է Միտրօբարզանը, և նրա
ամբողջ զօրքը թիկունք է դարձնում և յետոյ փախ-
չում. փախուստի ժամանակ զօրքի մեծ մա-
սը ոչնչանում է, շատ քչերն են ազատւում (69
թւի ամառը): Այլևս առանց երկար սպասելու՝
Տիգրանը թողնում է իւր սիրելի մայրաքաղաք
Տիգրանակերտը Մանսէոս անունով մէկի պաշ-
տպանութեանը և ինքը քաշւում Տաւրոս լեռները,

ուր բոլոր նահանգներէց իւր շուրջն է կենտրոնացնում ամբողջ ոյժը: Լուկուլլոսն այնքան էլ ուշադրութիւն չէր դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ Տիգրանը կարող էր ժամանակ վաստակել նա ուղարկում է Մուրենասին, որ Տիգրանի նորակոչների ճանապարհը կտրի, իսկ Սէքստիլիուսին Արաբ հեծելազօրքը ջարդելու, որ արդէն ճանապարհ էր ընկել: Վերջինս արաբների վրայ է հասնում այն ժամանակ, երբ նրանք զբաղած էին իրենց վրանները կանգնեցնելով, սոսկալի ջարդ է տալիս և բշտում նրանց, միւս կողմից՝ երբ Տիգրանը անցնում էր մի նեղ պարանոցով՝ Մուրենասը այս յարմար բոպէին յարձակւում է հայերի վրայ, շատ զօրք ջարդում, շատերին գերում, իսկ թագաւորը իւր ամբողջ ունեցածը թշնամու ձեռքը թողնելով՝ հազիւ փախչում, աղատւում է: Լուկուլլոսը սրանից յետոյ հաւաքում է իւր զօրքը, ուղղակի Տիգրանակերտի վրայ է արշաւում և քաղաքը պաշարում: Թէ որտեղ է շինւած եղել Տիգրանի այս մայրաքաղաքը, որը հէնց իւր հիմնադրի կենդանութեան ժամանակ էլ կործանւեց, դեռ ճշգրիտ կերպով որոշւած չէ: Պ. Թ. Ռայնալը կարծում է, որ դա շինւած պէտք է լինի Մծբինի հիւսիս, հիւսիս-արեւմտեան կողմում՝ Միտիյատի շրջականերում:

Սակայն յայտնի է, որ այդտեղը շատ լաւ էր ընտրւած, նա տիրապետում էր Միջագետքի

հիւսիսային կողմի վրայ: «Տեղի այդ ընտրութիւնը քաղաքական և կուլտուրական տեսակէտներով էր եղել. հին մայրաքաղաք Արտաշատն այսուհետև արդէն շատ էր տարակենտրոն, Անտիոքում Սելևկեանները կարող էին ապստամբել, միւս կողմից Տիգրանը կարող էր վտանգի ենթարկել իւր բարոյական և նիւթական յարաբերութիւնները ժառանգական այն նահանգների հետ, որոնցից ստանում էր իւր ամբողջ ոյժը: Տիգրանը ուղիղ մէջտեղն ընտրեց... Քաղաքի դիրքը ամեն կողմից յարմար էր, ամեն կողմից առաւելութիւններ ունէր. հիւսիսային կողմում էր Տաւրոսի ճիւղ կազմող Մասիուս լեռը, մի ընդարձակ կրային պլատո, որի բլուրները նրմանում էին քարացած մի ծովի ալեծովի կոհակներին: Հարաւային կողմից տարածւում էին Միջագետքի միօրինակ, անսահման դաշտավայրերը. այս երկուսի միջև, անապատի և լեռան սահմաններում տարածւում էր մի արգաւանդ գաւառ, որը ոռոգւում էր Տիգրիսի ճիւղերով և եփրատի երկրորդական ճիւղերով. սրա միջով էր անցնում կարաւանների Մեծ ճանապարհը, որը Ձեվկմայի, Եգեսիայի, Մծբինի, Արբելայի միջոցով անցնում էր և իրար հետ միացնում Ասորիքն ու Մարաստանը: Նոր մայրաքաղաքը՝ «Տիգրանի քաղաքը»՝ կարծէք մոզական գաւազանի ոյժով էր գետնից բուսել: Պետութեան առաջնակարգ ըն

տանիքները իրենց ստացածքներն յարքունիս գրաւելու վախից, ստիպւած տեղափոխւեցին այս նոր մայրաքաղաքը: Ասորեստանցիները, Ադիաբէնները, Կորդացիներն և շատ ուրիշներ, ուժով այստեղ փոխադրւեցին, ընդամենը երեք հարիւր հազար բնակիչներ», դեռ չհաշւած Կիլիկիայի և Կապադովկիայի յոյներին, որոնց Տիգրանը թէ Տիգրանակերտում էր բնակեցրել և թէ Մարաստանում: «Տիգրանակերտը իսկապէս վերակենդանացումն էր Ասորեստանեան և Բաբելական հին հսկայական քաղաքների. նա յայտնի էր իր 50 բազկաչափ բարձր աղիւսեայ պարիսպներով, որոնց հաստութիւնը այնչափ էր, որ կարելի էր ախոռներ ունենալ պատերի մէջ, իր անընկճելի միջնաբերդերով, պարիսպներից դուրս շինւած հրաշալի պալատներով և ամբողջ շրջակայքում տարածւած պարտէզներով, որսի համար պատրաստւած տեղերով և շտեմարաններով» *): Քաղաքը չափազանց հարուստ էր և զարդարւած ամեն տեսակ զարդանկարներով. բնակիչներն իրենց կարողութեան չափով մրցում էին թագաւորական շքեղութեամբ ապրելու մէջ և նախանձախնդիր էին մայրաքաղաքը զարդարելու գործում: Լուկոլլոսը մտածելով, որ Տիգրանը չէր կարող անտարբերութեան մէջ մնալ և պէտք է վար իջնէր ճակատ մղելու, ուստի պաշարման շղթան գնալով աւելի

*) Թ. Ռայնախ. վեր. յիշ. 345—346

էր նեղացնում: Բայց քանի որ այս ճակատամարտը Տիգրանակերտի պարիսպների տակ տեղի չունեցաւ, ուստի դժւար է եզրակացնել թէ այդ քաղաքի իսկական տեղը որտեղն է:

Այս դէպքերի պատճառով Տիգրանը կանչում է Միհրդատին, որը կրկին վերահաստատւել էր իւր թագաւորութեան մէջ: Միհրդատը ճանապարհ է ընկնում, բայց Տաքսիլին ուղարկում է խնդրելու թագաւորին, որ ոչինչ չանի մինչև ինքը կը հասնի: Նա մտածում էր, որ լաւ կը լինի ժամանակ վաստակել և Լուկոլլոսի պաշարը կտրել հեծելազօրքի միջոցով: Տաքսիլին յանձնարարել էր թագաւորների թագաւորին մտածել տալ հռոմայեցոց ոյժի մասին, որը մինչև այդ ժամանակ անպարտելի էր մնացել: Տիգրանը նախ՝ հաւանութիւն է տալիս Տաքսիլի ասածներին, բայց երբ իւր շուրջը հաւաքւած է տեսնում հայոց ամբողջ զօրքը, Կորդացիների, Մարաստանի և Ադիաբէնի զօրքը, Արաբ հովիւների, «Բաբելոնեան ծովի» հեծելազօրքը, կասպիացիների, վրացիների, աղւանների և վերջապէս՝ Արաքսի հովտի բազմաթիւ թագաւորների զնդերը, նրա գոռոգութիւնը յաղթանակում է, նա ուզում է, որ գործի ամբողջ փառքը ինքը միայն վաստակի, իսկ Միհրդատին ոչինչ չը մնայ, նա վճռում է մենակ յարձակւել հռոմայեցիների վրայ: Բոլորը զւարճանում էին,

խորհուրդներ ժամանակ կատարելապէս վստահութիւն էին յայտնում յաղթութեան համար, և ինչպէս միշտ՝ բարբարոսները սոսկալի սպառնալիքներ էին կարգում հռոմայեցոց: Տաքսիլը յուսահատւած գերագոյն ճիգեր թափեց արշաւանքն ուղարկելու. որի համար դաւադրութիւն սարքեցին սպանելու Տաքսիլին՝ ենթադրելով, որ Միհրդատը նրա միջոցով ցանկանում է Տիգրանին վերապահւած փառքն ինքը խլել: Արտաքին երևոյթներից դատելով, կարելի էր կասկածել Միհրդատի երկդիմի հաշիւների վրայ. ինչո՞ւ համար Միհրդատն ուղանում էր առանց պատճառի, այն ինչ շատ աւելի հեռու տեղերից արդէն բաւականին զօրքեր էին եկել և խմբել հայոց թագաւորի շուրջը: Սակայն՝ այստեղ կարելի է մի հնարագէտ, խորամանկ նպատակ տեսնել: Միհրդատը շատ լաւ գիտէր, որ եթէ ինքը հասնի Հայաստան՝ այլ ևս անհնարին կը լինէր Տիգրանին սպասել տալ և չըթողնել շուտով ճակատամարտ մղել. նա յոյս ունէր Տիգրանին սպասել տալ իւր բացակայութեամբ. և նա այս անում էր, որպէսզի առանց ճակատամարտի Տիգրանակերտի առաջ Լուկուլլոսին նեղը լծի, չորս կողմից ճանապարհները կտրելով և ձմեռը քաղցից ընկճելով նրան:

Տիգրանը հեռու էր այս խոհեմ քայլից. նա վստահ էր իր յաղթութեան վրայ. քանի որ տէր

էր 20,000 աղեղնաւորների և պարսաւորների, 55,000 հեծեալների—որոնցից 17,000 երկաթեայ զրահներով, 150,000 հեռականների, որոնց մի մասը փալանգներով էր շարժում, իսկ միւս մասը սիւններով, կօլօններով, որոնց առջևից էլ ընթանում էին 36,000 ռահվիրաներ: 69 թւի ամառւայ վերջին այս ահագին մասսան ճանապարհ է ընկնում, անցնում է Տաւրոսը և նրա հարաւային փէշերի վրայ հանդիպում է հռոմայեցիներին, որոնք մայրաքաղաքն էին պաշարել. քաղաքի բնակիչները նկատում են Տիգրանի զօրքի մօտենալը, ուրախանում, ծափահարում, պարում են, բարձրանում պարիսպների վրայ, սպառնում թշնամուն՝ ցոյց տալով հայոց բանակը*):

Տիգրանն ամենից առաջ մտածում էր իւր հարեմի և գանձերի մասին, նա յաջողում է պաշարման շղթան կտրել տալ և զբանց ազատել: Իսկապէս Լուկուլլոսը միայն մի կէտում ամուր գիրք ունէր. մի արւարձանի պալատում, որը ամենից առաջ Սեքստիլիոսն էր վերցրել: Քաղաքի շուրջը բազմաթիւ անցքեր բաց էին ֆնացել. քարնիզոնը, որ մասամբ վարձկան յոյներից էր բաղկացած, ամեն տեղ յաջողութեամբ պաշտ-

*) Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 39:

պանուծ էր. յետ էր մղում հռոմայեցիների գրոհները նետերի մի տարափով և նրանց պաշարման մեքենաներն այրում՝ բոցավառ կուպրի կոհակներով:

Լուկուլլոսը խորհուրդ է կազմում. պէտք է վճռէին Տիգրանի առաջ գնալ՝ թէ պաշարումը շարունակել: Ձայները բաժանւում են, սակայն Լուկուլլոսը մի յանդուգն որոշումով համաձայնութիւն է կայացնում. որոշում է Միւրինասին 6,000 հետիոտն զինւորներով թողնել պաշարման տեղում, իսկ ինքն ստանում է 24 գումարտակներ, իր ամբողջ հեծելազօրքը, նոյնպէս 1,000 աղեղնաւոր և պարսաւորներ ու գնում բանակ գնում թշնամու դիմաց՝ մի ընդարձակ դաշտում, որի միջով հոսում էր գետը: Տիգրանը չի կարողանում զսպել իւր արհամարհանքը, տեսնելով հռոմայեցոց զօրքի փոքր քանակը:

Տիգրանին շրջապատող իշխանները նրա հետ միասին ծաղրական ակնարկներ էին անում հռոմայեցոց հասցէին, առաջուց աւարը վիճակ էին ձգում: Այդ իշխանները խնդրում էին թագաւորին, որ իրենց վստահանայ իւր զօրքերը և ինքը լեռան վրայ նստած հանդիսատես լինի միայն. ինքը թագաւորը յարմար բառեր էր գտնում դրութիւնը որոշելու. նա ասում է. «Եթէ այս օտարականները եկել են՝ ինձ մօտ մի պատգամաւորութիւն ուղարկելու՝ շատ-շատ են, իսկ եթէ եկել

են իմ դէմ կուելու՝ շատ քիչ են»: Սակայն՝ այս խօսքերում չի նկատւած ամենաէականը — քաջութիւնը, յանդգնութիւնն ու տակտիկան: Հետեւալ օրը Լուկուլլոսը կարգի է դնում իւր լաւ կըրթւած բանակը, որի մաքուր զէնքերը փայլփլում էին արևի տակ: Պէտք էր գետը անցնել թշնամուն պատահելու համար. արեւմտեան կողմում գետի մէջ մի հուն են գտնում և այդ կողմից առաջ են շարժւում: Տիգրանը տեսնելով այդ կողմից հռոմայեցիների առաջանալը՝ կանչում է Տաքսիլին և ասում. «Նէս տեսնում ինչպէս են փախչում, նրանք թիկունք են դարձրել»: Ճանապարհներ ցոյց տալու մէջ ծերացած Տաքսիլը պատասխանում է. «Ես շատ կը ցանկայի որ այդպէս լինէր, բայց երբէք հռոմայեցիներն այդպիսի փայլուն սպառազինութեամբ ճանապարհ չեն գնում. ճանապարհ գնալիս նրանց վահանները փայլ չեն արձակում, սաղաւարտները իրենց ամաններումն են, սրերը՝ իրենց կաշեայ պատեանում: Այս փայլը կուելու դիտաւորութիւն է ցոյց տալիս, սակայն ահա նրանք մեր վրայ են ուղղւում»: Հազիւ այս խօսակցութիւնը վերջացել էր, երբ նկատւում են, որ զօրքի ճակատի առաջին շարքերն արդէն գետն անցել են: Տիգրանն սթափւում է իր երազից. նա բացազանչում է. «Իսկապէս սրանք մեր վրայ են գալիս»: Նա կարգի է բերում իւր փալանգները և

ինքը տեղաւորուում մէջտեղում. իւր աջ կողմում կանգնեցնում է Մարերի թագաւորին, իսկ ձախ կողմում՝ Ադիաբէնի թագաւորին, այնուհետեւ բազմաթիւ ծանրազրահ հեծեալներով էլ ամրանում ու սպասում է յարձակման:

Պաշտպանւող այս մասսան ազգում է հռոմայեցիների վրայ, որոնք Լուկուլլոսին նկատել են տալիս, թէ այդ օրը վատ է իրենց համար, որովհետեւ այդ միևնոյն օրում կիմերները ջարդեցին Սկիպիոնին: Հռոմայեցի զօրավարը պատասխանում է. «Ես ուզում եմ այդ օրը Հռոմի համար տօնական օր դարձնել»: Այդ օրը 69 թւի Հոկտեմբերի 6-ն էր: Լուկուլլոսն իւր հակառակորդի նման չի թագնւում. այլ հագնում է իւր փայլուն զրահները և ծիրանի վերարկուն, սուրը դուրս քաշում պատեանից, արևի տակ փայլիլեցնում է և իւր մարդկանց առաջնորդում կուլելու:

Հայերի այս զարհուրելի բազմութիւնը դիմադրում էր մի բլրի ստորոտում, որը չորս փարսախ տարածութիւն ունէր զառիվայրը հաշւելով և որի վրայ տարածւում էր մի լայն փոքրիկ հովիտ: Լուկուլլոսն իւր թրակիական և կալատեան հեծեալազօրքին հրամայում է կողքից յարձակւել հայոց հեծեալազօրքի վրայ, որպէս զի վերջինս ստիպւել դիրքը թողնել—հեռանալ, որից յետոյ

հոր սրով կոտորել: Հայ հեծեալազօրքը դիմադրութեան մի ոյժ ունէր միայն—զրահներ՝ հարւածներին դիմանալու և տէգեր՝ հարւածներ տալու համար: Սրանից դուրս նա ոչինչ չէր կարող անել, ոչ ուրիշ միջոցով պաշտպանւել և ոչ էլ հարւածել. նրանց ահագին, ծանր զրահները կաշկանդել էին թէ մարդկանց և թէ ձիերին: Հռոմայեցի զօրավարն երկու լեգէօններով գրոհ է տալիս, որպէս զի ուղղակի Տիգրանի պահապան գունդը ձեղքի: Երբ Լուկուլլոսն այնքան բարձրանում է զառիվեր, որ բոլորին տեսանելի է դառնում, սկսեց գոռալ. «Ով դուք, Հռոմի դահնակիցներ, յաղթութիւնն արդէն տարել ենք»: Նա յետևի կողմից հայոց հեծեալազօրքին բռնում է և իւր հետևորդներին հրամայում է նիզակ չը գործածել, այլ սրով հարւածել ձիերի ծնկների յետևի կողմը, միակ մասը, որը զրահից ազատ էր մնացել: Աւելորդ էր այդ հրամանը. թշնամին երկար չի դիմանում, լեգէօնների զինւորները սողոսկում են ձիերի մէջ և խառնաշփոթութիւն սողոսկում, հայ զրահակիր հեծեալները ոչ մի հնարաւորութիւն չունէին իրենց նիզակները գործածելու: Սրանք սարսափ աղաղակներ են արձակում և նոյնզանքի սանձերն արձակած փախուստի են դիմում. ձիերը փախչում են, սակայն զրահներով ծանրաբեռնւած լինելով՝ հայերը չեն կարող ազատւել. նրանք թրակիացիներից և Կալատի աջիներից

սաստիկ ջարդ էին կրում: Տիգրանը շուտով սրանց օրինակին է հետևում. իւր խելակորոյս փախուստի ժամանակ պատահում է իւր որդուն, լալով նրա գլխին է գնում իւր թագը և խորհուրդ է տալիս ուրիշ ճանապարհով փախչել: Արդեօք այս բանը նրա համար էր, որ եթէ ինքը սպանւի կարողանայ յաջորդ ունենալ: Երիտասարդը չըհամարձակեց կրել այդ թագը, գուցէ մասամբ կէս յարգանքից, մասամբ սպանւելու վախից. յետոյ յանձն առաւ, բայց չկարողացաւ խուսափել յաղթողների հետամտութիւնից. նա բռնւում է փախստականների խառնուրդի մէջ և յանձնւում Լուկուլլոսին, որը մի անգամից արդէն տէր է դառնում Հայաստանի թագին: Պլուտարքոսը, որին քայլ առ քայլ հետևում ենք, պատմում է, որ այս կռուում 100,000-ից աւելի ոտաւոր զինւորներ են ընկնում և համարեա բոլոր այն հեծեալները, որոնք դրանց հետ միասին կռւում էին, այն ինչ Հռոմայեցոց կողմից հարիւր վիրաւորւած են լինում և հինգ հոգի սպանւած: Այս լեգէնտան ճշմարտութեան համապատասխան չէ. նա չի համապատասխանում նաև Հռոմայական այն աղբիւրներին, որոնց յետոյ ենք պատահում: Մեր այս հեղինակը մէջ է բերում Անտիոքոս փիլիսոփայ կոչւած մէկի վկայութիւնը, որը իւր դիցաբանութեան գրքի մէջ ասում է, թէ արևն երբէք այդ տեսակ բան չէր տեսել:

Ստրաբոն արտասանել է հետևեալ խօսքերը. «Հռոմայեցիներն իրենք իրենց անպատեցին մի այսպիսի վախկոտ, ընկած զօրքի դէմ գործադրելով իրենց բանակը», իսկ Տիտ Լիվը «Հռոմայեցիներն երբէք այսպիսի ճակատամարտ չէին մղել այդքան քիչ զօրքով անազին բազմութեան դէմ, որովհետև յաղթողները յաղթւողների քսաներորդական մասն անգամ չէին կազմում»: Հռոմայեցի ամենանշանաւոր զօրավարներն ու ամենաճարպիկ ռազմագէտները գովում են Լուկուլլոսին, որը կարողացել է տապալել երկու հզօր և յայտնի թագաւորների, Տիգրանին, որը կայծակի արագաշարժութիւն ունէր, և Միհրդատին, որը անընկճելիօրէն համբերատար էր:

Հռոմայեցիներն հետամտեցին փախչողներին մինչև 20 բիլոմեթր տարածութիւն և երբ արդէն մութն ընկել էր, նոր Լուկուլլոսը հրամայում է կողոպուտն սկսել: Ասիական բանակը կորցրել էր 30,000 մարդ (Օրօչ, VI, 3, 6): Օրօչն ու Ֆրօնտին սխալւում են կարծելով, որ Միհրդատը այս պատերազմին ներկայ է եղել:

Սակայն ո՞ւր էր նա:

Միհրդատը չէր շտապել, որովհետև միշտ էլ Լուկուլլոսին տեսել էր դանդաղ գործելիս, ապա թէ ոչ շուտով կը կարողանար միանալ Տիգրանին. այսպէս՝ նա շարած քնաց, երբ ճանապարհին պատահեց փախչող հայերին. նա իւր աչքերին չէր

հաւատում, և համոզւելու համար ինքը անձամբ ուղեց տեսնել մերկ վիրաւորներին. կամաց-կամաց նա մանրամասնօրէն տեղեկանում է մեծ աղէտի բոլոր մանրամասնութիւնները, որից յետոյ շտապում է շուտով հասնել իւր աներոջ. այս հանգամանքն արդէն ցոյց է տալիս, որ Միհրը-դատն անկեղծ էր իւր դիտաւորութիւնների մէջ: Նա ծերունուն համարեա թէ մենակ է գտնում, անձնատուր եղած մռայլ յուսահատութեան: Որպէսզի նրան մի նոր հարւածով աւելի ևս չընկճի՝ ձիուց վար է իջնում, նրա հետ միասին լաց լինում, իւր թիկնապահներով նրան շրջապատում, ամեն միջոց գործ դնում նրան ոգի ներշնչելու, օգնում նորից զօրք հաւաքելու համար: Սրանք յաջողում են 40,000 հեռակա զօրք հանել ինչպէս Պլէկոն Տրալացին է ասում (812), իսկ ըստ Ապպիէնի 105,000 հոգուց բաղկացած մի բանակ են կազմում, որը կրթւում է Հռոմայական ուղղութեամբ: «Աշխատում են պատերազմին կրօնական ու ազգային կուր բնաւորութիւն տալ, որպէսզի դրանով կարողանան արեւելեան մուսուլմանութիւնը գրգռել. այս նպատակով լուր են տարածում թէ Լուկուլլոսի արշաւանքի վերջնական նպատակն է Ասիայի ամենահարուստ և ամենասիրելի տաճարներից մէկի կողոպտելը (Կիկերոն. Pro Lede Manilia. IX, 23, 14, հաւանօրէն Ստրաբոնի յիշած Բարիսի տաճարը XI, 14, Արտա-

շատից եկբատան տանող ճանապարհի վրայ) .. Ո՛չ Տիգրանը, ո՛չ էլ Լուկուլլոսը չկարողացան պարթևներին չեզոքութիւնից դուրս բերել» *):

Տիգրանակերտում Հելլէններն ու ամեն տեսակ ծագում ունեցող բարբարոսները կուր են բռնւում. Հելլէնները լսելով իրենց բռնակալի պարտութիւնը, վրէժխնդրութեան ոգով վառւում են. առանց այդ էլ այդ աքսորականների մէջ միշտ էլ կենդանի էր մնացել վրէժի ոգին. դաւադրութիւն են սարքում քաղաքի դռները թշնամու առաջ բաց անելու համար: Լուկուլլոսը դրանցից դռները բաց անելու խոստումն է ստանում, իսկ ինքը խոստանում է այդ բանի համար բոլորին հայրենիք վերադարձնել: Այդպիսով Լուկուլլոսը հեշտութեամբ տիրում է քաղաքին. վերցնում գանձերը, որի մէջ 8,000 արծաթ տաղանտ **) կար. այդ փողը նա բաժանում է իւր զօրքի մէջ: Իւրաքանչիւր օֆիցեր 800 դրախտ է ստանում: Կողոպուտից յետոյ Լուկուլլոսին իմաց են տալիս, որ դերասանների մի մեծ խումբ են գերել. այդ խումբը քաղաքի պաշարումից առաջ էր եկել Բագոսի միստերիաները ներկայացնելու: Տիգրանը սրանց ամեն կողմից հաւաքել էր իւր թատրոնը յուսական ձևով կազմակերպելու համար:

*) Թ. Ռայնախ. Վեր. յիշ. 364—365.

**) (Մի արծաթ տաղանտն արժէ 5,600 ֆր. իսկ իսկին՝ 56,000 ֆր. մի դրախտ=70 սանդիմի):

Լուկուլլոս սրանց յանձնարարում է մի ներկայացում տալ ի պատիւ իւր յաղթութեան, յետոյ՝ իւր խոստման համաձայն՝ Հելլէններին ուղարկում է իրանց հայրենիքը՝ ճանապարհի պաշար տալով նրանց։ Նա նոյնպէս այն բոլոր օտարականներին, որոնց Տիգրանը բերել էր իւր մայրաքաղաքը բազմամարդ դարձնելու նպատակով, ուղարկում է իրենց տները։ Այս օտարականները խիստ երախտագէտ էին և Լուկուլլոսին իրենց ազգի նոր հիմնադիրն էին անւանում։ Գալով տեղացի ազգաբնակութեան՝ տեսնում ենք, որ նա մտնում է Լուկուլլոսի պաշտպանութեան տակ, Արաբների թագաւորը նրան է տալիս իւր բոլոր գանձերը, Ծոփաց երկրի բնակիչները մեծ պատիւներ են տալիս նրան, Կորդաքիները նրան են յանձնում իրենց քաղաքները և զօրք տալիս։ Ապիւսն այս վերջինների թագաւոր՝ Զարբիենտի հետ դաշն էր կապել, որը չէր ուզում Տիգրանին հնազանդուել։ Տիգրանը սպանել էր տւել սրան իւր կնոջ և որդիների հետ միասին, երբ դեռ Հռոմայեցիները Հայաստան չէին մտել։ Լուկուլլոսն այս դէպքը յիշում էր և երբ այդ երկիրը մտաւ, առաջին գործն այն եղաւ, որ մի մեծ ու փառաւոր յուղարկաւորութիւն սարքեց ի պատիւ զոհերի (69—68-ի ձմրան)։ Պարթևների թագաւորը սրան բարեկամութեան դաշն է առաջարկում. սա ընդունում է և մարդիկ է

ուղարկում Պարթևների թագաւորի մօտ։ Լուկուլլոսի մարդիկը թագաւորին գտնում են տատանող վիճակում, որովհետեւ նա Տիգրանի հետ զաղտնի դաշն էր կապել և նրանից ուզում էր Միջագետքն ստանալ իբրեւ վարձատրութիւն Հռոմայեցիների դէմ իւր ցոյց տւած օգնութեան։ Այս լուրն ստանալով Լուկուլլոսն իւր ոյժերը փորձում է Պարթևների վրայ դարձնել՝ Տիգրանին ու Միհրդատին արդէն յաղթւած համարելով։ Սակայն Լուկուլլոսի լեպէօնները հրաժարւում են այդ արկածախնդրութիւնից. նրանք ձմերում են Կորդաք երկրում և ամառը գալուն պէս ճանապարհ ընկնում դէպի Հայաստան. բայց ինչ մեծ զարմանք. Տաւրոսի հարաւային կողմում հոռնձն արդէն հասել էր, իսկ հիւսիսային կողմում դեռ կանաչ էր։ Որպէսզի կարողանան սովի առաջն առնել, երկու թէ երեք անգամ յարձակւում են այն հայերի վրայ, որոնք ուզում էին նրանց ճանապարհը կտրել, փախցնում են այդ հայերին, կողոպտում և կործանում գիւղերը, տիրում Տիգրանի պատրաստած պաշարեղէնի շտեմարաններին, որից յետոյ արդէն կարող էին սպասել, մինչև որ բնութիւնը կհասցնէր իւր պետութենքը։ Միհրդատի խորհրդով հայերը խուսափում էին ճակատ մղելուց և ամբանալով լաւ պաշտպանւած մի բանակատեղում, սպասում էին ձմրան, երբ արդէն անհնարին կլինէր պատե-

բազմը: Այս բանը նկատելով Լուկուլլոսն իւր բո-
լոր ոյժերը հաւաքում է և դիմում Արտաշատի
վրայ, ուր փակւած էր Տիգրանն իւր որդիների
և կանանց հետ: Պատմում են, որ այս քաղաքի
հիմնադիրը Աննիբալն է եղել: Հռչակաւոր կար-
թագինացին պարտութիւն կրելով՝ փախչում է Սե-
լեկեանների պալատը. սակայն՝ այնտեղ էլ իրան
ապահով չիղգում, որովհետև իւր ասպնջակները
Անտիոքոս Գ-ը Մագնեզիայի մօտ պարտութիւն
էր կրել Հռոմայեցիներից, ուստի գնում է Հա-
յաստանում գտնւած մի տեղ, որը կոչւում էր
Արտաքսիաս *), այստեղ նա իբրև թէ շատ օգ-
տակար բաներ է սովորեցրել բնակիչներին: Ան-
նիբալը խիստ գնահատելով այդ երկրի ռազմա-
կան լաւ դիրքը, մի հրաշալի դիրք է գտնում
պաշտպանութեան համար. այդ տեղը պտղաբեր
էր, բայց անջրդի, այստեղ պէտք էր մի քաղաք
շինել. և Աննիբալը կարողանում է համոզել Ար-
տաշէսին, որ ձեռնարկի քաղաքի շինութեան,
ցոյց տալով նրան բնութեան ներկայացրած բո-
լոր միջոցները: Ասում են, որ թագաւորը գործն
սկսում է և խնդրում Աննիբալին, որ աշխա-
տանքը ղեկավարի. վերջինս յաջողում է շինել
տալ մի մեծ և գեղեցիկ քաղաք, որը կոչւում է
Արտաշէսի անունով: Այս դիրքի վրայ վստահա-

*) Արաքսի վրայ, Արարատի հիւսիսային կողմում:

ցած՝ Տիգրանը փոխանակ պաշարումը համբերու-
թեամբ տանելու՝ ուզում է թշնամու առաջխա-
ղացութեան առաջն առնել: Իւր ամբողջ զօրքով
դուրս է գալիս թշնամու առաջ և չորս օրւայ
հեռաւորութեան վրայ պատահում է նրան: Արա-
ծանի գետի մի կողմում Հայերն են կանգ առ-
նում, իսկ միւսում՝ Հռոմայեցիները: Լուկուլլոսին
աջողւում է գետն անցնել և պատահել հայ հե-
ծելագործին, որի առաջին շարքը քաջ նետաձիգ
Մետացիներն էին կազմում, իսկ երկրորդը՝ Վը-
րացիները, որոնք շատ քաջ էին և լաւ նիզակա-
ւորներ. վերջինների վրայ էր Տիգրանի ամբողջ
յոյսը: Սակայն այս քաջերը այդ օրը չըկարո-
ղացան դիմանալ լեգէոնների ոյժին և կարճ դի-
մադրութիւնից յետոյ փախուստի դիմեցին, ի-
րենց յետևից քաշելով ֆաղաւթ բոլոր հեծեալնե-
րը: Բայց Տիգրանը թագնւած ուրիշ հեծելա-
զօրք ունէր, որը շուտով դուրս է բերում. սրանք՝
մարդ և ձի՝ ծածկւած էին փայլուն զրահներով:
Լուկուլլոսն իրան կորած է համարում. նա յետ
է կանչում իւր հեծելագործին, որն ընկել էր
Տիգրանի առաջին հեծելագործի յետևից. մի կա-
տաղի կռիւ է տեղի ունենում հայ ազնւականու-
թեան ամենահռչակաւոր անձնաւորութիւնների
և Հռոմայեցոց մէջ, որը վերջանում է դարձեալ
Հռոմէական արծւի յաղթանակով: Երեք թագա-
ւորները թուլամորթութեամբ փախուստի դիմե-

ցին, առաջին օրինակ տւողն եղաւ Պոնտոսի հին առիւծը՝ Միհրդատը*), ինչպէս Պլուտարքոսն է վկայում, այնուհետեւ Տիգրանը նրա օրինակին հետեւեց, և վերջապէս փախչում է նաեւ Մարերի թագաւորը: Երևում է, որ Միհրդատը չէր կարող Հռոմայեցոց քաջութեան դիմադրել: Լուկուլլոսը մինչև գիշերը հալածում է փախչողներին, շատերին սպանում, մի մասը գերի բռնում և հագին քանակութեամբ աւար ձեռք ձգում: Այս ամենամեծ յաղթանակը տարւած է 68 թւի Սեպտեմբերին: Ըստ Տիտ-Լիվի Տիգրանակերտի կրուում գործին սաստիկ ջարդ եղաւ, իսկ երկրորդ կռուում՝ շատ ազնականներ գերի վերցւեցին: Թւում է, որ այս վերջին կռուում Հայերն իրենց նշանաւոր տակտիկան վերցրել էին Պարթևներից, սկզբում փախուստ ձեռքնել, ապա յանկարծ յետ դառնալ և ժանեպաք ու թունաւորւած նետեր տեղալ թշնամու վրայ**):

Ամեն բան վերջացած չէր լինի եթէ յաղ-

*) Այս բանը հակասում է Միհրդատի ասպետական բնաւորութեան, որը նկարագրել է Թ. Ռայնախ և բոլոր ըստ Պլուտարքոսի կասկածի է ենթարկւում. սակայն՝ պէտք է նկատել, որ յաճախ Պլուտարքոսը իւր պատմութեան մէջ չի պահպանում բացարձակ անկողմնապահութիւն.

**) Թ. Ռայնախը կտրծում է, որ այս պատերազմը տեղի է ունեցել Մանազկերտի մօտ:

թւածները գոնէ կարողանային շարունակել դիմադրութիւնը. ինչպէս կարելի էր նախ բանամաւայ վերջը, Արտաշատ քաղաքը գրաւել, որը շատ կտրճ է լինում այդ բարձրալանդակի վրայ, այն էլ մի բանակով, որը լիքն էր վիրաւորներով: Իսկապէս ձմեռը շատ շուտ վրայ հասաւ և ստիպեց շուտով Արտաշատը գրաւել. Լուկուլլոսն ուղեց օգտուել մի արևոտ օրից, սակայն շատ ցուրտ էր այդ օրը. եղեամբ, ձիւնը ծածկել էր երկիրը, ձիերը չէին խմում առւիսառած ջրից և երբ սառոյցը ջարդուում էր, նրանց ոտքի տակ վէրքեր էր առաջացնում: Երկրի այդ կողմերը նպաստաւոր չէին առաջխաղացութեան, որովհետեւ ճանապարհները շատ նեղ էին և գաւառը անտառներով պատած *): Չափազանց խոնաւ էր օդը և սոսկալի փոթորիկներ էին բարձրանում. այնպէս որ հազիւ կարելի էր բանակ դնել այդ ճահճոտ հողի վրայ: Մի քանի կայաններ այս դրութեամբ կտրելը բաւական եղաւ լեզէօններին յուսահատեցնելու. Նրանք հրաժարւեցին հետեւելու իրենց զօրավարին, որի մօտ ուղարկեցին իրենց հազարապետներին խնդրելու, որպէսզի գնացքը դադարեցնի, յատկապէս գիշերները նրանք խմբւում էին և բարձր ձայնով յայտնում իրենց տրտունջը: Լուկուլլոսը մտածում էր

*) Այժմ մի ծառ անգամ չկայ այնտեղ:

ոտքի կանգնեցնել, ոգևորել զօրքը՝ հեղափոխելով Արտաշատի, «Հայկական Կարթագինայի» մօտալուտ գրաւումը: Զուր ջանքեր. պէտք էր յետ դառնալ. և այդպէս էլ լինում է, նրանք Վանայ լճի արեւելեան ափերով վերադառնում են և Տաւրոսն անցնելուց յետոյ, արդէն Մուկոմնիայի պողաւէտ գաւառումն էին, որն ունէր շատ բազմամարդ քաղաքներ. այս գաւառի վրայ հսկում էր Մծբինը, որին յոյներն անւանում էին Մուկոմնիայի Անտիոք: Տիգրանի եղբայր Գոռը այստեղի կառավարիչն էր. նա ճարտարապետ յոյն Կալլիմախօսի միջոցով՝ ճարպիկօրէն ամրացրել, պաշտպանել էր իր երկիրը: Ամառը մօտենում էր իւր վախճանին, բայց դեռ պաշարումը չէր կարողացել ընկճել պարսիսները, առաջին անձրևները կոտորում են պաշտպանողների արիութիւնը. Լուկուլլոսը դրանից օգտւում է և տիրում առաջին խրամին, սպանում քնած զինեռապահներին. այստեղից փոսերը լեցնելով՝ կարողանում է տիրել Էլկորոդ խրամին, որը աւելի թոյլ էր: Գոռն ստիպւում է քաղաքը յանձնել. Լուկուլլոսը քաղաքը գրաւելիս կատաղել էր յատկապէս յոյն Կալլիմախօսի դէմ, որը տասնևութ ամիս երկարացրել էր Ամիսօս քաղաքի պաշարումը՝ յօգուտ Միհրդատի: Զնայած որ Կալլիմախօսը խոստացաւ ցոյց տալ թագնւած գանձերը, սակայն Լուկուլլոսը մնաց անզրդւելի, հրամայեց նրա ձեռներն ու

ոտները ջախջախել: Ընդհակառակը Լուկուլլոսը լաւ վերաբերւեց դէպի Գոռը, որը գուցէ ցոյց էր տւել թաքցրած գանձարանը: Այստեղ ևս աւարըն այնքան շատ էր՝ որքան Տիգրանակերտում: Այս քաղաքի անձնատուր լինելը տեղի ունեցաւ 68 թւի աշնանը:

Մինչև այժմ բազմից շատ լաւ էր ժպտում Լուկուլլոսին, սակայն շուտով նրա աստղը թեքւում է. սկսւում են մի շարք անյաջողութիւններ. ամեն կողմից դժւարութիւններ են ծագում, այնպէս որ Սենատը նրան յանդիմանութիւններ է կարգում: Հայերն սկսեցին յարձակողական դիրք բռնել, 4,000 հայեր և 4,000 էլ ուրիշ ասիացիներ՝ Միհրդատի ղեկավարութեամբ՝ գնում են Պոնտոսը յետ խելու: Սրանց յաջողւեց ամենից առաջ Փոքր-Հայքը գրաւել: Տիգրանը վերահաստատուել էր Տիգրիսի հիւսիսային նահանգներում, ուր կարողանում է Լ. Փանիւսի զօրքը նեղ տեղը ձգել: Լուկուլլոսը սրան ազատելու համար իւր զօրքի մեծ մասը թողեց Մծբինում, մի սխալ քայլ, որը տեղի տւեց ապստամբութեան. Լուկուլլոսի զինւորների մի մեծ մասն անհամբերութեամբ սպասում էր 67 թւին, երբ 20 տարի ծառայելուց յետոյ, պէտք է արձակւէր հայրենիք վերադառնալու. այդ զինւորները հանգամանքից օգտւեցին և ապստամբութիւն բարձրացնելով ուզում էին, որ իրենք իս-

կոյն արձակեն առանց սպասելու այդ թւին: Լուկուլլոսը սրանց շատ էր հարչարել. կաշից հանել, այնպէս որ ոչինչ չէր կարելի սպասել դրանցից՝ եթէ Պոմպէոսը կամ մի ուրիշ զօրավար չլինէր: Հազիւ հազ յաջողուում են սրանց Միհրդատի դէմ դուրս բերել, որը Ֆաբիոսին նոր էր ջարդել. սրանք կարողանում են միմիայն մասնակցել Տրիարիոսի աղէտին: Տրիարիոս զօրավարը Տիգրանի և Միհրդատի միացեալ ոյժի առաջ կատարելապէս պարտութիւն կրեց Ալիւսի հովտում: Պատմագիրներն այս պատերազմը յիշատակում են երբեմն Կազիուրայի, երբեմն էլ Զիլահի (արդի Զիլէհ) ճակատամարտ անունով. աւելի շուտ այս կռիւը տեղի է ունեցել վերջինիս մօտերքը: Միհրդատը չնայած, որ վաթսուներեք տարեկան էր և վիրաւոր, այնուամենայնիւ հետամտեց թշնամուն մինչև բանակը և 7,000-ից աւելի մարդ ջարդեց: Երեք տարուց յետոյ նոր այս սպանւածները գերեզման ունեցան և քսան տարուց յետոյ էլ նոր՝ Կեսարը կարողացաւ այս աղէտի վրէժը լուծել Ֆարնասի դէմ պատերազմելով այս միևնոյն դաշտում (67 թւի գարնան Ք. ա.):

Այս կռիւից յետոյ արդէն Լուկուլլոսի անունը կոտրւած էր. նա ժամանակին չէր հասել պաշտպանելու Կազիուրայի զօրքը, որի աղէտը ժողովրդի զրոյցներից էր լսել և ոչ թէ առան-

ձին ճեպընթացի միջոցով: Միհրդատը Լուկուլլոսին Տալաւրա լեռների բարձունքից պաշարւած դրութեան մէջ է դնում, իսկ Մարական-Ատըրպատականի թագաւորը, որը Տիգրանի փեսան էր, դրութիւնից օգտուում է, ջարդում Կապադովկիայում ցրւած Հռոմէական զօրքը և երկիրը աւերում: Տիգրանը ազատ զգալով իրան, հեշտութեամբ նորից ձեռք է ձգում Հայաստանը և պատրաստուում եփրատն անցնել և միանալ իւր աներբերը լսելով Հոմի մի պլէիսիտ պաշտօնագուրկ է անում Լուկուլլոսին և նրա տեղ նշանակում Մ. Ասիլիոս Կլաբրիոյին: Ասիայի պրետորի ջանքերով այս լուրը տարածւում է ամբողջ թերակղզում, և յաղթական թշնամիներին աւելի յոյս ներշնչում, որով և անբացատրելի է մնում, թէ ինչպէս Տիգրանի ծառայութեան մէջ գտնւած հեծելազօրքի հռչակաւոր զօրավար Մենեմաքը այս ժամանակուսին է Տիգրանին թողել և անցել Կիլիկիայում գտնւած հռոմէական բանակը: Լուկուլլոսը յամառում է և ուզում իր պաշտօնը պահել. նա վերջին անգամ հրապուրում է իւր զօրքին, որպէսզի Տիգրանի ճանապարհը կտրեն, սակայն՝ կիսաճանապարհին արդէն թիկունք են դարձնում: Իզուր էր Լուկուլլոսը խնդրում այդ զօրքին հաւատարիմ մնալ իրան և Հոմի կատարեալ խայտառակութեան առաջն առնել. իզուր

էր այդ զինւորների ձեռները համբուրում, խոնարհում նրանց առաջ և մէկիկ-մէկիկ ներս տանում իրենց վրանները, դրանք ցոյց էին տալիս իրենց դատարկ քսակները և յայտնում, որ մի ուրիշ զօրավար միայն կարող կլինի լեցնել. դրանք համաձայնեցին մնալ հին զօրավարի դրօշակի տակ մինչև նորի գալը, միայն այն պայմանով, որ իրանց բացարձակապէս հանգիստ թողնեն ամբողջ ամառը (67 թւի): Այսպէս՝ Միհրդատը ոչ մի արգելք չունէր նորից իւր թագաւորութեան մէջ հաստատուելու, նոյնպէս էլ Տիգրանն ու իր փեսան վեցերորդ անգամ Արիորարդանին կապադովկիայից քշելու: Լուկուլլոսը Պոնտոսը գրաւելիս վեց կօմիսէրներ էր ուզել սենատից՝ այդ երկիրը կազմակերպելու համար, և այժմ երբ այդ վեց հոգին գալիս են ոչ մի թիզ հող չեն գտնում Հռոմի իշխանութեան տակ: Վալերիէսեան լեգէօնները արձակուրդ են ստանում, որոնք 20 տարի ծառայել էին արդէն: Պոմպէոսն հասնում է և դեկավարում պատերազմը. 66 թւին նա արգելում է, որ Տիգրանի զօրքերը միանան Միհրդատի հետ. յաղթում է վերջինիս Գայլ գետի մօտ այն տեղում, ուր յետոյ պէտք է Նիկօպօլիս քաղաքը կառուցւէր:

Տիգրանի համար նոյնպէս խիստ անկման մի շրջան է սկսում. ինչպէս արեւելքի բոլոր արքունիքները, ուր բազմակնութիւնը սպանում է

բնական զգացմունքները, այնպէս էլ Հայաստանի արքունիքը մատնւած էր ընտանեկան ողբերգութեան: Տիգրանն երեք որդի ունեցաւ իւր նախամեծար կնոջից Միհրդատի աղջիկ Կլէօպատրայից. սրանցից և ոչ մէկը չէր ուզում սպասել իւր հօր մահւան գահը ժառանգելու. համար, բայց՝ և ոչ մէկը մահը չտեսաւ: Անդրանիկ որդին Չարիադրէսը Տիգրանից դժգոհ, մի քանի հայ մեծամեծների հետ՝ դաւադրութիւն է կազմում. դաւադիրները արեւելեան սովորութեան համաձայն աջ ձեռքերից արիւն են հանում, փոխադարձաբար խմում՝ ի նշան վճռականութեան: Սոսկայի՝ ուխտ, արժանի միայն կատելինային: Չարիադրէսը մեռնում է կռիւ դաշտում, բայց նրա օրինակը չի վնասեցնում միւս եղբօրը: Մի օր Տիգրանը որսի ժամանակ ձիուց վայր է ընկնում. միջնակ որդին նրան թողնում է մահամերձ գետին ընկած և իրան թագաւոր հրատարակում: Երրորդ որդին՝ փոքր Տիգրանը մնում է վիրաւոր հօր մօտ և նրան ցոյց է տալիս մեծ երախտագիտութիւն: Երբ Տիգրանը ուշքի է գալիս, առողջանում է ու լսում իւր որդիների վարմունքը, հրամայում է գլխատել մէկին և թագաժառանգ յայտարարում միւսին: Սակայն Տիգրանի փոքր որդու մէջ ևս սկսում է եռ գալ իւր պապերի կատաղի կրքերն ու սանձարձակ փառասիրութիւնը, ինչպէս այդ բոլորքւել էք միւս որդի-

ների մէջ: Սա երբ տեսնում է, որ իւր հայրը կապաղովկիայի խորքերն է անցել, կեղծաւորութեան դիմակը դէն է ձգում և ապստամբում: Այս լուրն առնելով՝ Տիգրանն շտապում է իւր զօրքով յետ դառնալ. ապստամբը պարտւում է և ստիպւում իւր գլխաւոր գաւադիրներին հետ միասին փախչել պարթևների թագաւորի մօտ, որի աղջկայ հետ ամուսնացել էր: Տիգրանն այս բանի համար՝ իրաւացի թէ անիրաւ՝ կասկածում էր Պոնտոսի թագաւորի վրայ, կարծում էր, նա է այս ապստամբութեան կազմակերպողը, այդ պատճառով էլ նորից սառնութիւն առաջացաւ երկու միապետների մէջ (Ապպիէն Միհրդատ. 104. Դիօն. XXXVI, 51):

Այսպէս՝ երբ 66 թւին Միհրդատը Պոմպէոսից պարտւելով ապաստան է խնդրում Տիգրանից, վերջինը փոխանակներան ընդունելու, նրա գլուխը գնահատում է 100 տաղանտ: Այս ժամանակ կրտսեր Տիգրանը հանդէս է գալիս իբրև մի սոսկալի գաւադիր, որի նմանը պատմութեան մէջ իբրևիցէ գոյութիւն չի ունեցել: Նա արդէն իւր մօր հօրը դաւաճանել էր զրդելով պարթևներին մրցել նրա հետ*), այժմ էլ յաղթական Հռոմայեցիներին է շոյում, կեղծաւորում,

*) Թ. Ռայնախ, Վեր. յիշ. 382: Այդ ժամանակ Պարթևների թագաւորն էր Պրատէս III, որին հայերն անւանում են Հրահատ: Սա թագաւորում է 69—60:

որպէսզի կարողանայ իւր հարազատ հօրը գլխին մի մեծ հարւած բերել և այդպիսով հասնել իւր նպատակին: Նա մտածում էր երբեմն հռոմայեցոց և երբեմն պարթևներին՝ այդ երկու թշնամիներին՝ զրգռել իւր հայրենիքի դէմ, որոնց միջոցով յոյս ունէր իւր հօր թագը խլել. մի թագ, որ շատ ուշ է ընկնում ծերունի թագաւորի գրկից: Դաւաճան որդին նախ պարթև զօրքերին է ուղարկում Հայաստան՝ Արտաշատը պաշարելու 66 թւին: Պարթևների թագաւոր Պրատէս Գ. (69—60), որը Սանատրուկի յաջորդն էր (այս Սանատրուկին Տիգրանը կողոպտել էր) մի լաւ առիթ է համարում այս հանգամանքը՝ վրէժխնդիր լինելու, և արշաւում է Հայաստանի վրայ:

Այս լուրն առնելիս ծերունի Տիգրանը փախչում է լեռները: Պրատէսը Տիգրանի որդուն յանձնում է իւր զօրքի մի մասը, որպէսզի պաշարումը շարունակի, իսկ ինքը վերադառնում է իւր մայրաքաղաքը Կտէզիֆոն (Տիգրոն): Փախստական դաբձած Տիգրանը չէր կարող տանել այս անարգանքը. նա հաւաքում է իւր զօրքերը և յարձակւում դաւաճանի վրայ, որին և ստիպում է փախչել Միհրդատի մօտ: Եւ այս հանգամանքը աւելի ևս կրկնապատկում է Տիգրանի կասկածը: Թէ որևէ դաւադրութիւն սարքել են այս երկուսը՝ չի երևում, որովհետև հանգամանքները չեն ցոյց տալիս որևէ բան: Ճանապարհին

դաւաճանը լսում է, որ իւր մօր հայրը պարտւել է հռոմայեցիներին և ինքն է կարօտ օգնութեան: Ահա այս ժամանակն է, որ նա երկրորդ ստորութիւնն է գործում՝ գնալով Պոմպէոսի մօտ և առաջարկելով նրան զօրքն առաջնորդել Հայաստանի միջով հօր գահի վրայ յարձակւելու համար *): Միհրդատին յաղթող զօրավարը նախ՝ մինչև Կողքիս նրան հետևում է, բայց՝ յետոյ՝ չուզենալով հասնել նրան Խերսոնէսում, արդէն ազատ է զգում իրան հանգամանքներից օգտւելու համար: Պոմպէոսն աւելի սպառնալից դարձաւ, երբ անսպասելի կերպով Արաքսի մօտ պատահեց դաւաճան որդուն, որը խոստացաւ առաջնորդել զօրքը: Երկուսով սկսում են գրաւել Հայաստանը՝ ամենից առաջ ամբռութիւնները խլելով: Թշուռ, խեղճ թագաւորը կարծում էր թէ զոհ է եղել Միհրդատի յիմար խորհրդին, այդ պատճառով էլ երբ վերջինիս դեսպանները գալիս են օգնութիւն խնդրելու հռոմայեցոց դէմ, նա շղթայում է դրանց և ուղարկում Պոմպէոսին ի նշան բարեկամութեան, միաժամանակ ուղարկում է իւր ներկայացուցիչներին՝ յանձնարարելով խաղաղութեան դաշն կապել: Եւ անշուշտ Տիգրանը կրկարողանար խաղաղութեան դաշն կապել, եթէ իւր որդին չլինէր, խարդաւանանքներ լարելով չաշխատէր անբաւարար

բար ներկայացնել առաջարկած պայմանները: Դաւաճան որդին այնպէս է անում, որ թշնամին հասնում է Արտաշատի պարիսպների մօտ, ծերունի միապետը պաշարւած մնալով իւր մայրաքաղաքում, զգում է, որ կորած է արդէն:

Տիգրանը վստահ լինելով Պոմպէոսի մեղմութեան, արդարասիրութեան վրայ, վերցնում է իւր պալատում գտնւած հռոմայեցի մի քանի զինւորներին ու իւր բոլոր բարեկամներին և ազգականներին ու գնում նրա մօտ: Որպէսզի Տիգրանը լաւ ցոյց տայ, որ եկել է հպատակութիւն յայտնելու և յաղթողի գթութիւնը հայցելու՝ թագաւորական բոլոր նշանները մի կողմ է դնում, բացի թագաւորական թագից, որը պէտք է հանդիսաւոր կերպով Պոմպէոսի առաջը դնէր: Սովորութեան համաձայն Տիգրանը ձիով էր գնում, որովհետև հասարակ մահկանացուներին չպէտք է հաւասարւէր թագաւորը: Պոմպէոսը տեսնելով, որ Տիգրանը ձիով է գալիս՝ հրամայում է ձիուց իջնել: Տիգրանը հնազանդում է, գալիս խոնարհում է և իւր թագը դնում հռոմայեցու ոտքերի առաջ: Պոմպէոսը չափազանց զգացւում է ծերունու այս խոնարհութիւնից, շտապով վեր է կացնում նրան և թագը նորից գլխին դնում, ապա իւր կողքին նստացնում, մխրթարում նրան՝ հաւատացնելով, որ իւր թագաւորութիւնը չի կորցրել և բացի այդ՝ դարձել է հռոմի բարեկամը:

*) Դիօն Կասիուս, XXXVI, 49—51

Զգւելի որդին, որը զօրավարի մօտն էր, նոյն-
իսկ չի վեր կենում հօրը պատելու համար և
իւր վրայ՝ գլխու կամ գլխման ոչ մի նշան չի
ցոյց տալիս *)։ Սրանից յետոյ էլ երբ հրաւի-
րում են ի պատիւ հօր դաշնակցի տրւած խն-
ճոյքին՝ հրաժարւում է. թւում է, որ այդ զգւե-
լի որդին զայրացել էր, տեսնելով թէ ինչպէս թա-
գաւորը իւր գանձերը բաժանել էր օտարներին։
Նա յանդգնութիւնը, լրբութիւնը այն աստիճանին
է հասցնում, որ յայտնում է Պոմպէոսին, թէ այլ-
ևս նրա պաշտպանութեան կարիք չունի, ինքը
կարող է միշտ էլ մի որեւէ հռոմայեցի գտնել ի-
րան օգնելու համար։ Պոմպէոսն արդէն խորին զրգ-
ւանք էր գգում դէպի այդ լաիրշ երիտասարդը։
Հետեւեալ օրը լսելով թէ ինչպիսի կոշտութեամբ
էր վիճում նա իւր հօր հետ՝ միանգամից հարցը
վճռում է, Հայաստանը թողնում է Տիգրանին, իբ-
րեւ միակ օրինաւոր ժառանգին՝ միայն Հայաստա-
նի շորս կողմում գրաւած երկրները—Գամբըր,
Աօորիքը, Փիւնիկիան և Ծոփաց աշխարհը նրանից
անջատում է։ Սրանից զատ՝ նա Տիգրանից պա-
հանջեց նաեւ պատերազմական տուգանք վճարել
փողով։ Կրտսեր Տիգրանը ստանում է Ծոփաց
երկիրը իբրեւ մի աւելորդ ոսկոր, որը շան առաջ
են ձգում. նա նոյնիսկ իրաւունք չունէր այդ

*) Դիոն Կասիուս վեր. յիշ.

նահանգում գտնւած կազօֆիլասիների մէջ պահ-
ւած թագաւորական գանձերին ձեռք տալու։ Այս
երիտասարդի փառասիրական անյադուութիւնը
պէտք է նրան կորստի մատնէր։ Նա յամառու-
թեամբ պնդում է, որ այդ տեղ գտնւած փողերը
իրան տրւեն. նրան մերժում են, որովհետեւ պէտք
էր պատերազմի տուգանքը վճարել, որը հասնում
էր 60,000 տաղանդի։ Տիգրան կրտսերն ուզում
էր խլել այդ գանձերը և փախչել, սակայն՝ Պոմ-
պէոսը գուշակում է նրա մտադրութիւնը, խիստ
հսկողութեան տակ առնում, ապա՝ հրամայում
բերդապահներին գանձերը յանձնել Հայաստանի
թագաւորին։ Կազօֆիլասիների մարդիկ չեն ու-
զում լսել Պոմպէոսին առարկելով, որ իրենց վրայ
ուրիշ թագաւոր են կարգել, թող նա հրամայի։
Տիգրան կրտսերն ստիպւած է լինում անձամբ
գնալ և գանձերը դատարկել յօգուտ հռոմայեցի-
ների։ Բերդապահները դարձեալ դիմադրում են
առարկելով, որ իրենց թագաւորը ազատ կերպով
չի գործում. և այս թերեւ Տիգրան կրտսերի
թելադրութեամբ։ Վերջի վերջոյ Պոմպէոսը տես-
նում է, որ ոչինչ չի կարելի անել այդ հաստա-
գլուխի հետ, ուստի նրան շղթայում է և պահում
իբրեւ նշան իւր յաղթութիւնների. ապա վերց-
նում է գանձերն ու յանձնում Տիգրան Մեծին։
Տիգրան կրտսերի աները՝ Պարթևների թագաւոր
Պրատեսը միջնորդում է ազատելու իւր փեսին՝

առաջարկելով Եփրատ գետը իբրև սահման իւր և հռոմայեցոց պետութեան միջև: Պոմպէոսը պատասխանում է, թէ Տիգրան կրտսերն իւր սնեւորջ պատկանելուց առաջ, պատկանում է իւր հօրը, գալով սահմանների խնդրին՝ ինքը կառաջնորդւի միմիայն ճշմարտութեան, արդարութեան ցուցմունքով: Այս բոլորից յետոյ հռոմէական բանակը երեք մասի բաժանւելով գնում է ձմեռելու «Կուր գետի վրայ գտնւած Անահիտա նահանգում»): Հայաստանն այնքան ընկճւել էր, որ աւելի վճարեց քան թէ պարտական էր: Վերադարձին Պոմպէն հրացած Տիգրանի բարութիւնից, նրա համար ձեռք բերեց «Հռոմի ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից» անշափ ցանկալի մեծ տիտղոսը: Գարնան նա Աֆրանիոս զօրավարին թողնում է իւր գրաւած երկրների վրայ հսկելու, ինքը քշում է Միհրդատին Կողքիսից, անցնում Կասպիականի եզերքներով, ուր չի կարողանում բնակւել բազմաթիւ թունաւոր կենդանիների պատճառով, ապա վերադառնում Հայաստան (անշուշտ ոչ «Փոքր-Հայքը», ինչպէս հին պատմաբանն է ասում. այդ նահանգը շատ հեռու էր և

*) Դիոն Ասարտա. Կուր գետի վրայ Անահիտին նւիրւած նահանգ յայտնի չէ. կայ Հայաստանում միմիայն մի նահանգ այդ անունով, որը գտնւում է Ասեղէնում և բաւականին բարեխառն կլիմա ունի, այնպէս որ այդտեղ կարելի էր ձմեռել:

ոչ մի կարևորութիւն չունէր), ուր ընդունում է էլեմիտի (Շօշի էլեմիտները) և մարերի թագաւորների պատիւները, որոնց պատասխանում է վեհանձնութեամբ: Միմիայն պարթևների թագաւորը շարունակում էր թշնամաբար վերաբերել. նա գրաւում է Կորդաց երկիրը, որը դեռ Տիգրանից կախում ունէր, և մեծ վնասներ հասցնում: Պոմպէոսը հաւատարիմ մնալով իւր դաշնակցութեան՝ մեծ զօրքով իւր զօրավար Աֆրանիոսին ուղարկում է պարթևների թագաւորի դէմ՝ նրան այդ երկրից դուրս քշելու: Աֆրանիոսը յաղթում է Աբիլլիս կամ Աբիլլիս մեզ անծանօթ վայրում (66 թւին Ք. ա.): Վերջապէս Պոմպէոսը վերադառնում է Հռոմ, ուր իւր յաղթական մուտքի ժամանակ, ցուցադրում է Տիգրան կրտսերին ու նրա կնոջն և որդիներին, ինչպէս նաև Տիգրան ծերունի թագաւորի կանանցից մէկին՝ Սոսեմին:

Այսպէս՝ Միհրդատի հերոսական արիութիւնը նրան ընդ միշտ կործանեց, այնինչ Տիգրանի խոհեմ խոնարհութիւնը թէ գահը փրկեց և թէ ապահովութեան երաշխիք դարձաւ: Ապագան կասի, թէ որ կողմն է փառքը և որ կողմը իմաստութիւնը: Հայերը միշտ էլ կգնահատեն վերջինը. նրանք անշուշտ անկախութեան ձգտում ունեն, սակայն, մի քանի փորձեր կատարելուց յետոյ, երբ տեսնում են, որ իրենք շատ թոյլ են, ուստի լաւ են համարում հնազանդւել, քան թէ

յամառել յուսահատ դիմադրութեան մէջ, որը երբեմն փոքր ազգերին առաջին շարքերն է բարձրացնում, բայց յաճախ էլ նրանց յաւիտենական կորստեան պատճառը դառնում: Այս և սրա նման բոլոր դէպքերում էլ տեսնում ենք, որ մատնութիւնը միշտ խորտակել է հայրենասիրութեան բոլոր ճիգերը: Քանի որ Տիգրանի թագաւորութեան պատմութիւնը ամփոփում է իւր մէջ միւս բոլոր քաղաքական տարեշրջանների բնորոշ տիրապետող գծերը, ուստի Տիգրանի անձնաւորութիւնն էլ կարող է մեզ ներկայանալ իբրեւ իւր ազգի ամենաբնորոշ պատկերը: Նրա մէջ առաւելութիւններն ու պակասութիւնները արտայայտւում են ծայրայեղ չափերով: Որոշ դատաւորների աչքում պակասութիւնները շատ դէպքերում գերակշռում են. «նա միջակութիւն էր ներկայանում, նեղ հայեացքների տէր և անհեռատես էր: Անգութ էր և տուփասէր, եսասէր էր ու ցինիկ. անհաստատ թէ իւր համակրանքների և թէ իւր հակակրանքների մէջ: Տիգրանն ուղղամտութեամբ չէր կարող կապել ոչ իւր դաշնակիցների հետ, ոչ իւր հպատակների և ոչ նոյնիսկ իւր հարազատ զաւակների, մի խօսքով ոչ ոքի հետ նա չէր կարողանում կապւած մընալ: Նրա պճնասիրութիւնն ու շռայլութիւնը, նրա անսահման գոռոզութիւնը նոյնիսկ Արեւելքում զգացմունքներին կարող էր դաշել... Իւր

փառքի, բախտաւորութեան ժամանակ ոչ մի ազատ խօսք, ոչ մի ազատ վարմունք, ազատ գործ չէր տեսնուում նրա շուրջը, դժբախտութեան ժամանակ այնպէս արագ էր ընկնում և այնքան ցած, որ նոյնիսկ նրա թշնամիները կարմրում, ամաչում էին նրա ստորանալուց*)»։ Մեզ թւում է, որ այս դատապարտութիւնը, ուր ոչ մի գովասանք չկայ, ծայրայեղութիւն է։ Պէտք էր նրկատի ունենալ, որ ասիական համարեա բոլոր թագաւորներն էլ միևնոյն ձևով իրենց էին պահում բացարձակ իրաւունքը. նրանց ժողովուրդները պէտք է իրենց թագաւորներից վախենային, նրանց պաշտէին, դա հնազանդութեան նըշան էր։ Վերջապէս երևում է, որ Տիգրանը նոյնիսկ իւր անկման, դժբախտութեան մէջ անգամ կարողանում էր քաջութեամբ, մեծ եռանդով ոտքի կանգնել, չնայած իւր ծերութեան. նրա անգործութեան, անհոգութեան ըոպէներն առաջ էին գալիս այն սխալ կարծիքից և արհամարհանքից, որ նա ունէր իւր հեռաւոր թշնամու վերաբերմամբ. Տիգրանը տեսնում էր, որ այդ թըշնամին հեռւից գալիս է Ասիա իւր դէմ կռւելու, առանց որ և է յայտնի նեցուկի, օգնութեան։ Տիգրանի սրտաբեկութեան, ուժաթափութեան ժամերը պէտք է բացատրել այն սարսափով, որ

*) Թ. Ռայհենշտ. Վեր. Յիշ. 346, 347:

կարող է ամեն մի մարդ ունենալ, երբ իրան յաղթւած է տեսնում մի ինչ որ խորհրդաւոր, գաղտնի ուժից: Տիգրանը պէտք է պատրաստ լինէր այդ ուժը հասկանալու և նրան դիմագրելու մի կրթութեամբ, որը քիչ ասիականութիւն ունենար: Միհրդատը ճանաչում էր յոյն-հռոմէական աշխարհը, ահա ինչու համար նա անհրաժեշտ էր համարում միացեալ ուժերով և անմիջական կռիւ մղելը: Առանց ուրանալու Միհրդատի բնաւորութեան առաւելութիւնները՝ պէտք է նկատի ունենալ և աշխարհադրական դիրքի նպաստաւոր հանգամանքները: Պոնտոսն ամբողջապէս հելլենացել էր: Տիգրանի համար առաւելութիւն է, որ զգաց օտար քաղաքակրթութեան արժանիքը և աշխատեց մտցնել իւր ժողովրդի մէջ: Իւր այս գործում յաջողելու համար միմիայն ժամանակ էր պակասում նրան, հելլենական ժողովուրդները, որոնց Տիգրանը բնակեցրել էր իւր քաղաքներում, մի սերունդ անցնելուց յետոյ կմոռանային իրենց ռիւր և կսկսէին վերակազմել, վերանորոգել հասարակութիւնը. հռոմայեցիներն արգելեցին այս պրօգրէսը: Վերջապէս, հէնց ինքը՝ հայ ժողովուրդը մեր յիշատակած դէպքերում հանդէս է գալիս նոյնքան լաւ դէմքով, որքան Պոնտոսի ժողովուրդները: Այս ժողովուրդը իւր թագաւորի և Միհրդատի պէս փառասէր էր և ձգտում էր, որքան հնարաւոր է,

իւր տիրապետութիւնը տարածել աւելի ու աւելի հեռու, սակայն՝ այդ ժամանակներում դա բարոյական ամենամեծ արժանիքն էր համարւում: Ասիական ամենամեծ անուաններն եղել են միմիայն յաղթութիւններ տանողների և մեծ շէնքեր կառուցանողների անունները, սակայն՝ պատմութիւնը կը կարողանայ դրանց յարգել միայն այն դէպքերում, եթէ դրանք աշխատել են կազմակերպել իրենց պետութիւնը, աշխատանքը խրախուսելու, կարգ ու կանոն հաստատելու տեսակէտից: Այս տեսակէտից Տիգրանը յետ չի մընում ոչ Դարէհից, ոչ էլ Նաբուգոդոնոսորից, պէտք է ցաւել սակայն՝ որ նա Քսերքսէսի ու Սարտանապալի անհեռատեսութիւնը, մեղկութիւնն ու յիմար կանխակալութիւնն ունեցաւ:

III

Հայոց թագաւորութիւնն այլևս այս տեսակ բարգաւաճ դրութիւն չպէտք է տեսնէր: Տիգրան Մեծին յաջորդում է իր կենդանի մնացած վերջին որդին՝ Արտաւազդ Գ-ը (56—36), որը դեռ հօրը կենդանութեան ժամանակ, (6—54 թվւին) արդէն մասնակցում էր թագաւորական գործերին:

Սրա օրով պարսիկները վրայ թագաւորում էր Պարթև Արշակունի Որոտէս թագաւորը, որը

իւր նախորդի՝ Տիգրանի դէմ պատերազմողի նման՝
թշնամի էր հայերին: Պարթևների Պրաատէս թա-
գաւորը շատ էր զայրացած Պոմպէոսի դէմ, ո-
րովհետև վերջինս ոչ Տիգրան կրտսերն ազա-
տեց, ոչ էլ Կորդևաց երկիրը տւեց նրան ի վար-
ձատրութիւն իւր ծառայութիւնների, այս պատ-
ճառով էլ մեռնելիս կտակեց, որ իւր յաջորդը՝
Միհրդատ Գ-ը (60—56) վրէժխնդիր լինի: Մի-
հրդատ կարողանում է խլել Կորդևաց երկիրը.
իսկ սրա յաջորդ Որոտէսը անշուշտ ուժով պէտք
է պաշտպանէր իւր իրաւունքները հայերի պա-
հանջների դէմ:

Այսպէս՝ 54 թիւն, երբ Կրասոսը կռուում էր Պարթև Սուրէն գօրավարի դէմ Միջագետքը գրաւելու համար, Որոտէսը մտնում է Հայաստան մտածելով, որ եթէ չկարողանայ Հայաստանը գրաւել, գոնէ կը կարողանայ Հռոմի դաշնակից Արտաւազդին արգելել օգնութիւն ուղարկել Կրասոսին՝ Պարթև Սուրէնի դէմ *)։ Մենք չգիտենք, թէ յետագայում ինչ պատահեց և ինչ պատճառով Որոտէսը Արտաւազդի բարեկամը դարձաւ, երբոր Կրասոսը անցաւ Ասորիք։ Սակայն այսօր քանի յայտնի է, որ Արտաւազդը պատճառ բերունելով Որոտէսի յարձակումը, հրաժարւում է Կրասոսին օգնութիւն ուղարկել, կատարել իւր պար-

**) Իւստի, Հին պարսիկների պատմութիւնը, էջ 148.*

տականութիւնը՝ իբրև Հոռմի դաշնակից։ Արդեօք
սա մի որազմայթ էր, թէ իրօք մի վտանգ էր
սպառնում Արտաւազդին։ Հայ թագաւորը խնդ-
րում էր Հոռմայեցուն հրաժարել Միջագետքից
և իրան օգնութեան հասնել Որոտէսի դէմ։ Նա
իւր նամակում աւելացնում էր, որ եթէ իւր ա-
ռաջարկութիւնը չընդունւի, այն ժամանակ անա-
կընկալներէից զերծ մնալու համար լեզէոնները չա-
փազանց խոհեմութեամբ և լեռներին հետեւելով
պէտք է առաջանան, որպէսզի կարողանան պար-
թև հեծելագործի առաջխաղացութիւնն արգելել։
Կրասոսը կատաղեց այս նամակի վրայ, հրաժար-
ւեց պատասխան տալուց և իսկոյն յայտարարեց,
որ ինքը շուտով կը գնայ Արտաւազդին պատժե-
լու՝ իբրև դաւաճանի։ Այս դատապարտութիւնը
դուցէ կանխահաս, սակայն հիմնաւորւած էր, ինչ-
պէս յետոյ կերևայ, Հայաստանում կատարւած յե-
տագայ անցքերից։ Հոռմայեցի զօրավարը չի կա-
րողանում իրագործել իւր սպանալիքը, որով
հետև մի դաւաճանի առաջնորդութեամբ անա-
պատ ընկնելով՝ ջարդուում է Պարթև հեծելագոր-
քից և դարան ընկնելով սպանւում։ Այս առթիւ
Պլուտարքոս պատմում է մի դէպք, որը ցոյց է
տալիս, թէ որքան ճիշտ են հայերին իբրև ան-
հաշտ թշնամիներ ներկայացնելու ձգտումները.
այդ դէպքը հետևեալն է. Կրասոսը ստիպւած է
լինում խոստովանել, որ ինքը շատ զօրք է կորց-

բել, սակայն՝ արդարանում է նրանով, որ Լուկիու-
լոսն ևս հռոմէական շատ արիւն է թափել Տիգ-
րանի դէմ կռելիս:

Յաղթող Սուրէնը կտրում է Կրասոսի աջ
բազուկն ու գլուխը և ուղարկում Որոտէսին, միւս
կողմից՝ լուր է տարածում, որ ինքը կենդանի
է բռնել հռոմայեցոց զօրավարին և պէտք է բերի
Սելևկիա (Կտեղիֆոնի մօտ) ու ժողովրդին ցոյց
տալ այն կատակերգութիւնների ժամանակ, ո-
րոնցով պէտք է ծաղրի հռոմայեցոց: Փարսը ա-
ւելի անգութ եղաւ և վայել իսկական բարբա-
րոսների. նա ոչ թէ Սելևկիայում, այլ Արտա-
շատում տեղի ունեցաւ. Որոտէսը, որը յանկարծ
Արտաւազդի դաշնակիցն ու բարեկամն էր դար-
ձել, իւր որդի Բակուրոսին ամուսնացնում է հա-
յոց թագաւորի քրոջ հետ: Սրանց ամուսնութեան
առթիւ մեծ հանդէսներ են սարքում, կազմւած
քէֆերից և յունարէն ներկայացումներից: Ար-
տաւազդն արդէն Պլուտարքոսի ժամանակ յայ-
տնի էր իբրև հեղինակ բազմաթիւ յունարէն գրը-
ւած ճառերի և պատմական զրոյցների. նա գե-
ղեցիկ գրականութեան ճաշակ ունէր: Մի բան-
կէտի ժամանակ, երբ գերասաններից մէկը (Հես-
տրիօն) արտասանում էր Ակաւի արկածները Բոս-
քոս ողբերգութիւնից, բերում են Կրասոսի ա-
րիւնաշաղախ անդամները: Հռոմայեցի զօրավարի
գլուխը բերող Սուլլախէսը, լսելով Նւրիպիդի տու-

ղերը՝ ոգևորւում է, բարձրանում բեմը, ուր վե-
րոյիշեալ դրաման էին խաղում, գլուխ է տալիս
հանդիսականներին և նրանց է ձգում Կրակոսի
գլուխը: Պարթևները ծափահարում են և ժխորա-
գոյն, բարձրագոյ կայթիւնքով (օվացիաներով)
իրենց զգացմունքներն արտայայտում: Թագա-
ւորի հրամանով սպասաւորները Սուլլախէսին սե-
ղան են նստացնում: Տրալլացի Շագօն դերասանը,
որին այսպէս ընդհատեցին, բռնակալաները շնչ-
մամբ իւր ուկնդիրների ճաշակին համապատաս-
խան մի բան է գտնում և բռնելով Կրասոսի զան-
գը բերանի վրայ բացւած ձեղքւած քից — այդ գան-
գը ձեռքէ ձեռք ձգելով հասել էր դերասանին —
բարձրացնում է այնքան, որ բոլորին տեսանելի
լինի և երգում է «Լեռնից մեր տունն ենք բե-
րում մեր խիստ յաջող որսում սպանած այծեա-
մի եղջիւրները»: Սա կատակերգութեան 1170-
1172-րդ տողերն էին *): Հանդիսականները այս
միջնադէպի վրայ շատ են ուրախանում և գրտ-
նում, որ Շագօն շնորհքով դերասան է **):

Կրասոսի պարտութիւնից յետոյ, Անտոնիոսն
է հրապարակ իշխում. նա Աթէնքում էր (42—
41 Ք. ա.), որտեղից ուղարկեց Կանիտիոսին Հա-
յաստանն ու Վրաստանը գրաւելու: Հայաստանը

*) Պօլիէն, 7, «Տուրենաս»ում:

**) Պլուտարքոս, Կրասոս 43:

նորից ընկնում է հռոմայեցոց լծի տակ: Անտոնիոսը յանձնարարում է նաև Վենտիտիոսին, կանգնեցնել պարթևների առաջխաղացումը, որոնք ուզում էին Եփրատն անցնել ու գրաւել Ասորիքը: Սուրէնին սպանել էր տւել Որոտէսը, որը չէր կարող տանել նրա փառասիրութիւնը և պատերազմական գործողութիւնները յանձնել էր իւր որդի Բակուրոսին: Բակուրոսը Վենտիտիոսի դէմ եղած կռուում սպանւում է, կորցնելով իւր ամբողջ բանակը, որի մի մասը հաւանօրէն հայերն էին կազմում: Անտոնիոսը, երբ եկել էր կռիւն նեցուկ լինելու, Միջագետք մտնելով շեղում է իւր ճանապարհը, շուտով Եփրատի վրայ իջնում, որպէսզի իւր ստորադրեալից խլի կատարեալ յաղթութեան պատիւը: Բայց՝ Անտոնիոսը հրաժարւում է Պարթևներին աւելի ներսերը հալածելուց և նրանց երկրի ներսերը մտնելու մտադրութիւնից, որովհետև այդ տեղերում դրանց սահմանները լաւ պահպանւած էին: Անտոնիոսը հայոց Արտաւազդ թագաւորի, իւր գաղտնի բարեկամի խորհրդով՝ վճռում է յարձակւել Մարերի վրայ: Հռոմի գաշնակիցները խմբւում են Անտոնիոսի շուրջը, որոնցից ամենաուժեղը հայերն էին*): Արտաւազդը խորհուրդ է տալիս իւր երկրի միջով անցնել Մարերին հանդիպելու համար, միւս

*) Պլուտարքոս, Անտոնիոս 38:

կողմից հռոմայեցի զօրավարի առաջնորդութեան է յանձնում 7,000 հետևակ և 6,000 հեծեալ զօրք: Այս կերպ ուժեղացած տասներեք լեգէոնները մտնում են Հայաստան Մարերի թագաւորին հալածելու, որը նոյնպէս Արտաւազդ էր կոչւում: Այս ժամանակում պարթևների թագաւոր Որոտէսին յաջորդել էր Պրատէս Դ-ը, որը, իբրև գերիշխան (սուվերէն), եկել էր Մարերին օգնելու: Հռոմայեցի զօրավարն ու հայոց թագաւորը գնում են դէպի Եկրատան (արդի Համատան): Պարթևները կարծելով, որ այդ մեծ քաղաքը մենակ կարող է պաշտպանւել, առաջ են գնում արշաւողներին հանդիպելու: Հռոմայեցիները, որոնք այս օտարականների տակտիկային այնքան էլ ծանօթ չէին, ճանապարհին երկու վաշտ զօրք են կորցնում, բացի այդ՝ նրանց պաշարման բոլոր մեքենաներն ու ախր կամ ոչնչացւում են կամ աւարի ենթարկւում: Հռոմայեցիների այս պարտութեան պատճառը հայերի դաւաճանութիւնն էր՝ նրանք առաջ էին ընկած և երբէք կռիւներին չ'ափսոսակցեցին, դրանք շատ զգոյշ էին վարւում, որպէսզի հռոմայեցիները ոչ մի առիթ չունենան իրենց մեղադրելու: Ով է իմանում, գուցէ այսպիսով հայերը պարթևների հետ կազմակերպած իրենց գաղտնի ծրագիրն էին իրագործում: Արտաւազդը տեսնելով, որ Անտոնիոսն արդէն ընկճւել է, ճանապարհից յետ է

գառնում ու հանգիստ սրտով Հայաստան մըտնում:

Այս պարտութիւնից յետոյ Անտոնիոսն ստիպւած է լինում հրաժարել Եկեղեցւոյն պաշարելու դիտաւորութիւնից, որովհետեւ կորցրել էր իւր գլխաւոր ոյժը, հայ հեծելազօրքը, որը երկարատե փորձառութեամբ շատ լաւ կարողանում էր պարթեւների հեծելազօրքի հնարներն ու խորամանկութիւններն ի դերեւ հանել: Հռոմայեցիք նահանջի ժամանակ նոյնպէս մեծ կորուստներ են կրում, բայց վատ խաղին ստիպւած էին լաւ դէմք ցոյց տալ, որովհետեւ միակ հնարաւոր ապաստարանը Հայաստանն էր, ուստի Անտոնիոսը իրան այդտեղ է ձգում, թաքցնում իւր բարկութիւնը և շողոքորթում Արտաւազդին՝ ուտեստ ու հագուստեղէն ստանալու համար: Անտոնիոսին յաջողում է ստանալ այդ և նոյնիսկ իրաւունք է ձեռք բերում Հայաստանում ձմերելու: Այսպիսով Արտաւազդը ժամանակաւորապէս ազատւում է Հռոմէական վրէժխնդրութեան հարեւոյց: Անտոնիոսը ձեռացնում է, թէ ամեն ինչ մոռացել է ու գնում է Ասորիք, այնուհետեւ Եգիպտոս, ուր սպասում է յարմար առթիւ Արտաւազդից վրէժխնդիր լինելու համար: Զիշտն ասած, նա պատերազմական մեծ քաջութիւններով չէր, որ իւր վրէժը լուծեց, այլ՝ նենգութեամբ և երգմնազանցութեամբ:

Պրատէս Դը և Մարերի Արտաւազդ թագաւորը կուեցին՝ չկարողանալով համաձայնութեան գալ աւարը բաժանելիս: Արտաւազդն ուզում է դաշնակցել Անտոնիոսի հետ, նրան խորհուրդ է տալիս նախ՝ հայերին ջախջախել և ապա՝ պարթեւներին: Հռոմայեցի զօրավարը, որը մեղկութեան մէջ էր ընկել և չէր կարող թողնել իւր կախարդիչ սիրունուն, աշխատում է խաբարսութեան, խաբեբայութեան միջոցով հասնել իւր սնափառ նպատակներին, երեք անգամ պատրուակներ է ստեղծում հայոց Արտաւազդ թագաւորին անպաշտպան իւր մօտ կանչելու և իրեւ դաշնադրութեան դաւաճան կալանաւորելու, նախ՝ խնդրում է Արտաւազդից Եգիպտոս գալ պարթեւների դէմ կուելու համար համաձայնութեան գալու, երբ Արտաւազդը մերժում է այս առաջարկը, Անտոնիոսը նորից մարդիկ է ուղարկում նրան Աղէքսանդրէս բերելու՝ առաջարկելով՝ նրա աղջկանը կնութեան առնել իւր հարազատ որդու համար: Արտաւազդը թակարդ չի ընկնում և կարողանում է խուսափել հռոմայեցու առաջարկած պատժից. վերջապէս՝ Անտոնիոսը կարծելով, որ եթէ ինքը մօտիկ լինի՝ Արտաւազդը կլսի իրան, Կիլիկիա գնալիս դարձեալ խնդրում է կասկածոտ հայից, որ Կիլիկիա գայ պարթեւների դէմ արշաւելու համար դաշնակցելու, նոյն իսկ յայտնում է, որ մարերն էլ կը-

մտնեն այդ դաշնակցութեան մէջ: Սակայն զորք
ջանքեր էին դրանք. Արտաւազդն իւր տեղից չի
շարժուում և պատասխանում է քաղաքագէտ վար-
պետորդու պէս: Այժմ արդէն Անտոնիոսը տես-
նում է, որ ուրիշ միջոց չկայ, պէտք է անձամբ
գնալ և բռնել որսը. 36 թւին նա իւր ամբողջ
բանակով մտնում է Հայաստանի խորքերը: Այլ
ևս ոչ մի պատճառով Արտաւազդը չէր կարող
դիմադրել. մի առ ժամանակ էլ նա կարողանում
է ձգձգել իւր պատասխանը Անտոնիոսի ուղար-
կած չորրորդ դեսպանին, որից յետոյ՝ Անտո-
նիոսն այլևս չի սպասում և աւելի առաջ գնում.
Երբ հայոց թագաւորը տեսնում է, որ Անտոնիոսը
բոլորովին մօտիկ է՝ ստիպւած է լինում գնալ
նրա բանակը: Անտոնիոսն այլևս չի տատանւում,
շղթայում է Արտաւազդին և տանում այն բերդի
առաջ, ուր նրա զանձերն էին պահւած. այստեղ
Անտոնիոսն երգւում է, որ չի եկել թագաւորին
Քնասելու, այլ՝ միայն տուրքը վերցնելու, որին
ինքը իրաւունք ունի: Կազօֆիլասիի պահապան-
ները հրաժարւում են դռները բաց անել. միւս
կողմից՝ հայերն այս խաբեբայութիւնից վիրա-
ւորւած ապստամբւում են: Արտաւազդի որդին
Արտաշէսը՝ կարողանում է իբրև թագաժառանգ
իւր իրաւունքները ճանաչեցնել տալ, զօրքը սը-
րան հրատարակում է թագաւոր իբրև Արտաւազդի
որդի: Այս Արտաշէսը հռոմայեցոց հետ կռուելիս

Ֆէնց առաջին անգամից ջարդւում է և փախչում
Պարթևների մօտ, ուր Պրատէսից ընդունւում
է իբրև հռոմայեցիների թշնամի: Անտոնիոսը մա-
սամբ բարեկամական պատրուակով, մասամբ ու-
ժով՝ գրաւում է ամբողջ Հայաստանը և չի մը-
տածում պարթևների մասին, որոնք իրան սպա-
սում էին, բայց՝ որոնց վրայ այլևս չի յարձակ-
ւում: Սրանից յետոյ Արտաւազդի հետ միասին
վերագառնում է Նգիպտոս. նա տանում էր Ար-
տաւազդին արծաթէ շղթաներով՝ ի պատիւ նրա
թագաւորական աստիճանին, տանում էր նոյն-
պէս Արտաւազդի որդիներին ու կանանց: Անտո-
նիոսն իւր ճարպիկ քաղաքականութեամբ կարո-
ղանում է միանգամից թէ պարթևներին կղզիաց-
նել և թէ Հայաստանը թուլացնել ու հաւատա-
րիմ մի խնամակալի յանձնել: Չկարողանալով
իւր որդուն հայոց թագաւորական ընտանիքի հետ
ամուսնացնել՝ Մարերի թագաւոր Արտաւազդի
աղջկայ հետ է ամուսնացնում և յայտարարում
Հայաստանի թագաւոր: Այս տղան դեռ փոքր
էր, ուստի թագաւորութեան խնամակալութիւնը
յանձնում է աներոջը. մինչև փեսան կմեծանար:
Այս բանը անգի է ունենում միևնոյն 36 թւի
վերջերին:

Աղէքսանդրիայում Անտոնիոսն իւր յաղթու-
թեան համար մի հանդէս է կազմակերպում. Ար-
տաւազդը, իրա կանայքն ու երեխաները և հայ

բարձր ազնւականութիւնը հանդէս էին բերւած այդտեղ: Անշուշտ Կլէօպատրան յաղթական հանգէսի թագուհին էր: Անտոնիոսը մտածում է պալատում մի խնձոյք կազմել ի պատիւ Կլէօպատրայի և նրան մի խիստ մեծ յարգանք մատուցանել: Այս խնձոյքին բերել է տալիս հայերին և հրամայում խոնարհւել թագուհու վսեմափայլութեան առաջ՝ նրան կոչելով թագուհիների թագուհի. սակայն՝ մի թագաւորների թագաւորի համար դա ըմբոստացնող անպատուութիւն էր, ուստի չհայած, որ ազատութիւն էր խոստացւել Արտաւազդին, եթէ յանձն առնէր այդ բանը, այնուամենայնիւ նա հրաժարւեց: Արտաւազդն ու իր բարեկամները մնացին կանգնած և լուռ. սրանք յարգանքի միայն մի բառ են ասում, անւանելով Կլէօպատրային իւր իսկական անունով՝ առանց որևէ տիտղոսի: Անտոնիոսը, որ դրանց արծաթեայ շղթաները օսկի շղթաներով էր փոխարինել, հրամայում է բոլորին էլ բանտը ձգել 34 թւին:

Քիչ յետոյ գալիս է Օկտավիանոսը, որը իւր հռչակաւոր հակառակորդի դէմ՝ բաղաժաւանութիւն բանեցնելու համար, հայերի հետ բարեկամանում է և ուզում է նրանց թագաւորին ազատել: Անտոնիոսը մարական մի քանի գունդ զօրքի վրայ յենւած, ստիպւում է պատերազմել Օկտավիանոսի դէմ Ասիայում: Պրատէսն և Արտաշէսը օգտուում են հանգամանքից, մարերի

Արտաւազդին իշխանութիւնից զրկում, որը դիմում է Անտոնիոսի օգնութեան: Արտաւազդը չկարողանալով օգնութիւն ստանալ, յաղթւում է և այդպիսով Մարաստանը անցնում է պարթևների ձեռքը. իսկ Արտաշէսն էլ Հայաստանի թագաւորութիւնը ձեռք բերելով այնտեղ մնացած հռոմայեցի բոլոր զինւորներին կոտորում է *): Անտոնիոսը տեսնելով, որ ինքը կորած է՝ սպանել է տալիս բանտարկւած Արտաւազդին, որպէսզի Օկտավիանոսը չկարողանայ նրան ազատել և նորից Հայաստանի ազգային թագաւորութիւնը վերահաստատել **): Նրբ Օկտավիանոսը Հայաստանը գրաւեց՝ Արտաւազդի որդիներին և կանանց տարաւ Հռոմ:

Արտաշէսը (30—20 Ք. ա.), որը Հռոմի հետ ուրիշ կռիւներ չի ունեցել բացի այն փորձից, որով ուզում էր իւր հօրն ազատել, համարեա թէ անծանօթ է մնում մեզ: Տակիտոսը հաւատացնում է, որ Արտաշէսը թշնամի լինելով հռոմայեցիներին՝ Տիբերիոս Կլավտիոս Ներոնը — Օկտավիանոս Օգոստոսի որդեգիրը — տապալեց Հայաստանի այս թագաւորին և նրա փոխարէն թագաւոր նշանակեց նրա եղբօր՝ Տիգրան Բ-ին: Այս փոփոխութիւնը հաստատում է նաև Սեւտոնը, որի ասելով Տիբերիոսն Արևելքում հռոմայեցի զօրքերով

*) Իւստին, 502

**) Ստրաբոն, XI, 15

գործել է և Տիգրանին իւր ներկայութեան
 թագաւոր պսակել: Ուրիշ պատմիչներն այս
 դէպքին հետեւեալ բացատրութիւններն են տա-
 լիս: Ըստ Դիոն Կասիոսի՝ Մեծ-Հայքի բնակիչ-
 ները գոհ չէին Արտաշէսի կառավարութիւնից և
 դրա համար էլ խնդրեցին, որ նրա փոխարէն իր
 Տիգրան եղբօրը թագաւորեցնեն: Այս Տիգրանը
 գտնուում էր Հռովմում և լաւ կրթութիւն էր ստա-
 ցել այդտեղ, ահա այս ժամանակ է, որ Օկտա-
 վիանոսն իբրեւ թէ ուղարկել է Տիգրանին Տիբե-
 րիոսի գօրքերի պաշտպանութեան տակ: Տիգրանն
 ուշ է հասնում. Արտաշէսն արդէն սպանւած
 էր, բայց այդ հանգամանքը արգելք չի լինում
 կարծել տալու, թէ Տիբերիոսն ինքն է Արտաշէ-
 սին գահընկէց արել, նոր թագաւորին գահ բարձ-
 րացրել և այդ առթիւ զոհեր մատուցել աստ-
 ւածներին: Այս լէգենդան ընդունում է առանց
 քննադատութեան Հօրասը և Տիբերիոսին Հայաս-
 տանի տէրն է համարում: Վիրգիլիոսն ակնար-
 կում է, թէ Տիբերիոս զինւորական գործողու-
 թիւններ է կատարել Հայաստանում, որի Արաքս
 գետը գծար չէր անցնել հռոմէական կամուրջ-
 ներով: Նոյնպէս էլ այս դարու շատ մեղաւնե-
 րոյց են տալիս, որ Հայաստանը յաղթած է
 Հռոմից. մեղալի վրայ նկարւած է մի կին, որ պը-
 սակը գլխին ընկած է Օգոստոսի ոտքերի առաջ
 այսպիսի մակագրութեամբ «Coesar div. f. Ar-

menia Capta»: Սակայն կարող է պատահել, որ
 ոչ մի յաղթանակ տեղի չի ունեցել և անհատա-
 կան իրաւունքով կտրել այդ մեղալը. կամ թէ
 հայերը յոգնած լինելով կռուելուց ուզում էին
 խաղաղ մնալ Հռոմի հետ: Յովսէփ պատմիչն ևս
 ասում է, որ Արտաշէսը սպանեց, տասը տարի
 թագաւորելուց յետոյ և աւելացնում է, որ ոճ-
 րագործները իւր հարազատ ազգականներն էին:
 Այս Տիգրան Բ-ի թագաւորութեան մասին բա-
 ցարձակապէս ոչինչ չգիտենք:

Սրա յաջորդ Տիգրան Գ.րդ (6—5 Ք. ա.)
 միայն մի տարի թագաւորեց իւր քոյր Երատո-
 յի հետ միասին: Տիգրանն ամուսնացել էր իւր
 այս քոյր հետ՝ ինչպէս սովորութիւն էր այդ ժա-
 մանակ *): Տիգրան Գ.րդը՝ Տիգրան Բ.րդի որդին
 էր: Սրա մահից յետոյ Երատոն գահից հրա-
 ժարեց, բայց յետոյ նորից թագաւորում է:

Ոմանց ասելով այս Տիգրան Գ.րդը բարբա-
 րոսների (հր) դէմ մղած կռում սպանում է.
 ուրիշների ասելով 5 թւին Օգոստոսը սրան գա-
 հընկէց է անում, որովհետեւ պարթևների Պրա-
 ատէս թագաւորի հետ բարեկամական յարաբե-
 րութեան մէջ էր, իսկ այդ հռոմայեցիների հա-
 մար վիրաւորական էր: Յամենայն դէպս այս
 Տիգրանը թագաւորել է, որովհետեւ հետքեր է թո-

*) Տակիտոս, Տարեգրութիւնք, II, 3 և 4.

թիւները հետ և այդ դաշնակցութիւնը կարող էր հռոմայեցիների կողմից պատերազմ ծագեցնել, ուստի գահընկէց են անում այս թագաւորին: Այսպէս՝ երբ Կայիոսը դալիս է, հաւանօրէն ոչ մի առիթ չի ունենում ամբողջ ազգի դէմ կռելու, բացի մի քանի մարդկանցից, որոնք գահազուրկ եղած թագաւորի կուսակիցներն էին, ինչպէս այս Ադգոն էր, որը ամենայանգուցն արկածախնդրութիւնն էր յանձն առել: Թագաւորի այս կուսակիցներն այնքան յանդուգն էին, որ Պրատէսը շտապում է Հայաստանից պարթևներին դուրս բերել և Կայիոսի հետ խաղաղութեան դաշն կապել. սա այն ժամանակն էր, երբ վերջինս Ասորիքի կառավարին էր և չէր ցանկանում, որ այդ յուզումներն անպատիժ մնան: Այսպիսով հասկանալի է դառնում, որ պարթևները պէտք է փորձէին դիմագրել Հայաստանի վրայ իշխող դարձած մարերին (Ք. ա. 2 թւին հռոմայեցիների օգնութեամբ մար Արիոբարզանն էր բարձրացել Հայաստանի գահը): Նրանք երկու տարի խանգարում են Արիոբարզանի թագաւորելը, մինչև որ Կայիոսը դալիս է և նրան հաստատում իւր իշխանութեան մէջ 1 թւականին: Սակայն՝ սրանից յետոյ էլ Արիոբարզանը միայն մի տարի է իշխում, 2 թւին Օգոստոսը Սենատի համաձայնութեամբ իւր որդի Արտաւազդ Ե-րդ Մետաքուն է պսակում թագաւոր (2—11 Ք. յ.) հայերի վը-

րայ: Այս դէպքերի ժամանակադրութիւնը հեշտութեամբ չի վերականգնում: Սէքստուս Բուֆուսը այդ դէպքերը դնում է Օգոստոս Օկտավիանոսի ժամանակ, որի թոռն էր Կայիոսը. հեղինակն ասում է, որ Հռոմը Հայաստանում ձեռք բերած իւր մեծ հեղինակութեան, մեծ ոյժ ունենալու համբաւի շնորհիւ էր, որ կարողացաւ Հայաստանի յեղափոխութիւնը ճնշել և պարթևների հետ կապած դաշնադրութիւնը քանդել: Այս պատմիչը հաւաստիացնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանը աւելի զօրեղ էր, քան թէ պարթևների երկիրը, և նա Կայիոսին էր, որ պատիւ արեց և ենթարկեց:

Երբ Արտաւազդ Մետաքին այլևս չկար—յայտնի չէ թէ նա իր բնական մահով է մեռել թէ ոչ—Օգոստոսը յաջորդ է նշանակում Արտաւազդ անունով մէկի: Այս Արտաւազդ Ա-ը միմիայն գահ է բարձրացել, որից գատ՝ ուրիշ ոչինչ չի արել: Սրանից յետոյ Տիգրան Դ-ն է եղել (11—14 Ք. յ.): Այս թագաւորները նշանակում էին միշտ ժառանգական օրէնքի համաձայն: Օգոստոսը թագաւորական տան ժառանգութեան իրաւունքները յարգում էր, միակ բացառութիւնն իւր որդի Արտաւազդ Մետաքին է կազմել, այն էլ քաղաքագիտական անհրաժեշտութիւնների պատճառով: Այս յաջողութիւնները հաստատում են մի դոկումէնտով, որը «Օ-

գոստոս Օկտավիանոսի կտակ» անունով է յայտնի: Էնկիլոբիում գտնուած այդ դոկումէնտում ասուած է, «Մեծ-Հայքը, իւր թագաւոր Արտաշէսի սպանութիւնից յետոյ, կարող էր դառնալ հռոմէական մի նահանգ եթէ ես ուզենայի. ես, իմ նախնիքների օրինակին հետեւելով, գերադաս համարեցի այդ երկիրը իմ որդեգիր Տիբերիոս Ներոնի ձեռքով տալ Արտաւազգի որդի Տիգրանին, որը Տիգրան Մեծի թոռն էր: Յետոյ երբ այս ազգը ապստամբւեց Հռոմի դէմ, ուղարկեցի իմ որդի Կայիոսին և այդ թագաւորութիւնը յանձնեցի մարերի թագաւոր Արտաւազգի որդի Արիոբարզանին, իսկ սրա մահից յետոյ, իւր Արտաւազգ որդուն: Երբ այս վերջինն սպանւեց, Տիգրանին ուղարկեցի Հայաստանի վրայ թագաւորելու. այս Տիգրանը Հայաստանի թագաւորական տնից էր» *):

Պաշտօնական դոկումէնտների մէջ յիշատակութիւն չկայ Երատոյի մասին: Սակայն՝ Դիօն Կասիուսին ասելով Տիգրան Դ ից յետոյ գահ է բարձրացել Երատոն: Եթէ այսպէս ընդունենք, այն ժամանակ այս երկուսի յաջորդական իշխանութիւնը պէտք է տեղաւորենք 11-ից մինչև 14 թւականը:

Այսպիսով վերջանում է Արտաշիսեան հայ հարստութեան շրջանը:

*) Գաթրճեան. Ընդհանուր պատմութիւն Բ. հ. էջ 97. Ծան. 2.

Բ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երատոն գահից քշւում է 13 թէ 14 թւին, բայց՝ յայտնի չէ թէ ումից և ինչ պատճառով *): Սրանից յետոյ հայերն ազգային իշխան չունենալով՝ չգիտէին թէ ինչ պէտք էր անել:

Այս ժամանակներում պարթևներն ապրստամբւում են իրենց թագաւորի՝ Պրատէս Դ-ի որդի Վօնօնէս Ա. դէմ: Ապստամբութեան պատճառն այն էր, որ Վօնօնէսը կրթւել էր Հռոմում և այնպիսի սովորութիւնների էր հետևում, որոնք իր ժողովրդին հաճելի չէին: Այս միապետը, որը գահի էր ձգտում, Հայաստանում երևալուն պէս կարողացաւ իրան թագաւոր հրատարակել և երկու տարի իշխանութիւն վարել (14—16): Պէտք է որ այս թագաւորը բնաւորութեամբ թոյլ եղած լինէր և սրա ժամանակ Հայաստանը որոշ չափով ընկած, կորցրած իւր ոյժը, որով-

*) Տակիտոս. Տարեգրութիւնք, II, 4.

հետև պարթևները իրենց ուղածի պէս կարողանում էին խաղալ թէ մէկի և թէ միւսի հետ: Արտաւան Գ (12—42), որ Պարսկաստանում փոխարինեց Վօնօնէսին, ուր էր պահել վերջինիս դէմ և ուզում էր նրան բոլորովին ոչնչացնել. այս պատճառով Արտաւան Գ. խնդրում է Հոռմի Սենատին Վօնօնէսին հեռացնել Հայաստանից, հակառակ դէպքում սպառնում էր պատերազմ յայտարարել Հոռմի դէմ՝ զրաւելով այդ վասսալ թագաւորութիւնը:

Տիրերիոս կայսրը չը կամենալով նոր արկածի մէջ ընկնել և յիշելով, թէ պարթևները ինչպիսի հարձակումներ են տւել Կրասոսին ու Անտոնիոսին, համաձայնում է խորամանկութեամբ բաւարարութիւն տալ: Կայսրի հրամանով Ասորիքի կառավարիչ Կրետիկոս Սիլանոսը, իբրև բարեկամ, Վօնօնէսին հրաւիրում է իւր մօտ և շղթայում: Սակայն՝ Աբտահանը սրանով չի բաւականանում, նա Ասորիքը շատ մօտիկ է համարում, ուստի դարձեալ սպառնում. այն ժամանակ բանտարկեալին տեղափոխում են Կիլիկիա. և որովհետև Վօնօնէսը փորձում է փախչել, ուստի բռնում և նրան սպանում են 19 թւականին *):

Հայերը տեսնելով, որ իրենց հետ այսպէս են վարւում՝ ապստամբութեան որոշ նշաններ են

*) Տակիտոս. վերոյիշեալը. II 4, 58, 68.

ցոյց տալիս, այնպէս որ Տիրերիոսն ստիպւած է լինում մի բանակ ուղարկել Հայաստան Գերմանիկոսի առաջնորդութեամբ: Տակիտոսը նկատում է, որ հայերի հպատակութիւնը, հաւատարմութիւնը հէնց սկզբից, երբեք անկեղծ չի եղել երկրի աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Հայաստանը կպած էր հռոմէական բազմաթիւ նահանգների և տարածւում էր մինչև Մարաստանի խորքերը, այդպիսով նա հանդիսանում էր իբրև մի զսպանակ պարթևների և հռոմայեցոց միջև: Հայերը բնիկ, ազգային իշխաններ չունենալով, օտարները նրանց աչքում հաւասար էին, ուստի Վօնօնէսի այս սպանութիւնը չկարողացաւ առաջ բերել նրանց մէջ խիստ վիրաւորանք, որ առաջ կգար, եթէ այդ անարգանքն ազգային մի իշխանական ընտանիքի հասնէր. այս պատճառով էլ Գերմանիկոսին մեծ նեղութիւն չպատճառեցին, միայն խնդրեցին, որ իրենց վրայ թագաւոր նշանակի Պոնտոսի թագաւոր Պօլեմօնի որդի Զենօնին: Այս անձնաւորութիւնը հայերին զրաւել էր նրանով, որ երիտասարդ հասակից նրանց սովորութիւնների համաձայն էր ապրել, նրանց սովորութիւնների համաձայն էր ապրել, չափով, նրանց տրամադրութիւններով: Երևում է, որ հեղինակը հռոմէական քաղաքակրթութեան միջոցով դեռ չէր կարողացել թափան-

ցել ոչ հայերի և ոչ էլ յատկապէս պարթևների մէջ: Գերմանիկոսը լաւ համարեց հայերի ցանկութեանը բաւարարութիւն տալ, ուստի գալիս է Արտաշատ Զենօնին թագաւոր պսակելու, որին հայ ազնւականութիւնն իւր յարգանքն է մատուցում և իբրեւ պատիւ նրան անւանում Արտաշէս Բ-րդ: Այս օտարականի իշխանութիւնը տեւեց 19-ից մինչև 34 թւականը: Չնայած որ առանց որևէ պատերազմական գործողութիւնների, միայն բանակցութիւնների միջոցով էր գործը տարւել, այնուամենայնիւ Սենատը Գերմանիկոսին և Դրոսուսին հրաւիրում է Հռոմ վերադառնալ իբրեւ յաղթանակողներ: Գերմանիկոսը Կիլիկիայից անցնելիս թաւաւորւում է:

Պարթևները հեշտութեամբ չէին հաշտւի այս դրութեան հետ, որով իրենց ցանկութիւնները ի դերեւ էին ելնում: Զենօնի մահից յետոյ, նրանք ստիպմամբ Հայաստանին իրենց թագաւորական տնից մի իշխան տւին՝ Արտաւանի որդի Արշակին: Արտահանը իր որդուն բռնի Հայաստանի գահը բարձրացրեց: Տիբերիոսը աչք փակեց, իսկ Արտաւանն այնքան առաջ գնաց, որ Կապադովկիան էլ գրաւեց: Հռոմը կամենալով խուսափել մի նոր պատերազմից՝ գտնում էր, որ վտանգը այնքան էլ թեթեւ ու ենթադրական չէր, ինչպէս այդ վերջին անգամ հայերի վերաբերմամբ էր, այլ իրական, որովհետև պարթևների հետ պէտք

է պատերազմէին, այդ պատճառով էլ աշխատեց և յաջողեց քաղաքագիտական ճարպիկութիւններով նեղ դրութիւնից ազատել: Տիբերիոսը մի միջոց է գտնում. նա գրգռում է վրացիների փառասիրութիւնը. սրանց Փարսման թագաւորը կարծելով, որ հարկ եղած դէպքում կարող կը լինի Հռոմի օգնութեան դիմել, առիթից օգտւում է իւր իշխանութիւնը մեծացնելու համար. սրա եղբայր Միհրդատը բարձրանում է հայոց գահը: Այս ինտրիգան իւր ցանկալի հետևանքն ունեցաւ. Արտաւանն ստիպւեցաւ Կապադովկիան թողնել և իւր որդուն օգնութեան հասնել: Արտաւանը կարծում էր, որ կարող է օգտւել Տիբերիոսի ծերութիւնից իւր ծրագիրը իրականացնելու համար, սակայն՝ նա մոռանում էր Հռոմի այդ եզակի վարպետ քաղաքագէտի դիւանագիտութիւնը: Նա կարծում էր, որ մի արշաւանքով կարող կ'լինի Վօնօնէսի գանձերը պահանջել իւր համար, և արդէն իւր պատւիրակները թէ՛ Կիլիկիայում և թէ՛ Ասորիքում այդ պահանջը դրել էին, սակայն դրանք զուր ջանքեր մնացին: Չնայած որ Արտաւանին յաջողեց Արշակը նո-րից գահ բարձրացնել, սակայն Հռոմն էլ այնքան ճարպիկ գտնեց, որ կարողացաւ համոզել Փարսմանին երկրորդ անգամ պատերազմել նրան վերջնականապէս տապալելու համար:

Ահա այսպէս առաջ են գալիս մի շարք

դէպքեր, որոնք շատ յաճախ են պատահում և շատ բնորոշ են արեւելեան զանազան ազգերի պատմութեան մէջ: Միհրդատն օգնում է իւր հօր՝ Արշակի պալատում դաւաճաններ գտնելու, որոնք Արշակին սպանում են, վրացիները զրաւում են Արտաշատը՝ Արտաւանն ուղարկում է իւր միւս որդուն՝ Օրօդէսին վրէժխնդիր լինելու համար. ամբողջ երկիրը կրակի է մատնելու: Պարթևները մեծ քանակութեամբ վարձկան զինուորներ էին հաւաքել. Փարսմանը կարողանում է իւր կողմը գրաւել Աղւաններին և զօրք է վերցնում Սարմատացիներից, այս վերջինները իրենց սովորութեան համաձայն այն կողմումն էին կուռում, որն աւելի էր վճարում: Սրանցից մի մասը պարթևների հետ էր կուռում, միւս մասն էլ՝ վրացիների: Կովկասի Պատուարի շնորհիւ, հեշտ էր վրացիները համար բարեկամների զօրքը շուտով իւր հետ միացնելու, միւս կողմից՝ թոյլ չտալու, որ ուրիշ զօրք այդ անցքերից անցնի և գնայ միանայ պարթևների հետ: Այսպիսով վրացիները թուով աւելի զօրք ունեցան: Փարսմանը չսպասեց, որ հակառակօրդը պատրաստւի. նա յարձակւեց Օրօդէսի բանակի վրայ, խլեց ձիերի համար եղած պաշարը և մի քանի անգամ պաշարեց նրան: Պարթևներն ստիպում են իրենց գլխաւորին պատերազմն սկսել. նրանք ունէին լաւ հեծելազօրք, իսկ վրա-

ցիների հետեակն էր գերազանց, որովհետև վրացիներն ու աղւանները լեռնականներ էին և անտառների բնակիչներ, ուստի թէ աշխատանքի մէջ էին միւսել և թէ, շատ դիմացկուն էին. երբ Օրօդէսը իւր պատրաստութիւնները վերջացնում է, նա հպարտութեամբ յայտարարում է, որ ինքը Արշակունի մեծ թագաւորների սերունդից է և չի ուզում վրացի անյայտ գռհիկների պէս, առանց ամաչելու, վարձկան զօրքով պատերազմ մղել: Սակայն՝ դա մի կեղծիք էր, որով ուզում էր իւր զայրոյթը թագցնել քիչ վարձկան զօրք ունենալու համար: Փարսմանը հպարտութեամբ պատասխանում է, որ ինքը հայերի նման պարթևների լծի տակը չէ, որքան որ պատերազմը խիստ լինի՝ այնքան իւր փառքը կաւելանայ, իսկ հակառակօրդը կամաչի: Փարսմանն իւր զօրքին հագցրել էր երկաթէ զրահամանն իւր զօրքին հագցրել էր երկաթէ զրահներ, իսկ թշնամու զրահները փայլում էին ոսկու գոյնով: Շուտով կերեւայ թէ քաջութիւնը որ կողմն է *): Սկզբում վրացիներն ու աղւանները յաջողում են խառնաշփոթութիւն ձգել պարթևների հեծելազօրքի և հետեակների մէջ իրենց շատ հեռու կտրող նետերով: Յետոյ՝ երկու թագաւորները հանդիպում են իրար: Փարսմանը մի սոսկալի հարւած է տալիս Օրօդէսին,

*) Տակիտոս. վեր. յիշ. VI, 34.

բողջ Հայաստանը ընկճել և նորից գահ բարձրասալ*):

Կլօտիոսի թագաւորութեան ժամանակ հայերը ոչ թէ անհաւատարմութիւնից զրդւած, այլ մի փառասէրի ինտրիգներից, պատերազմի են դուրս գալիս վրացիների դէմ, և այս առիթ է գառնում նոր կուլի պարթևների և հռոմայեցիների մէջ: Պարթևների թագաւորն էր Վաղարշակը, որի գործերը մեր խնդրի հետ կապ չունեն, որովհետև զրա օրով պարթևներն ուղղակի ոչ մի ազդեցութիւն չեն ունեցել Հայաստանի վրայ: Ահա այն դէպքերը, որոնց համար թատերաբեմ էր Հայաստանը, որքան որ Փարսմանը ծերանում էր, այնքան աւելի էր վախենում, թէ իւր կրակոտ, անհամբեր գահին սպասող որդին, երիտասարդ Ռադամիդոսն իրան կը սպանի: Փարսմանը լաւ է համարում այս փառասէր, անխիղճ մարդու ուշադրութիւնը դարձնել դէպի իւր հօրեղբայրը: Անշուշտ Փարսմանը նրան խորհուրդ չէր տալ յայտնի կերպով, առանց պատճառի յարձակում գործելու, այլ նախ պատրուակներ պէտք է գտնէր: Մի լաւ միտք էր այդ. Ռադամիդոսը գնում է Միհրդատի մօտ և նրան հաւատացնում, որ կուել է իւր հօր հետ և այլևս չի ուզում նրան տեսնել մինչև որ ան-

համաձայնութիւնը չի վերացւի: Միհրդատը լաւ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս իւր եղբորորդուն, որով Ռադամիդոսը միջոց է ունենում իւր ասպնջականի դէմ դաւեր լարելու. երբ Ռադամիդոսը արդէն բաւականին կուսակիցներ ձարել էր, յայտնում է, որ ինքը հաշուել է իւր հօր հետ և ուզում է վերադառնալ նրա մօտ: Ռադամիդոսի հայրը տեսնելով, որ նորից Դամոկլեան սուրը կախել է իւր գլխին, եթէ չաշխատի իւրագործել այն յոյսերը, որ ինքն էր ծնեցրել, ուստի կուլի պատճառ է որոնում Հայաստանի գահի վրայ իւր զօրքի շնորհիւ բազմած եղբօր դէմ: Պատերազմը յայտարարւում է. Ռադամիդոսը յարձակում է Միհրդատի վրայ և փախցնում նրան: Միհրդատի ձեռքին մնում է միայն իր բերդերը. նա ապաստանում է այդ բերդերից մէկում Խորնիզում (գուցէ Գառնի, Նրեանի մօտ), որը մեծ քաջութեամբ պաշտպանւում էր հռոմայեցի մի հազարապետի՝ Կէօլիւս Պօլլիօնի և հարիւրապետ Կասպերիոսի շնորհիւ: Դիրքը շատ լաւ էր. ինչպէս բոլոր բարբարոսները, այնպէս էլ Ռադամիդոսը վարժ չէր պաշարողական գործողութիւնների մէջ, ուստի շատ մարդ է կորցնում բերդի վրայ գրոհ տալու պատճառով. նա տեսնելով որ չի կարող ուժով ամբողջութիւնը գրաւել, աշխատում է կաշառքով ընկճել: Կասպերիոսը խնդրում է Պօլլիօնին, Հռոմի պաշտպա-

*) Տակիտոս. Աննալներ. XI, 9.

նած թագաւորին չվաճառել թշնամուն. Պօլիօնը կասպերիուսին ուղարկում է Փարսմանի մօտ խնդրելու, որ պատերազմը դադարեցնի և այդպիսով ազատւում է այդ վատ խորհրդատուից: Այժմ ազատ լինելով իւր ցանկութեամբ զործելու՝ աշխատում է Միհրդատին համոզել անձնատուր լինելու, իրենք թւով շատ չեն, միւս կողմից՝ չի կարելի հայերի վրայ յոյս դնել, վրաստանաւ. թագաւորին մնում է միայն այս բերդը, որը երկար չպէտք է կարողանայ դիմադրել. ամենախելօք միջոցն է անձնատուր լինելը, իսկ Ռադամիդտը վճռել է ընկճել բերդը: Վերջում Միհրդատը զիջում է. պաշարողների և պաշարւածների մէջ որոշւում է տեղը և ժամանակը իրար տեսնելու և անձնատուր լինելու պայմանների մասին խօսելու համար: Երբ Ռադամիդտը իւր հօրեղբօրը տեսաւ՝ իսկոյն գրկեց, փայփայեց և պատիւ տւեց անւանելով եղբայր և հայր (իրօք միաժամանակ նա թէ Միհրդատի փեսան էր և թէ եղբօր որդին), երգում անում, որ նրա կեանքի դէմ երբէք ոչ սրով և ոչ թոյնով չի գործի: Յետոյ տանում է նրան անտառ աստւածների զոհ մատուցանելու: Նա դաշինքի մի առաջարկ է անում և կատարում է ամենասրբազան ձևով: Այսպիսի դէպքում, ինչպէս սովորութիւն էր բարբարոս թագաւորների մէջ, երկու թագաւորները իրենց աջ ձեռքի բթամատերը պէտք է միացնէին, ա-

պա փոխադարձաբար ծակէին և արիւնը խմէին. Ռադամիդտի օֆիցէրներից մէկը մօտենում է այս արարողութիւնը կատարելու, և նախ քան բութ մատը բռնելը, խոնարհում է Միհրդատի առաջ՝ իբր թէ նրան պատիւ տալու համար, ձեռքով բռնում է նրա ծնկներից և գետին տապալում: Միհրդատին շղթայում են և դնում մի կառքի վրայ. Ռադամիդտն իւր երգումը չի դրժում. նա ոչ սրով և ոչ էլ թոյնով է սպանում իւր բանտարկեալին, այլ՝ հրամայում է ջախջախել. միւս կողմից՝ որպէսզի Միհրդատի երեսանների աղիողորմ լացը լռեցնի, հրամայում է նրանց ևս խողխողել:

Երբ այս դէպքերի լուրը և Հայաստանում Ռադամիդտի գահակալութեան յայտարարութիւնը Հռոմ հասաւ՝ սենատն ու կայսրը յարմար համարեցին չմիջամտել, որովհետև իրենց քաղաքականութեան համար օգտակար էր, որ Ասիայի բարբարոսները միմեանց յոշոտելու, պատառոտելու վրայ թափեն իրենց եռանդը: Պէտք էր միայն ձևականութիւնները լուր կատարէին: Հռոմը խնդրում է Փարսմանին իւր որդուն յետ կանչել. սակայն նա ոչինչ չի անում: Հռոմը ուղարկում է մի բանակ Իլիուս Պելինիւսի առաջնորդութեամբ այդ բանում համոզելու. այս բանակը ընդհարւում է բարբարոսների հետ, որոնք ինչպէս միշտ՝ այժմ էլ թւով առաւել էին: Հռոմայեցի առաջնորդն

ատիպլած է լինում Ռադամիդտից օգնութիւն խնդրել, որը Հայաստանի թագաւորն էր: Իլի-
ուս Պելինիոսը շատ լաւ օգտուում է դրութիւ-
նից, նա կարողանում է Ռադամիդտի պալատում
ասպնջականութիւն գտնել, այն Ռադամիդտի, ո-
րին իւր իշխանութեան մէջ հաստատուն պահե-
լու համար էր եկել. նա համաձայն է Ռադա-
միդտին հանգիստ թողնել, որը մեծ փող էր խոս-
տանում. վերջապէս խորհուրդ է տալիս նրան ոչ
ոքից չվախենալ և գահն իրան պահել: Սակայն՝
սա Հռոմի մեծապատուութեան խիստ հակառակ
մի ընկրկումն էր: Ասորիքից մի աւելի եռանդոտ
ազնետ է ուղարկւում Հելվիդիոս Պրիսկոս ա-
նունով. սա անցնում է Տաւրոսը, համոզելով ա-
մեն տեղ խաղաղութիւն է հաստատում. սակայն՝
պարթևներն ստիպում են սրան յետ գառնալ Ա-
սորիք, ուր պարթևներն օգտւելով նրա բացա-
կայութիւնից, մի նոր արշաւանք սկսելու փորձն
էին ուզում անել:

Այս ժամանականից սկսւում է Հայաստա-
նը սեփականացնելու անվերջ ձգտումների մի
շրջան: Մինչև հայերի քրիստոնէութիւն ընդու-
նելը՝ հռոմայեցիների և պարթևների մէջ անընդ-
հատ կռիւներ էին տեղի ունենում. վերջիններն
ուզում էին տիրել Հայաստանին սեփականաց-
նելով նրա գահը, նրա թագաւորութեան իրա-
ւունքը. առաջիններն էլ վճռել էին այս երկ-

րում իշխաններին ընդունել իբրև լոկ վասալ-
ներ. վերջի վերջոյ հռոմայեցիները տեսնելով, որ
անհնարին կլինի այդ՝ սկսեցին աշխատել Հայաս-
տանը հռոմէական մի նահանգ դարձնել. Հռոմն
երբ այս վճիռը կայացրեց, անիշխանութեան մէջ
էր, ուստի երկար ժամանակ չկարողացաւ Հա-
յաստանը այդպէս պահել. նրա թուլութիւնից
օգտւեց Հայաստանն իւր անկախութիւնը վերա-
կանգնելու ճիշտ այն ժամանակ, երբ նա պատ-
րաստ էր ընդունել քրիստոնէութիւնը, որով վեր-
ջանում է մեր այս պատմութիւնը: Արևելքի ու
արևմուտքի, այդ երկու կայսրութիւնների կեն-
դանի ուժի և խորամանկութիւնների ընդհար-
ման պատմութիւններն այնքան էլ շահեկան չեն,
սակայն դրանց մէջ կան բազմաթիւ բնորոշ մանրա-
մասնութիւններ, որոնք հնարաւորութիւն են տա-
լիս դատելու այդ ժողովրդներին: Հռոմայեցի-
ների մեծ հռչակը, որն այս ամբողջ շրջանում
փայլում է, երբեմն տեղի է տալիս հակառակոր-
դի առաջ, որովհետև իբրև նրանց յաղթութիւն-
ներն այնքան էլ նպաստաւոր չեն եղել ինչքան
աւանդութիւնն է ձգտում ցոյց տալ. նրանք եր-
բեմն յաղթել են առանց կաթիլ արիւն թափե-
լու, երբեմն էլ ժամանակաւորապէս ջախջախ-
ւել են, սակայն՝ Հռոմի ոյժը անխոնջ կերպով
ձգտում էր առաջ տանել իւր պահանջները մին-
չև որ բաօսի և գերմանական արշաւանքների մէջ

նսեմանում, խաւարում է: Միւս կողմից՝ պարթևներն էլ պակաս յամառութեամբ չէին ձգտում Հայաստանի գահին տիրապետելու, ոչ էլ յետ էին մնում իրենց ներքին քաղաքականութեամբ՝ ներքին երկպառակութիւններն էին, որ միջոց տւին հռոմայեցիներին վերջնականապէս դուրս քշել պարթևներին: Հայաստանի գահին ձգտող պարթևները հանդէս չեն գալիս իբրև յանդուգն, կատաղի յափշտակիչներ, այլ նոյնիսկ ստորացուցիչ հպատակութիւն յանձն առնողներ, երբ տեսնում էին, որ չնայած մասնաւոր յաղթութիւններին՝ լատին թշնամու դէմ դարձեալ ստիպւած էին պատերազմը շարունակել: Սրանք աւելի շատ հնազանդում էին բարոյական ոյժի առաջ, քան թէ ֆիզիքական ուժից ընկճւում. գալով հայերին՝ մարդ չի իմանում ինչ ասի նրանց բռնած դիրքի մասին, կարծէք հայրենասիրութեան ոգին ամբողջապէս մեռել է դրանց մէջ, օտարների ոչ մի անպատկառութեան հանդէպ չեն ըմբոստանում. մենք արդէն տեսանք, թէ ինչպիսի հլութեամբ ընդունեցին վրացիների լուծը և ինչպիսի անտարբերութեամբ հանդիսատես դարձան այն ստոր ու վայրենի ինտրիգներին, որոնցով ուզում էին Հայաստանի վրայ իշխելու իրաւունքն իրենց ձեռքին պահել: Այժմ էլ թոյլ են տալիս, որ պարթևները ծածկեն հայոց թագաւորների թագը, անընդհատ

պատերազմներ գրգռեն հայոց լեռների վրայ և այդպիսով աւերածութիւնների պատճառ դառնալ, հայերը թոյլ են տալիս, որ Արևմտեան օտարականներն իրենց վրայ օրէնքներ դնեն, և այս բոլորը տանում էին առանց փորձելու տէր դառնալ իրենց երկրին, առանց մտածելու և Տիգրանի թագին հարազատ մի ժառանգը առաջ քաշել և մաքրելու երկիրը օտարականներից. նրանք չեն հրաժարւում զինւորական ծառայութիւն մատուցանելուց և ուրիշ անպատւաբեր պարտականութիւններ կատարելուց պարթև թագաւորների համար, որոնք յաւակնութիւն ունէին հայերին ամբողջապէս ձուլելու. մենք կարծում ենք, որ այս ժամանակաւոր զիջողութիւնը, որին քրիստոնէութիւնը վերջ է դնում հայերին ազգային ինքնագիտակցութեան բերելով, բացատրւում է նրանով, որ այդ ազգը իւր քաղաքական կազմութեամբ բաժանւած էր ցրիւ եկած ու միմեանց դէմ նախանձախնդիր ցեղերի: Այս կտրուած բարձրաւանդակի իւրաքանչիւր դաշտավայրը, իւրաքանչիւր հովիտն իւր շէֆն ունէր, որը չէր փնասւի թէ իւր դրացին ուժեղանար, բարձր դիրք գրաւէր: Սրանք բոլորն էլ հաւասարապէս թոյլ էին և բռնական է, որ ոչ ոք չպէտք է կարողանար ընդհանուր շահերի մասին մտածել, հոգալ և բոլորին կոչ անել, ի մի խմբել: Հայ ազգը վերականգնանաւում է օտարների իշխանութեան ժա-

մանակ, այն օտարներին, որոնց ընդունել և ձուլ-
 ձել էր շնորհիւ իւրացնելու, ձուլելու այն հրաշա-
 լի յատկութեանը, որով Ասիայի ամենաբազմա-
 տարր տիպերից մէկը դարձաւ և շնորհիւ այդ
 հանգամանքի՝ ամենակատարեալ և ամենադիմաց-
 կուն ազգերից մէկը դառնալու բաղդն ունեցաւ:
 Իջնելով հպատակութեան, հնազանդութեան ամե-
 նացած աստիճանը՝ հայերը չը դադարեցին յամա-
 ոօրէն առաջ դիմելուց, բարգաւաճելուց. նրանք
 խաղաղութիւն պահպանելու միջոցների զար-
 գացման համար շատ աշխատեցին, այնպէս որ
 վերջում մենք տեսնում ենք Հայաստանը ծած-
 կւած պալատներով ու տաճարներով և հարուստ
 բերքերով: Հայաստանը յափշտակող տարւող էր
 նոր դադափարներով և պատրաստ աշխարհում
 առաջին երկիրը լինելու, ուր քրիստոնէութիւնը
 ամենից առաջ է Պետական կրօն դառնում: Այս
 էվօլիւցիան բացատրելու համար, պէտք է նախ
 արտաքին դէպքերի մանրամասնութեան հետեւել
 և ապա կանգ առնել բարքերի և կազմակերպու-
 թիւնների վրայ, որոնք հետեւեալ գլխում մենք
 կուրաւագծենք:

Պարթևների Վաղարշակ թագաւորը պատճառ
 բռնելով, որ իր նախնիքները Հայաստանին տի-
 րած են եղել (մենք չգիտենք, թէ դա որքան
 ճիշտ է), ուզում է սեփականեցնել այդ երկիրը,
 բացի այդ՝ նա ցոյց է տալիս, որ Հայաստա-

նի վրայ այժմեան իշխողը մի յափշտակիչ է,—
 և սա մի գեղեցիկ առիթ էր մի նոյնպիսի յա-
 փշտակիչ էլ ինքը դառնալու, — ուստի մի լաւ
 օր հաւաքում է իւր զօրքը, յարձակում Հայաս-
 տանի վրայ, որպէսզի իւր եղբայր Տրդատին դը-
 նի այդ ինքնակոչի տեղը: Նա ասում է, որ ինքը
 չպէտք է ցաւի, թէ իւր ընտանիքի անդամներից
 մէկն ու մէկը թագ չունի. նա արդէն իւր եր-
 րորդ եղբոր՝ Բակուրոսին էլ Մարերի վրայ էր
 թագաւորեցրել: Պարթևների մօտենալիս վրացի-
 ները փախչում են. Արտաշատ մայրաքաղաքը և
 Տիգրանակերտը, որը դեռ առաջին տեղն էր գը-
 րաւում հարաւում, հպատակւում են: Սակայն
 մի խիստ ձմեռ, պաշարի պակասութիւնը և մի
 վարակիչ հիւանդութիւն ստիպում են Վաղար-
 շակին թողնել այդքան հեշտութեամբ գրաւած
 Հայաստանը: Իսկոյն Ռադամիզտը մտնում է այդ-
 տեղ խիստ կատաղած հայերի վրայ, որոնք ապս-
 տամբել էին իր դէմ: Տակիտոսը նկատում է,
 որ Հնայած հայերը վարժւել էին հնազանդութեան,
 սակայն՝ չէին ուզում Ռադամիզտին, ուստի պա-
 շարում են նրա պալատը. Ռադամիզտը վճռում
 է իւր և իւր յղի կնոջ կեանքը փրկել յոյսը դը-
 նելով իւր ձիու արագավազութեան վրայ: Դրժ-
 բախտ Զենոբիան չկարողանալով դիմանալ թամ-
 բի վրայ՝ խնդրում է իւր ամուսնուց կամ իրան
 ազատել կամ սպանել թշնամու ձեռքը չընկնելու

համար. փախստական թագաւորը գրկում է իւր կնոջ, մխիթարում, բայց՝ կինը յայտնում է, որ այլևս ոչ մի կերպ չի կարող շարունակել ճանապարհը: Ռադամիգտը քաշում է սուրը, խփում իւր կնոջ և մեռած կարծելով քարշ է տալիս ձիուց վար և գետը ձգում, որպէսզի հայերը չբզանեն նրան: Զենոբիան մահից ազատւում է, ջրի ալիքները նրան յետ են ձգում ափ, հովիւները պատահում են, տեսնում, որ նա գետ ջրնաչում է, ճանաչում են նրան, փաթաթում վերքերը և տանում Արտաշատ, ուր Տրդատը նրան ընդունում է այն բոլոր յարգանքներով, որ վայել է մի թագուհու. իւր ամբողջ կեանքում Տրդատը այսպէս է վարւում նրա հետ *):

Այս դէպքը կատարւում է Ք. յ. 53 թւին: Վաղարշակը դեռ հաւաստի չէր թէ իւր եղբայրը Հայաստանի գահի վրայ հաստատուն է, ուստի նորից յարձակւում է այդ երկրի վրայ այս միևնոյն 59 թւի ամառը: Ներոնը, որ այդ ժամանակ 17 տարեկան էր, բայց որի մէջ արդէն սկսել էր ծայր տալ փառասիրութիւնը, հրամայում է իւր շէֆին լէգէօնները պատրաստել և ուղարկել Հայաստան: Ակրիպայան և մի ուրիշ թագաւոր, Անտիոքոս անունով, պատւէր են ստանում ի-

*) Այս ամբողջ պատմութիւնը վերցրած է Տակիտոսից, Տարեգրութիւն, XII, 50 և 51:

րենց զօրքերը պատրաստելու Միջագետքում նփրատի վրայ մի կամուրջ շինելու համար, որպէսզի հռոմայեցիները կարողանան վրէժխնդիր լինել այն անպատուութեան, որ պարթևները հասցրել էին դուրս քշելով Հռոմի պաշտպանած Ռադամիգտ թագաւորին: Ներոն նախ՝ Արիստօբուլին դարձնում է Փոքր-Հայքի գլխաւոր. իսկ Սահմուսին՝ Ծոփաց երկրին թագաւորական բոլոր պարագանքերով. ապա՝ յետ է մղում Վաղարշակի որդի Վարդանին: Պարթևներն ստիպւած են լինում գիշել և սպասել մի յարմար ժամանակի վրէժխնդիր լինելու համար *):

Ահա այս ժամանակն է, որ Դոմիտիուս Կօրբուլոնը հրապարակ է իջնում. նա Ասորիքումն էր և յանձնարարութիւն ունէր Հայաստանի գործերի վրայ հսկելու: Դեռ Ասորիքում եղած ժամանակ մի ուրիշ հաղարպետի հետ բանակցում էր և երկուսով աշխատում էին համոզել Վաղարշակին: Սրանք մարդ են ուղարկւում պարթևներին այս թագաւորի մօտ, խորհուրդ տալիս, որ խաղաղութիւնը գերազաս համարի պատերազմից և պատանդներ տայ Հռոմին ինչպէս շատ անգամ իր նախնիքներն են արել: Վաղարշակն այս առթիւ շատ ուրախանում է տեսնելով որ կարող է ժամանակ վաստակել, ուստի պատանդ է ուղար-

*) Տակիտոս. XIII, 7.

կում իւր պալատի այն անձնաւորութիւններին, որոնցից ուզում էր ազատուել:

Չնայած սրան պատերազմը անխուսափելի դարձաւ, որը խիստ դժւար էր, երկարատե ու վերջիվերջոյ, մահաբեր: Վաղարշակը ոչ մի կերպ չէր ուզում իրեն անպատուած տեսնել թողնելով, որ իւր եղբայրը գահագութիւն լինի. բացի այդ՝ նրա հպարտ ոգին չէր կարող հաշտուել այն մտքի հետ թէ ինքը հռոմայեցոց տուչութիւնը (investiture) պէտք է ընդունի: Այսպէս ուրեմն՝ սրանից յետոյ ինչ որ կատարուում է՝ թւում է, որ փառասիրութեան ընդհարումներ են, սակայն՝ հաւանական է, որ, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ ևս դրական իրաւունքներն էին պատճառը. Հռոմի կամ պարթեաների գերիշխանը անշուշտ Հայաստանից կստանար տուրք, զինւորական օգնութիւն, դեռ չը հաշւած այն ազդեցութիւնը, որը Հայաստանի գիրքի շնորհիւ կարող էր ձեռք բերել դրացի երկիրներէ վրայ: Բայց այս բոլորի մէջ մեծ տեղ են գրաւում անձնական փառասիրութիւնները: Հատին պատմաբանն ասում է, որ Կորբուլոնը ուզում էր գրաւել Հայաստանն ինչպէս այդ արեւ էին Լուկուլլոսն ու Պոմպէոսը*): Հայերի վերաբերմամբ այս պատմաբանն ասում է, որ նրանք անվճռական և թոյլ

*) Տակիտոս.

էին ու ամենաուժեղի կողմն էին թեքւում, որով երբեմն հռոմէական և երբեմն էլ պարթեաների զօրքի սարսափներին էին ենթարկում իրենց երկիրը: Սրանք, նկատում է պատմաբանը, աւելի սովորել էին հնազանդութեան քան թէ ազատ կեանքի, իրենց սեփական ուժերով գործելուն, նրանք աւելի համակրում էին պարթեաններին, որոնց հետ դրացի էին և ամուսնական բազմաթիւ կապերով կապւած:

Տրդատն իւր եղբոր նման մեծ եռանդ է գործ դնում, հաւաքում է իւր հայ զինւորներին, միացնում պարթեանների թագաւոր Վաղարշակի զօրքի հետ և այդպիսով պատրաստւում անձամբ Հայաստանը հնազանդեցնելու: Տրդատը այն ցեղից չէր, որ կարողանար միայն փախչելիս լաւ նետեր արձակել, նա ուրիշ տակտիկայի էր հեռւում. այրում, ոչնչացնում էր նա Հռոմին հաւատարիմ մնացած քաղաքները, ապա յետ փախչում ճակատամարտից խուսափելու համար. նա յանկարծ այս ու այն կողմն էր յարձակւում, ամեն ինչ կործանում ու այդպիսով սարսափ տարածում. նրա անունից սարսափում էին, մի բան, որին երբեք արժանի չէր եթէ ինկատի ունենանք նրա իսկական ոյժը, ինչպէս նոյն պատմաբանն է ասում: Իզուր Կորբուլոնն աշխատում էր նրան ստիպել ճակատամարտելու. նա տեսնելով, որ չի յաջողում այդ բանում՝ ստիպւում է

անձեռնմխելի հակառակորդին պաշարել: Նա իւր բանակը բաժանում է բաղմաթիւ խմբերի և օֆիցերներին պատւիրում հետևել Տրդատին մինչև որ կարողանան բռնել նրան. միաժամանակ Անտիոքոսին ուղարկում է Միջագետքը գրավելու:

Այս դէպքերի վրայ վրացիները նորից հրապարակ են իջնում. ծերունի Փարսման թագաւորը իւր որդի Ռադամիլդտին սպանել էր, որովհետև վերջինս գործ չուսենալով դաւադրութիւն էր սարքել իւր հօր դէմ: Փարսմանը Հայաստանի վրայ սաստիկ չարացած էր, որովհետև կարծում էր, որ անուղղակի կերպով նա էր եղել այդ երիտասարդ ադմկարարի յանցագործութեան պատճառը: Վրացիներն ու ինսիքիները (անշուշտ սրանք Կովկասի բնակիչներն են), որոնք Հռոմի հին դաշնակիցներ էին, օգնութեան են հրաւիրում վերջիններեիս կողմից: Ինսիքիները գիտէին լեռների բոլոր գաղտնի անցքերն ու դժւարութիւնները, ուստի շատ լաւ առաջնորդներ կլինէին զօրքը դէպի Հայաստան առաջնորդելու համար: Այս բոլոր կօմբիւրնացիները Տրդատին ստիպում են լաւ մտածել, նա թէ իւր և թէ պարթևների կողմից խաղաղութեան պատգամ է ուղարկում հռոմայեցիներին ու պատգամաւորի բերանով յայտնում, որ ինքը զարմանում է տեսնելով հռոմայեցիներին իրան այդ-

պէս չարաչար հալածելիս. «մենք շատ պատանիներ տւինք, մենք մեր բարեկամութեան դաշը վերանորոգեցինք, այլևս ինչո՞ւ համար Հռոմը հրաժարւում է մեր իրաւունքները ճանաչելուց, ինչո՞ւ համար չի ընդունում իմ իրաւունքները Հայաստանի վրայ, չէ՞ որ Հայաստանը իմ ժառանգութիւնն է. քանի որ Վաղարշակը չի խառնւում այս կռոււմ, ուստի պարթևական ըմբոստութիւն չկայ, արդարութիւնը պահանջում է, որ Հայաստանը տրւի նրա եղբօրը: Սակայն՝ եթէ Հռոմը դարձեալ կը շարունակի հրաժարւել, այն ժամանակ Սրշակունիներին ոյժ չի պակասում այդ բանի համար. արդէն հռոմայեցիներին մեծ կորուստներ են պատճառել...»: Կօրբուլոնը այդ լեզուից խաբւողը չէր. նա գիտէր, որ Վաղարշակը զբաղւած էր Հիւրկանիայով (Վրկանի), բայց չուզէնալով գործը ծայրայեղութեան հասցնել՝ խորհուրդ է տալիս Տըրդատին յաջողեցնել Կեսարի տուչութիւն ընդունելը: Սա միակ միջոցն էր, որով Տրդատը կարողանար Հայաստանի թագն ստանալ առանց կաթիլ արիւն թափելու: Զօրավարն աւելացնում էր, որ ներկայ պայմաններում Վաղարշակի օգնութեան վրայ յոյս դնելը ցնորք է միայն, արդեօք աւելի լաւ, աւելի արդարացի չէ՞ր լինի մի կողմ դնել պատիր յոյսերը և ճանաչել կայսեր գերիշխանութիւնը:

Քանի որ դժւար էր միջնորդներէ բերանով համաձայնութեան գալ՝ Կորբուլոնը Տրդատին խորհրդի է հրաւիրում: Տրդատն առաջարկում է, որ ինքը կը գայ 4,000 հեծեալներով, գալով այն մասին թէ իւր մրցակիցը որքան զօրքով պէտք է լինէր՝ չէր համարձակէր մի բան աւել, միայն իբրեւ պայման առաջարկել էր, որ հռոմէական բանակը պէտք է առանց զրահի ներկայանար: Խարդախութիւնը շատ էր ակնհերեւ. Տրդատի այս մտադրութիւնը կարող էր իրա համար ողբերգական մի դրութիւն ստեղծել: Հռոմէական լէգէօններն իսկոյն հասկացան, որ խարդախների հետ գործ ունեն. Կորբուլոնը, որը արդէն վարժուել էր բարբարոսներին խաղացնելու գործում, յայանում է թէ իր հետ եկողները աւելի էլ լինեն դարձեալ անկարող պիտի լինեն պաշտպանել ճարպիկ նիզակ բանեցնող թըշնամու դէմ: Առանց ցոյց տալու թէ ինքը հասկացել է Տրդատի մտադրութիւնը՝ յայտարարում է, որ լաւ կը լինի եթէ երկու բանակների ներկայութեան տեղի ունենայ բանակցութիւնը, որովհետեւ խնդիրը վերաբերում է երկու երկրների շահերին ևս: Այսպէս ուրեմն ով որ ճարպիկ լինէր, նա էլ կխաբէր իւր հակառակորդին: Հռոմայեցին շտապում է առաջ գնալ և բանակ դնել մի բլրի վրայ, որի շուրջը մի դաշտ էր տարածում: Նրա հետևակները տիրում էին դիր-

քին, իսկ հեծելագործը կարող էր ազատ գործել չորս կողմում: Որոշած օրը Կորբուլոնը առաջինն էր այդ տեղում, նա իւր զօրքը բաժանում է երկու թևերի և կեդրոնը շրջապատում վեց լէգէօններով, որին աւելացնում է 3,000 մարդ ևս երրորդ լէգէօնից. գիշեր էր երբ նա իւր այս դիմադրող բանակը կարգի բերեց և մի գնդի վահաններով այնպէս ծածկեց, որ կարծում էին թէ այդտեղ քիչ թէ շատ սեղմած մի լէգէօն կայ միայն: Ամբողջ օրը սպասում են, բայց՝ Տրդատը չի գալիս, երեկոյեան միայն նա երևում է: Տրդատը բանակ է դնում այնքան հեռու, որտեղից ձայնը չէր հասնում հակառակորդի բանակը, բայց՝ վերջինից տեսնում էր: Անշուշտ այսպիսի նախազգուշութեան դէմ ոչինչ չէր կարելի անել: Կորբուլոնը իւր զօրքը պատնէշների յետևում ամրացրել էր, մի բան, որ անշուշտ աւելորդ զգուշութիւն էր, սակայն քաջ հռոմայեցին ուզում էր այդպիսով ամէն տեսակ պատահարների առաջն առնել: Տրդատը մտածելով, որ իւր հակառակորդին խարդախութեամբ տապալելու գործում յետ էր մնացել՝ թողնում հեռանում է: Որոշ պատմաբաններ կարծում են, որ նա հեռացել էր մի հարուստ կարաւան կողպաւելու համար, որը Տրապիզոնից պաշար էր բերում հռոմայեցի զօրքերին: Յամենայն դէպս Տրդատը յաջողութիւն չի ունենում. պաշարն

անցնում է այն լեռներով, որոնց վրայ հսկում էին հռոմայեցիները: Կորբուլոնը չուզեցնալով երկտրացնել պատերազմը աշխատում է մի անգամից լաւ կերպով վերջացնել. սրա համար ամենալաւ միջոցն է համարում հետեւել իւր թշնամու գործելակերպին. նա յարձակւում է բերդերի վրայ, կործանում է և ստիպում հայերին պաշտպանել: Այս բերդերից ամենակարեւորը Վօլանդն էր, ուր ինքը անձամբ է գալիս պաշարելու. միւս բերդերն ընկճելու համար էլ յանձնարարում է բանակի հազարապետ Խնստէիուս կապիտանուսին և իւր տեղապահ Կօրնելիուս Փլակկուսին: Հռոմայեցի զօրավարը պատրաստելով իւր զօրքերն ու մեքենաները անձամբ գրոհ է տալիս. սրանց պաշարողական կատարելագործած մեքենաների շնորհիւ հէնց առաջին օրից յաղթութիւնն ապահով էր: Ականը, պարսպաքանդ մեքենաները, կապարեայ գնդակները կազմում էին մի տեսակ պարսպի ճակատ. միւս կողմից՝ ապաստանելով իրենց վահանաւորների յետեւում վահանները պատած էին կրիայի պատեանով—համարեա ոչ մի բանից չէին վնասւում. վերջապէս՝ զօրավարը հոգս էր տարել արտաքին յարաբերութիւնը կտրելու, որպէսզի արտաքին օգնութիւն չստացւի, ուստի վերելեակները, ջահերը, նիզակները հնարաւորութիւն են ստեղծում պարսպը ծակելով ստիպել անձնատուր լինել: Հէնց

երեկոյեան բերդը գրաւում են, զինւած դիմադրողներին սրի անցկացնում, իսկ անպաշտպան բնակիչներին գերում իբրեւ ստրուկներ վաճառելու համար: Աւարը բաժանում են զինւորների մէջ: Միւս երկու զօրավարներն էլ այս միկնոյն օրում երկու բերդեր են գրաւում, հայ բերդապահները այս բանը տեսնելով շտապում են յանձնել իրենց բերդերը: Կորբուլոնը այլևս ոչնչից վախ չունենալով արշաւում է Արտաշատի վրայ. նա ուղիղ ճանապարհով չի գնում, որպէսզի կամուրջով չանցնի Արաքսը և մտնի քաղաք, որովհետեւ կարծում էր, որ այդ տեղում թշնամին կարող էր իր ճանապարհը կտրել. ուստի նա անցնում է գետը նաւով, որը դուրս էր գալիս քաղաքի պարիսպներին շատ մօտ *): Տրդատը շատ նեղ դրութեան մէջ է ընկնում. նա վախենում է, նա ամաչում է, եթէ թոյլ տայ մայրաքաղաքը պաշարել, դա ցոյց կտայ իւր թուլութիւնը, եթէ դիմադրի կատարելապէս պարտութեան կրճատնի իրան: Սակայն՝ մի ելք պէտք էր գտնել: Գիշերը նա պատրաստւում է թշնամուն յանկարծակի յարձակումներով թուլացնելու. ամբողջ ցերեկը յարձակւում է, թռչկոտում լէգէօնների չորս կողմը, և թւում է, որ բացի մի տասնապետ սպանելուց ուրիշ ոչ մի վնաս չի կարողացել

*) Տակիտոս. Տարեգրութիւնք, XIII, 39.

հասցնել: Կորբուլօնն իւր բանակը հաստատում է դաշտի մէջ և այնտեղ թափում իւր ամբողջ ծանրոցները պաշարումն սկսելու համար: Նա կարծում էր, որ պէտք է իրենի իւր բոլոր միջոցները գործադրել կարծելով, որ Տրդատը քաղաքում խիստ ուժեղ զիրք ունի: Յանկարծ Կորբուլօնի լրտեսներն իմաց են տալիս, որ Տրդատը փախել է և յայտնի չէ թէ Մարաստան է գնացել թէ աղաններ ժողով: Հետևեալ առաւօտը հրաման է տրւում խիստ կերպով պաշարումն սկսել: Իրենց գլխաւորից լցած հարուստ քաղաքացիները՝ տեսնելով որ կարող են հռոմայեցի զօրավարի, այդ վճռական մարդու խստութիւններին ենթարկւել, լաւ են համարում քաղաքի դրոշները բաց անել, իրենց ունեցւածքը յաղթողին ընծայել, որպէսզի այդպիսով գոնէ իրենց կեանքը կարողանան ազատել: Եւ իրօք Կորբուլօնը մեղմ վերաբերւեց դէպի քաղաքացիները, սակայն՝ քաղաքը հիմքից ի վեր կործանւեց: Այդ քաղաքը մեծ էր, ուրեմն կարելի էր ասել, որ հռոմէական լէգէօններն այնքան բազմաթիւ չէին, որպէսզի կարողանային թէ այդ քաղաքը պաշտպանել և թէ դրսում պատերազմը շարունակել, իսկ եթէ պահէին քաղաքն առանց բաւականաչափ բերդապահ զօրքի, կնշանակէր վտանգի ենթարկել յաղթութեան ամբողջ օգուտն ու փառքը: Վերջապէս երկնքից մի նշան էր երևացել, որով

աստուածները յայտնում էին թէ քաղաքը պէտք է այրւի. այս անգամ, առանց յոգնութեան, անողոք Տակիրտոսն է պատմում թէ ինչպէս տեսնում էին քաղաքը խաւարի մէջ ընկղմած, իսկ վերևում, երկնքում մի լոյս խիստ մեծ փայլով վառւում էր: Այս յաղթանակի պատճառով Ներոնը հրատարակեց կեսար, և Հռոմի ժողովուրդը մեծ գոհ մատուցեց իւր աստուածներին 64 թւականին *):

Կորբուլօնը տեսնելով հայերի սարսափը, ուղեց օգուտել դրանից և հարաւային մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտն ևս Արտաշատի օրին ձգել: Նա ճանապարհ է ընկնում ամենամեծ զգուշութեամբ, որովհետև այժմ գիտէր, ճանաչում էր սովորութիւնները, բարքերը հայ ազգի, որը, ինչպէս պատմաբանն է ասում, ոչ մի կերպ վրստահելի չէր: Բնակչութեան մի մասը դիմում է նրա առաջ և գթութիւն խնդրում. նա ներում է, լաւ վարւում, չկամենալով իւր յետևում ֆնացած ժողովրդին ապստամբւելու առիթ տալ: Սակայն միւս բնակիչներն իրենց թանգազին ունեցւածքով փախչում են լեռների մէջ գտնւած այրեր և ստորերկրեայ տեղեր: Զինւորները սրանց պաշարում, վայրենի կենդանիների պէս նեղ ձգում, չոր փայտ են հաւաքում այրերի դռների մօտ,

*) Տակիրտոս. Վեր. յիշ. XIII, 41.

վառում են և ներսում գտնւած փախստական-ներին կենդանի խեղդում: Միայն մարդերը կարողացան դիմանալ, երբ բանակն անցնում էր Ուրմիոյ և Վանայ լճերի միջով, որոնք վարժւած լինելով կողոպուտ անելով ապրելուն, միւս կողմից՝ իրենք ցից ցից լեռներով պաշտպանւած լինելով մեծ նեղութիւն պատճառեցին հոռմայեցիներին: Հոռմայեցիները սրանց դէմ ուղարկում են վրացիների մի գունդ: Ահա խելօք գործ, բացականչում է պատմիչը, վայրենի ապստամբներին պատժելու համար լաւ էր օտարների աւրիւնը թափել քան թէ հոռմայեցիների *): Հոռմէական լեզէօնները, որոնց այս խոհեմ պատերազմը չէր ընկճել, մեծապէս նեղւում, տանջւում էին յոգնութիւնից և քաղցից: Իբրև ուսեստի պաշարմիմիայն եզան լեզու կարող էին ներմուծել: Խմելու ջուր չկար, ամառը խիստ շոք էր անում, գնացքը շատ երկար էր, ժայռոտ ու անձանապարհ տեղերով: Վերջապէս՝ հասնում են մի տեղ, որը շատ լաւ մշակւած էր, բանակ են դնում այստեղ, հնձում հասած ցորենը, ալիւր դարձնում ու այդպիսով պաշար պատրաստում. և կարծէք դրանց եռանդը վերականգնում է. ճանապարհին երկու բերդեր են խլում, որոնց մէջ գտնւած հայերը յաւակնութիւն ունէին սրանց

անցքը փակել: Մի երրորդ բերդ ևս պաշարում են, սակայն ժամանակագրի լուութիւնը յաջողութեան մասին կասկածելի է դարձնում այդ բերդի պարտութիւնը: Վերջապէս հասնում են արևելեան Տաւրոսին. այստեղ Կորբելօնը մահից ազատեց իւր լաւ աստղի պատճառով. նքրա վրանի մօտ մի զինւած մարդու են բռնում, որը ցած դասակարգից չէր. սրան սկսում են տանջել, չարչարել. ցաւի տակ խոստովանում է, որ ինքը Կորբուլօնին սպանելու համար կազմակերպւած մի դաւադրութիւն է, նա յայտնում է իւր դաւակիցներին, որոնց բռնում և սպանում են: Շուտով Տիգրանակերտից մի պատգամաւորութիւն է գալիս յայտնելու, որ քաղաքի զոհները բաց են զօրավարի առաջ և քաղաքացիները պատրաստ հնազանդութիւն ցոյց տալու: Ի նշան յարգանքի պատգամաւորութիւնը բերել էր մի ոսկի պսակ: Կորբուլօնն ընդունում է այս դեսպանութիւնը մեծ պատուով և այս երկրորդ մայրաքաղաքը մտնելով իրեն պահում է իբրև հիւր. ոչ մի աւար չի վերցնում *): Միայն թագաւորական դղեակը, ուր խմբւած էին երիտասարդները, մի եռանդուն դիմադրութիւնից յետոյ է անձնատուր լինում. այդ կտրիչ և խենթ մարդիկները ոչինչի չէին յանգի, որովհետև հոռմա-

*) Տակիտոս. Վեր. յիշ. XIV, 23.

*) Տակիտոս. Վեր. յիշ. XIV, 24.

յեցիզօրավարն ամէն կողմից ազատ էր իւր գործողութիւններէ մէջ: Այս երկտասարդ հայրենասէրները, որոնք շարւած էին միջնաբերդի պարիսպների առաջ, ստիպւած եղան ամէնից առաջ գրտւել այն պատնէշները, որոնք շինած էին պարսպի տաների մօտերքը. քիչ յետոյ յետ են մղւում և կատարելապէս ջարդում: Այս յաջողութիւնը, ինչպէս Տակիտոսն է խոստովանում, պէտք է վերագրել այն հանգամանքին, որ պարթևները չկարողացան պատերազմին մասնակցել հիւրկանացիները չէին թոյլ տալիս, որ պարթևները օգնութեան հասնեն. սրանք Կեսարի բարեկամութիւնը վաստակելու համար ամենալաւ միջոցն էին համարում թոյլ չտալ Վաղարշակին Տիգրանակերտին օգնութեան հասնել, որպէսզի Կորբուօնը կարողանայ Հայաստանն ընկճել *):

Սակայն՝ հռոմայեցիները չկարողացան արգելել Տրդատին մտնել այն երկիրը, որի թագաւորն էր համարում իրան. նա այստեղ մտնելու համար անցաւ Մարաստանից, ուր թագաւորում էր եղբայրը: Ուրեմն՝ Կորբուօնը զեռ իւր գործը չէր վերջացրել: Նա մի բանակ է յանձնում իւր տեղապահ Վերուլանոսին, որպէսզի Տրդատի առաջը կտրի. իսկ ինքն էլ անձամբ լէգէօնների գլուխն անցած նրա յետևիցն է ընկնում: Կովսդ երկար

չտևեց. Տրդատը յուսահատւած փախչում է. այն բնակիչները, որոնք յանդգնել էին զիմադրել և օգնել իրենց թագաւորին, անողոք կերպով մորթուեցին: Ուրեմն Տրդատին գահազուրկ էին համարում, սակայն՝ այդ բանը լաւ հետևանքներ չունեցաւ ինչպէս յետոյ կտեսնենք: Ներոնը յարմար համարեց Տիգրատի տեղ մի ուրիշի նշանակել. նա Տիգրան անունով մէկին թագաւոր տնտրեց ուղարկում է Հայաստան: Այս Տիգրանը Կապադովկիայի թագաւորական ընտանիքից էր, Արքեդայոսի որդին, որը պատանդ էր Հռոմում: Տիգրանն երկար ժամանակ համարեալ թէ ծառայի դրութեան մէջ էր ապրում Հռոմում, նա նւաստացած ընկած վիճակի մէջ էր՝ այնպէս որ հայ ժողովուրդը նրան ատելով ատում էր: Այսպէս՝ ամեն տեղ սա լաւ ընդունելութիւն չգտաւ Հայաստանում, հայերի մի կուսակցութիւն ուղղում էր Արշակունիներին իշխող ունենալ: Բայց հայ ժողովրդի իշխանների մեծամասնութիւնը ամեն տեսակ զիջումներ պատրաստ էր յանձն առնելու, միայն թէ իրան հանգիստ թողնէին իւր գործերով զբաղւելու. նա վճռում է ընդունել Կեսարի ծառային, մանաւանդ որ Պարթևների ռէժիմից էլ յոգնել էին. այդ ռէժիմը անընդհատ պատերազմներ էր առաջացնում Հայաստանի հողի վրայ: Այս դրութեան անորոշութեան պատճառով ստիպւած էին նոր

*) Տակիտոս. Վեր. յիշ. XIV. 25.

Թագաւորին մեծ ուժով ուղարկել. նա գալիս էր 1,000 լէգէօնականներով, երկու գունդ նիզակաւորներով և երկու գումարտակ հեծելազօրքով: Վրաստանի սահմաններում գտնւած նահանգները պաշտպանելու համար էլ այդ երկրները յանձնւեցին Փարսմանին. համարեա նման դատողութեամբ Փոքր-Հայքը արւեց Պոնտոսի Թագաւոր Պօլէմօնին, Կապադովկիան՝ Արիստօբուլին, Ծովաց աշխարհը՝ Ասորիքի Անտիոքոսին: Այսպէս Կօրբուլոնը իրան արդէն զրութեան տէր համարելով վերադառնում է Ասորիք:

Պարթևները համար սա մի սոսկալի հարւած էր, որովհետև առանց կարևորութիւն տալու նրանց կայսրութեան, որը այս երկրները վերաբերմամբ մրցում, կռւում էր, և որը ղեռ զօրեղ էր, հռոմայեցիները տիրեցին այդ օտար երկրին, իսկ այդ նշանակում էր, որ Հռոմը շատ լաւ տեղեակ էր իւր հակառակորդի թուլամորթութեան մասին: Վաղարշակն իմանալով Կորբուլոնի արարքը՝ կատաղեց. ինչպէս թէ այդ օտարը, Կապադովկիայի այդ Տիգրանն իւր հարազատ եղբոր Տրդատի տեղը Հայաստանի վրայ Թագաւոր լինի: Սակայն շուտով այս գեղեցիկ բռնկումը տեղի է տալիս սառը դատողութեան առաջ: Նա մտածում է Հռոմի ուժի մասին, որը այդքան հեռաւորութեան վրայ կարողանում է սոսկալի հարւածներ տեղալ: Բայց չէ՞ որ եր-

կար ժամանակից ի վեր ինքը նրանց դաշնակիցն էր եղել. Հունկարացիներն են, որ իր մէջքը կոտրում են, արգելք են հանդիսանում: Այսպէս՝ երբ նա մի կողմից իւր փառքի և միւս կողմից իւր շահերի մասին էր մտածում՝ յանկարծ տեղեկանում է, որ Տիգրանը Ադիաբեն է մտել և երկիրը կողոպտում է: Այս երկրի իշխանները բողոքում են Վաղարշակին հարցնելով «Դ՞եմ պէտք է բողոք բարձրացնել, Հռոմի ձեռնարկութիւնները թէ այս երեսայ, պատանդ, ստրուկ Տիգրանի, որին Հռոմն ուղարկել է իբրև մի աւագակ»: Ադիաբենցիների այս բողոքի գլխաւոր արտայայտողը Մանօբագն էր: Սա ասում է Վաղարշակին դիտաւորեալ չափազանցութեամբ. «մենք միթէ Ադիաբենից յետոյ Պարթևներին պատկանող ուրիշ նահանգներն ևս պէտք է զոհ բերենք, եթէ նրանք են մեր տէրերը, ապա թող նրանք մեզ պաշտպանեն, վերջապէս Տրդատը դահից զրկեց, նա փախստական դարձած թափառում է. և յետոյ Թագաւորն ինքը իւր գահի վերայ տատանւում է. միապետները գոյութիւն են պահպանում միայն իրենց իրաւունքների զիջումներով. ինչ թուլամորթութիւն. ազատ ասպարէզ տալ օտարականներին: Պէտք է զէնքի դիմել, իրաւունքը միշտ ուժեղի կողմն է եղել. մի Թագաւոր, որ չի առաջ դիմում, նա յետ է գնում. Թագաւորը չպէտք է բաւականանայ իւր ստաց-

ւածքները պահպանելով, նա պէտք է յաղթութիւններ կատարի իւր փառքի համար» *):

Լաւ ճառ էր սա. Վաղարշակը խորհուրդ է կանչում, Տրդատին նստեցնում իւր մօտ, մի լաւ ճառ է ասում և նրան պսակում, գործը շուտով հետևում է վճռին: Կազմում են մի բանակ, որի հրամանատարութիւնը յանձնում Մօնէս գորավարին, սրա զօրքին է միանում և Հայաստանից վերցրած զօրքը. խաղաղութիւն են հաստատում հիւրկանացիների հետ և այգւիսով ամբողջ ոյժը կեարոնացնելով, դիմում Հայաստանի սահմանի վրայ:

Ահա վերջապէս մի տեսակ ազգային արթնացում այն երկրում, որը այն երկու կայսրութիւնների մրցակցութիւնների մէջ տարուբերում էր. Հայաստանը շատ ծանր համարելով զըրացի պարթևների լուծը՝ կոչ է անում Հռոմին, որի տիրապետութիւնը աւելի տանելի էր հեռու լինելու պատճառով. բայց՝ դեռ ևս նա չէր մտածում յոյսը իւր սեփական ուժերի վրայ դնելու: Նրան միշտ մի օտար խնամակալ էր հարկաւոր, Կորբուլոնը չի սպասում, որ իրանից օգնութիւն խնդրեն Հայերը: Սա երկու բանակներ է ուղարկում Վերուլանուս Սեվերի և մի ուրիշ տեղապահի առաջնորդութեամբ. որոնց պատւիրում է գործել խոհեմութեամբ և որքան հնարաւոր է

*) Տակիտոս, վեր. յիշ. XV, 2.

խուսափել ճակատամարտից: Այս երկու օֆիցերներին լիապէս չի վստահում Կորբուլոնը, ուստի Ներոնից մի գլխաւոր էլ է խնդրում, որովհետև ինքը չէր կարող Ասորիքը թողնել: Սպասելով այս նոր գլխաւորի գալուն, որի վրայ պիտի գցէր պատասխանատուութիւնը, ինքը ժամանակ չի կորցնում, յաջողութեան համար ամեն ինչ պատրաստում է. նա ուղարկում է իր լէգէօնները Եփրատի վրայ, դինում Միջագետքները պաշտպանելու համար *):

Մօնէսն իսկոյն իւր պարթևներով յարձակում է Հայաստանի վրայ. երիտասարդ, ցնդամիտ Տիգրանը բաւականին լաւ դասեր էր առել Հռոմում, նա պատրաստել էր, նա հայերին վարժեցրել, կազմակերպել և արդէն գրաւել Տիգրանակերտը, որը հրաշալի մի դիրք էր և այդ դիրքի շնորհիւ կարող էր Ասորիքից եկած հռոմէական օգնական զօրքի հետ միացնել իւր ուժերը: Զօրքը արդէն Տիգրանակերտը ուժեղացնում էր. այս քաղաքը վերջին դէպքերից ի վեր ամրացւած էր, այնպէս որ նա կարող էր նոյնքան սարսափելի լինել, որքան Տիգրան Մեծի ժամանակն էր, նա բարձր պարիսպներով զօտեւորւած էր և Նիկէֆօր գետով էլ շրջապատւած էր: Գետի ափերի վրայ խրամներ էին փորել, իսկ քաղաքը լեփ-լե-

*) Տակիտոս, վեր. յիշ. XV, 3.

ցուն էր հոռմէական զինւորներով: Այսպէս՝ բոլոր դիրքերը լաւ բռնւած էին պաշտպանութեան համար, իսկ յարձակում անելու համար նոյնչափ լաւ պատրաստուած չէին, բայց՝ պարթևները պաշարողական գործողութիւնների մէջ սյնքան էլ վարժւած չէին, նրանք սկսում են հեռից նետեր արձակել. որքան ուզում են թող խմբերով յարձակեն մի լեռան վրայ, ոչինչ չեն կարող անել: Ադիաբէնցիներն աւելի վարժ լինելով բերդեր պաշարելու մէջ՝ վերելեալները և ուրիշ մեքենաները մօտեցնում են պարիսպների վրայ բարձրանալու համար, սակայն՝ յետ են մղւում մեծ կորուստ տալով:

Կօրբուլունը, որը երբ օգտակար էր համարում շատ խոհեմ, զգուշ էր լինում, և որը իւր անձնաւորութեան մէջ ամփոփում էր Հռոմի ամբողջ քաղաքականութիւնը, մնում է անդրդւելի դիմադրողների վերաբերմամբ և հանգիստ նստում է Ասորիքում՝ վարելով իւր կառավարչի պաշտօնը. նա չէր տեսնում նոր ծագող վտանգը: Նամարդ է ուղարկում Վաղարշակի մօտ բողոքելու «ինչո՞ւ համար պարթևները յարձակել են հռօմէական նահանգի վրայ և հաւառակել Հռոմին դաշնակից մի թագաւորի գահակալութեան. եթէ պարթևները յետ չեն կենայ Տիգրանակերտի պաշարումից, այն ժամանակ ինքն էլ կգրաւի պարթևների տերիտօրիան»: ... Այդ դեպքանը հարիւ-

րապետ Գասպերիուսն էր, որը Վաղարշակին գտնում է Մծբինում, Տիգրանակերտից 37 մղոն հեռու (ո՞ր ուղղութեամբ): Վաղարշակը երկարատեւ կռիւների միջոցին նկարել էր հէնց առաջին հայեացքից, որ այդ դիրքը անառիկ է, Տիգրանն այդտեղ ուժեղ կերպով պաշտպանւած էր, նրան ոչ ուտեստ էր պակասում, ոչ էլ ուրիշ պաշարեղէն. լէգէօնները Միջագետքից հասնում էին այնտեղ, իսկ ինքը միայն յոգնած հեծելազօրք ունէր, որը արդէն խոտ չէր գտնում, որովհետև մարախները բոլորը կերել էին: Վաղարշակն աշխատում է ծածկել իւր սարսափը և մի պատգամաւոր ուղարկում Կեսարի մօտ խնդրելու, որ խաղաղութիւն հաստատի թէ՛ իւր և թէ՛ իւր Հայաստանի թագաւոր եղբօր հետ. միաժամանակ հրաման է տալիս Մօնեսին պաշարումը վերցնել և տուն վերադառնալ: Սա խելօք վճիռ էր, և երկու կողմերն էլ բաւարարւեցին ու սպասեցին մինչև որ Վաղարշակի պատգամաւորները Հռոմից կվերադառնային: Սակայն՝ պատգամաւորներն անյաջողութեան են հանդիպում, Կեսարն ու Սենատը յարատեւ անհնազանդութիւնից ձանձրացած վճռել էին մի մեծ հարւածով գործը միանգամ ընդ միշտ վերջացնել: Հռոմից նշանակւում է մի մարդ, որը պէտք է զինւորական գործողութիւնները ղեկավարէր և միանգամ ընդմիշտ թէ՛ հայերին և թէ՛ պարթևներին լաւ ընկճէր.

այս մարդուն յանկարծ էին մեծ պատիւներ յարժանացրել, հաւանօրէն դա պալատի մի ռազմագէտ էր, որը Սրեկելի վերաբերմամբ ոչինչ չգիտէր. թերևս պալատի ինտրիգաներից մէկն էր. այդ մարդը կոչում էր Կեսեննիուս Պէտուս*):

Դժբաղտաբար այս Պէտուսը մի մարդ էր, որին ի վերջոյ ներոնը թուլամորթ անւանեց. նա իւր ստացած յանձնարարութեան վրայ հրապարտացած անցնում է Տաւրոսը Տիգրանակերտի վրայ յարձակելու համար. սակայն՝ փոխանակ ձեռքի մի շարժւածքով քաղաքը առնելու ինչպէս կարծում էր, պարիսպների մօտ պարտութիւն է կրում Վաղարշակից, նա փախչում է Տաւրոս լեռների միջով և իրան ապահով է զգում այն ժամանակ միայն, երբ լեռան պարանոցն անցնում է և հասնում այդտեղ թողած իր բերդապահ զօրքին, սրանք ևս ընկճել էին թշնամու հետախուզութիւնից. փոխանակ զիմադրելու Վաղարշակին նա զւարճանում է զղեակներ գրաւելով. բայց ինչի՞ն էին պէտք այդ զղեակ բերդերը: Այդ մարդը հետևողական խելք չունէր. նա աջ ու ձախ խփում էր, չէր կարողանում պահել իւր յաղթած տեղերը, վատնում էր իւր պաշարը, այնպէս որ ձմեռը մօտենալիս նա անկարող եղաւ շարունակել կռիւր: Սակայն՝ նա Կեսարին գրում էր, թէ

*) Տակիտոս. վեր. յիշ. XV, 7.

արդէն յաղթութիւնը տարել է և այդ առթիւ ինքն իրան խիստ գովաբանում էր *):

Չնայած որ Կորբուլոնի ընկերը պարթևներին փակել էր Հայաստանում, այնուամենայնիւ բոլորից աւելի փորձւած Կորբուլոնը տեսնում էր, որ պարթևների ոյժը Միջագետքում դեռ չի ընկճւել. նա մտածում է շտապել այդ ոյժը ջարդել Եփրատի ափին, որպէսզի յետոյ Ասորիքում կարողանայ նրանց հալածել, եթէ միայն վերջիններս աւելի առաջ չէին գնայ: Նա անհրաժեշտ էր համարում մեծ ջանք դրժ դնել պարթևներին որքան կարելի է հեռու մղել. առնւազն տիրանալ Եփրատի երկու ափերին: Կորբուլոնը տեսնելով, որ պարթևները վճռել են իր անցքը փակել, ուստի մեծ լաստեր է շինել տալիս, զըրանց վրայ աշտարակներ կանգնեցնում, որոնց յետևից նետաձիգները յետ էին մղում յարձակում գործողներին, արդէն վերջիններիս նետերը չէին կարող փասել աշտարակի մէջ գտնւած զիմադրողներին: Այսպէս՝ թշնամին գետի հակառակ կողմից յետ է մղւում, ուր Կորբուլոնն է ամրացնում իւր դիրքը: Պարթևներն իրենց ամբողջ ուժով դիմում են դէպի Հայաստան: Պետուսը տեսնելով պարթևների մօտենալը — այդ ժամանակ ինքը այդ բարձրավանդակի խորքե-

*) Տակիտոս, վեր. յիշ. XV, 8.

րում—չափազանց անհանգստանում է: Նա առաջապահ զնդի զանազան յանկարծակի յարձակումներից թեթև պարտութիւն է կրում և ապա ստիպւում մի վճռական, խիստ ճակատ մղել: Պետուսն իւր կնոջն և երեխաներին—որոնք եկել էին իր անկասկածելի յաղթանակը տեսնելու, փակում է Արշամօշատա (Պարբերդի մօտ) բերդում և հեծելազօրք ուղարկում կարելու այն անցքը, որից Վաղարշակը պէտք է անցնէր. միւս կողմից՝ երկրի չորս կողմում զօրք է ցրում: Կորբուլոնը մնում է անշարժ, անտարբեր, չի ուզում օգնել իւր ընկերոջ, որպէսզի իր փառքից նա էլ մաս չունենայ: Վաղարշակը կտրում անցնում է անցքը և հռոմայեցի զօրքերին ջարդուփշուր անում: Պետուսը գլուխը կորցնում է, պաշտպանութեան բոլոր միջոցները ձեռնարկելուց յետոյ՝ մարդ է ուղարկում Կորբուլոնի մօտ և օգնութիւն խնդրում ի պաշտպանութիւն հռոմէական դրօշի: Կորբուլոնն ուրախացած իւր ամօթաբեր ծրագրի յաջողութեան վրայ—իւր զօրքի մի մասով Ասորիքից անցնում է Կօմաթէնը շտապով Հայաստան հասնելու համար: Նա պատահում է լէգէօններից փախչող զինւորներին, նրանց համոզում է և իւր դրօշի տակ առնում խոստանալով իրենց շէֆերից ներողութիւն խնդրել: Կորբուլոնի զինւորները վիրաւորւած Հռոմի պարտութիւնից, շտապում են գնալ, վրէժ-

խնդիր լինել իրենց եղբայրների համար: Մինչ այդ Վաղարշակը յարձակւում է մի բերդի վրայ—որը թշնամին էր գրաւել—և այն պատնէշների, ուր զօրքի մեծ մասն էր ապաւինած: Պետուսն իրան կորած է համարում, նա մեղադրանքի ձեռով առաջարկում է պարթևներին խաղաղութեան դաշն կապել. սակայն՝ Վաղարշակը պատասխանում է, որ ինքը կսպասի մինչև իւր երկու եղբայրների՝ Պակուրոսի և Տրդատի հասնելը, այն ժամանակ նրանց խորհրդով կտնօրինի հռոմայեցոց բաղդը: Բանակցութիւնը ձգձգելու նպատակով եղած երկրորդ խնդրքի տոթիւ Վաղարշակն իւր զօրավար Վասակին յանձնարարում է բանակցել: Պետուսը սրան յիշեցնում է Լուկուլլոսի և Պոմպէոսի արարքը և պնդում, որ հռոմայեցոց քաղաքականութիւնը միշտ էլ Հայաստանը պարթևներին տալու քաղաքականութիւնն է եղել: Վասակը շատ լաւ պատասխանում է և հարցը կանոնաւոր կերպով գնում—Հռոմը երբեմն կարողացել է Հայաստանը գրաւել և յետ դարձնել, բայց՝ մենք վստահ չենք նրա ձգտումների վրայ, այդ երկրի իսկական տերերը մենք ենք: Վճռում են համաձայնութեան գալու համար միջնորդ դատարանի դիմել. պարթևների կողմից ընտրւած Մօնօբազ Ագիաբենցին յայտնում է, որ հռոմայեցիները կհեռանան Հայաստանից առանց մի բանի ձեռք տալու, Վա-

ղարշակին կթողնեն բերդերն ու ուտեստի շտեմարանները. բացի այդ՝ ժամանակ կտան պարթևների թագաւորին ներոնի մօտ մի պատգամաւորութիւն ուղարկելու *)։ Այսպէս՝ բարբառոսները տեսնելով հանդերձ, որ լէզէոններն իրենց ձեռքին են, կարող են բոլորին էլ ջարդել, այնուամենայնիւ լաւ են համարում, ապագան ի նկատի ունենալով, զիջումներ անել. սակայն՝ Վաղարշակը չկարողացաւ յետ կենալ հռոմայեցիներին ստորացնելու, խայտառակելու ցանկութիւնից, նա բանակցութեան ժամանակ պահանջեց և ստիպեց, որ հռոմայեցիները, որոնք արհեստների մէջ ճարպիկ էին, Արածանու վրայ—այս գետը հոսում էր պարթևների բանակատեղիի միջով—մի կամուրջ շինեն, չնայած որ այդ տեղում կամուրջի կարիք չկար, որովհետեւ պարթևները շատ հեշտութեամբ կարողանում էին գետն անցնել։ Պէտուսն ստիպւած էր յանձն առնել այս խայտառակ աշխատանքը, որով իր զօրքերն ակնյայտնի կերպով թշնամութեամբ հաճոյքին էին մատնւում. և իրօք, երբ լէզէոնի զինւորները բանակից դուրս էին գալիս, պարթևները նրանց վիրաւորում, կողոպտում և նոյնիսկ շատերին սպանում էին. Պէտուսը գաղտնի տանջւում էր, բայց՝ չէր համարձակւում պա-

տերազմ սկսել։ Վաղարշակը տեսնելով լէզէոնների թշառ դրութիւնը, խղճում է և հրամայում հաւաքել հռոմայեցի զինւորների դիակներն ու գէնքերը։ Նա իւր փղի վրայ նստած և հեծեալ թիկնապահներով շրջապատւած անցնում է կամուրջը, ման գալիս տեսնում է, որ հռոմայեցիներն ուտեստի բազմաթիւ շտեմարաններ են թողել. հրամայում է այրել բոլորն էլ, որովհետեւ չգիտէր ինչի վրայ գործադրել. Պէտուսը բոլորովին սխալւում էր կարծելով, որ այդ շտեմարանները յանձնելով կարող կլինի իւր պարտութիւնը պատճառաբանել. արդէն այդ շտեմարանները ցոյց էին տալիս, որ պաշարի պակասութիւնը չէր կարող պատճառ լինել անձնատուր լինելուն. բացի այդ՝ կորբուրոնն իմաց էր տւել Պէտուսին, որ շուտով կհասնի և կազատի իրան եթէ կարողանայ երեք օր էլ դիմանալ։ Կորբուրոնի վկայութեամբ փախստական Պէտուսը հանդիսաւոր կերպով երդւել էր պարթևներին, որ հռոմայեցի զինւորներն երբեք Հայաստան չեն մտնի մինչև որ Վաղարշակի նամակը Հռոմ չի հասնի. գալով Պէտուսին՝ նա միայն իւր կեանքը փրկելու մասին էր մտածում. նա օրական 40 մղոն ճանապարհ էր կարում կորբուրոնին հասնելու համար։ Երբ հասնում է՝ իսկոյն աշխատում է համոզել կորբուրոնին միասին Հայաստանի վրայ յարձակելու հակառակ իւր արած

*) Տակիտոս. Տարեգրութիւնք, XV, 14.

խոստման. արդէն Վաղարշակը վստահանալով Պէտուսի խոստման հեռացել էր Հայաստանից, գնացել Պարսկաստան: Կորբուլոնը թաքցնում է իւր զգւանքը, անշուշտ նաև իւր ուրախութիւնը տեսնելով որ իւր մրցակիցներին մէկը այնքան ցած էր գլորել, պատասխանում է, որ ինքը չի կարող Ասորիքը դատարկել: Պէտուսն այսպիսով մնում է մենակ և ձմեռում Կապադովկիայում: Այսպէս՝ հեշտութեամբ յաղթանակ տանելով Վաղարշակը մարդ է ուղարկում Կորբուլոնի մօտ պահանջելու, որ Եփրատի արևելեան եզերքի վերայ կառուցած բերդերը քանդի և Միջագետքը թողնի պարթևներին սահման ունենալով Եփրատ գետը: Թող այդպէս լինի—պատասխանում է Հռոմայեցին—բայց՝ միայն այն պայմանով, որ պարթևներն ընդ միշտ հեռանան Հայաստանից: Այս պայմանը երկու կողմերից էլ ընդունւում է և գործադրւում*): Այսպէս՝ Հայաստանը դարձեալ մնում է անգլուխ, որովհետև Տրդատն այլևս պաշտպանութիւն չէր կարող գտնել իւր եղբորից: Այս համաձայնութիւնը, իրերի այս կարգաւորութիւնը Հռոմում ընդունւում է իբրև մի մեծ յաղթանակ **):

Գարնան սկզբին (62 թւի) Վաղարշակի դես-

*) Տակիտոս. Տարիգրութիւնք, XV, 17.

**) Տակիտոս. վեր. յիշ. XV, 18.

պանները հասնում են Հռոմ. բացատրում թէ ինչպիսի մեղմութեամբ է վերաբերւել իրենց թագաւորը Լէգէոններին հետ և հաստատում, որ նա արժանի է Հայաստանի վրայ թագաւորելու, որովհետև աստուածներն են յայտարարել նրա կարողութիւնը: Գալով Տրդատի վարմունքին, նա իրաւացի էր որ անձամբ չի եկել Հռոմ, որովհետև նրա կրօնը չէր թոյլատրում ծովն անցնել*): Այս տարօրինակ արգելքը բացատրւած է Պլինի մէջ. այստեղ աււած է, որ Տրդատն իբրև մոգ չէր կարող նաւելալիքների վրայ, որովհետև պարսկական կրօնն արգելում էր թքել ծովի վրայ և պղծել աղտեղութիւններ ձգելով այնտեղ. Տրդատն առաջարկում է, որ Լէգէոնները գնն Հայաստան և նրանց ներկայութեան ինքը թագը կդնի Կեսարի պատկերի առաջ ու նորից յետ կը վերցնի թագը, որով ցոյց կտայ թէ Հռոմից է ստանում այդ թագաւորութիւնը: Այս յայտարարութիւնը ոչ մի կերպ չի համապատասխանում Պէտուսի հաղորդածին, որովհետև վերջինս իւր նամակներում ասել էր, որ պարթևների և Հռոմի բանակները հաւասար ուժով գտնւում էին Հայաստանում: Հարցուփորձի են ենթարկում մի հարիւրապետի, որը ընկերակցել էր դեսպանութեանը. սա յայտնում է, որ իրօք հռոմէական

*) Տակիտոս. վեր. յիշ. XV, 24.

ոչ մի զինւոր չի ֆնացել Հայաստանում: Այդ ժամանակ Ներոնը կարծում է, որ պարթևներն իր վրայ ծիծաղում են առաջարկելով ստանալ այն՝ ինչ որ ստացել են արդէն: Հարցը տարւում է Սենատ, որը վճռում է շարունակել պատերազմը. Կորբուլոնը նշանակւում է ընդհանուր շէֆ իբրև հակառակորդին ամենից լաւ ճանաչող: Պատգամաւորները յետ են ուղարկւում առանց պատասխանի, սակայն՝ Տրդատի համար ընծաներ են տալիս, որպէսզի այդպիսով համոզեն, որ ինքը անձամբ Հռոմ դնայ:

Հռոմէական բանակը կենդրոնանում է Մելիտէնում և պատրաստւում եփրատն անցնելու, այս բանակն անցնում է Լուկուլլոսի անցած ճանապարհով և գետի ոլորւածքի մօտ Տաւրոսը անցնելու համար վերանորոգում է ճանապարհը: Վաղարշակը, որը իւր յաջողութիւնը պարտական էր Պէտուսի թուլամորթութեան, սարսափում է տեսնելով թէ ինչպիսի մարդու հետ այժմ գործ ունի: Նա իսկոյն մարդ է ուղարկում Կորբուլոնի մօտ և խաղաղութեան դաշն առաջարկում: Կորբուլոնը միշտ զգուշ էր և խոհեմ՝ մեծ հարւածներ իջնելուց առաջ: Նա սկզբունքով ընդունում է այդ առաջարկութիւնը և յայտնում պարթևների թագաւորներին թէ երկրի դրութիւնն այնքան էլ խիստ չէ, որով պատերազմը անխուսափելի դառնար, պէտք է միայն Տրդատը համա-

ձայնել Կեսարի ձեռքից թագ ստանալ թէ չի ցանկանայ, որ իր թագաւորութիւնը՝ Հայաստանը քար ու քանդ լինի. միւս կողմից՝ Վաղարշակը դառնալով Հռոմի բարեկամը կարող է առանց որևէ արգելքի թագաւորել պարթևների վրայ, մանաւանդ որ բազմաթիւ վայրենի ժողովուրդներ կան իւր պետութեան մէջ, որոնք յաճախ ապստամբութիւններ են բարձրացնում: Հռոմայեցին անշուշտ բաւարար պատասխան չստանալու պատճառով է, որ սկսում է կռիւր, ոչնչացնում հայ ազնւականութեան ամրոցներն ու ամեն կողմ սարսափ տարածում, սակայն՝ հայերն երկար ժամանակից ի վեր ճանաչում էին Կորբուլոնին իբրև զիջող մարդու, իբրև մեղմ վերաբերողի դէպի հպատակութիւն յայտնող ժողովուրդները, նրան չեն համարում թշնամի, ուստի շատեր հպատակութիւն են յայտնում. ամրոցները կործանւելուց ազատելու համար Վաղարշակը զինադադար է առաջարկում, որպէսզի Տրդատը կարողանայ բանակցութեան մէջ մտնել Կորբուլոնի հետ: Որոշւած օրը Կորբուլոնն իւր լէգէօններով հասնում է այնտեղ, ուր միաժամանակ Պետուսն էր պաշարւել Վաղարշակից: Կորբուլոնն այստեղն էր ընտրել այն դիտաւորութեամբ, որ իւր հակառակորդին սարսափեցնի. վերջինս էլ յանձն էր առել այդտեղ գալ ցոյց տալու, որ բախտը փոխւել է և անարդ-

ւած լէգէօնները իրենց անպատուութեան վրէժն են լուծում միայն: Պետուսի որդին, որը Կապիտէն էր, ուղարկում է Հռոմի ընկած զինւորները վրայ գերեզման շինելու: Ժամադրւած օրը երկու օֆիցերներ գալիս են Վաղարշակի բանակն ապահովեցնելու, որ Տրդատը կարող է գնալ Կորբուլոնի մօտ: Տրդատը 20 հեծեալ զինւորներով գնում է Հռոմայեցու բանակը, առաջին անգամ ինքը՝ Տրդատը ձիուց վար է իջնում, նոյնն անում է և Կորբուլոնը, որոնք ձիերից վար իջնելուց յետոյ իրար ձեռք են տալիս, Կորբուլոնը Տրդատին մեծ կօմալիմենտների է արժանացնում՝ յայտնելով, որ շատ լաւ է արել անկախ թագաւորելը գերադասելով պատերազմելուց: Տրդատը կամենալով թագցնել իւր նւաստացումը, սկսում է գովել իւր ազնւութիւնը և ապայայտնել, որ ինքը խոստանում է գնալ Հռոմ և կայսրից թագ ստանալ, որով կայսեր փառքը կբազմացնի, որովհետեւ Արշակունի թագաւորը Հռոմից է խնդրում թագ, չնայած որ պարթևները չեն պարտւել: Սրանից յետոյ սիմբօլիքական մի ծիսակատարութիւն է տեղի ունենում, Տրդատն իւր իսկական, անկեղծ հպատակութիւնը ցոյց տալու համար իւր թագը դնում է Կեսարի արձանի առաջ: Այս պայմաններով երկու խօսակիցները համաձայնում են և նախ քան բաժանւելը համբուրւում: մի քանի օրից յետոյ երկու

բանակները խիստ մեծ շքով շարւում են իրար դիմաց: Այստեղ, ուր սրանք այսպէս իրար պատահեցին, կոչւում էր Թանդէա. այդտեղ հայերը խառն էին պարթևների հետ *): Լէգէօնները մի կիսաշրջան կազմելով շրջապատում են մի տաճար, որի վրայ դրւած էր կեսարի աստուծային պատկերը, Տրդատը մօտենում է, զոհ մատուցանում և իւր թագը դնում կենդանադրի ոտների մօտ. այս բանը տեսնելով հռոմայեցիները խիստ յուզւում են յիշելով իրենց ընկերների դիակները և Տրդատի ծառայական վիճակը: Կորբուլոնը, որը, ինչպէս պատմիչն է հաւաստիացնում, միշտ աշխատում էր իւր փառքը աւելի ու աւելի փայլուն դարձնել, մարդկութիւնից դրդւած մեծ խնձոյքներ է սարքել տալիս: Այստեղ Տրդատը մեծ հետաքրքրութեան առարկայ է դառնում, որովհետեւ իրեն ամենահին սովորութիւնները գործադրել է մանրակրկիտ կերպով: Նախ քան Հռոմի երկար ճանապարհն սկսելը Տրդատն ուզում է տեսնել իւր մօրն ու եղբայրներին. նա իւր աղջկան մի առանձին նամակով թողնում է իբրև կայսեր պատանդ, գնում Մարաստան Բակուրոսին ողջունելու, և ապա անցնում Եկբատան Վաղարշակին մնաս բարով ասելու: Վերջինս կասկածելով իրերի ելքի վրայ, նա-

*) Դիօն Կասիուս. LXII, 23.

մակ է գրում Կորբուլոնին և խնդրում, որ Տըր-դատին պատիւներ տան և չնւաստացնեն, չվիրաւորեն, թողնեն, որ միշտ իր սուրը վրան ունենայ, նահանգապետներին ողջունելիս համբուրելու իրաւունք ունենայ. որ իրենց դռների մօտ սպասեցնել չտան, որ Հռոմում միևնոյն պատիւներին արժանանայ ինչոր կոնսուլները*):

Այսպէս էլ լինում է. Տըրդատի ճանապարհորդութիւնն ու Հռոմում ընդունւելը նկարագրել են ուրիշ տարեգրներ իբրև մի այնպիսի շքեղ, փառաւոր բան, որի նմանը մինչև այդ օրը ոչ ոչ չէր տեսել: Տըրդատն իւր ամբողջ ճանապարհորդութեան ընթացքում—ցամաքով Բօսֆօրն անցնելով է կատարւել այդ ճանապարհորդութիւնը—3,000 հայ և պարթև հեծեալներով ու բազմաթիւ մոզերով էր շրջապատւած: Մոզերը նրա համար էին, որ Տըրդատը բացի թագաւոր լինելուց նաև մեծ կրօնապետ էր: Ճանապարհորդութիւնը դանդաղ էր և տեց ինն ամիս: Այս ժողովրդները, որոնց միջով անցնում էին, շլացած էին մնում: Հռոմէական մի պահակ ուղեկցում էր երիտասարդ Արշակունուն իբրև պատիւ: Բոլոր ծախսերը, դրա վրայ աւելացած նաև այն կառքերինը, որոնցով խումբը ճանապարհորդեց Խալիպոլում, կայսերական գանձարանի հաշ-

*) Տակիտոս. Անալներ. XV. 30.

ւին էր*) . օրական երկու միլիոն դրախմա ծախս էր լինում (9 ամիս 54 միլիոն Փրանկ): Հրաշալի տեսարան էր դիտել այդ ոսկեզօծ սաղաւարտների շարքերը, որոնք շրջապատել էին Տըրդատի առաջին կնոջը, որը ոսկէ թագը զլիւին ձի էր նստած և շրջապատւած էր բազմաթիւ մանուկներով. այդ մանուկները ոչ միայն իւր երեխաներն էին, այլև Պակուրոսին, Վաղարշակին և Ադիաբենի թագաւոր Մանաւագին: Այս հեծելաձեմի ծաղիկը ինքը՝ Տըրդատն էր իւր ծաղիկ հասկում, գեղեցիկ և վարվուռն ոգով: Քաղաքները Տըրդատին ընդունում էին խիստ մեծ շքով. ամբողջ բնակչութիւնը ընդառաջ էր գնում: Պէտք էր մինչև Նապլը գնալ Ներոնին հանդիպելու համար: Երբ Տըրդատը ներկայանում է Ներոնին՝ հրաւիրւում է իւր սուրը կայսեր առաջ դնելու. նահաւաժարւում է, բայց՝ մի ծունկը գետին է դնում և ձեռները կրծքին խաչում է ու Կեսարին տէր է անւանում. նա երկրպագում է Կեսարին իբրև իւր աստծուն: Կայսրը սրան արժանավայել կերպով ընդունում է և պատիւ համար Պուտէլէոս ցիւղկում ըմբիշների մի մենամարտութիւն է սարքել տալիս: Ամբողջ օրը բեմը լցւած էր եթովպացի դերասաններով. կին, երեխայ տղամարդ, և այլն:

Տըրդատը իւր գահից վայրենի դադաններ էր նետահարում. այս առթիւ անհաւատալի բաներ

*) Եւտրոպ, VII.

են պատմում. իբր թէ Տրդատի նեաերից մէկը մի զոյգ ցուլ է ճեղքել անցկացել: Հէնց Նապլում ի պատիւ այս երիտասարդ թագաւորի եղած ծախքը արդէն ահագին էր, սակայն Հռոմում արդէն չի կարելի երևակայել թէ ինչպիսի ծախքեր արին. ամբողջ քաղաքը ծաղկապսակ լապտերներով լուսաւորւած ողջունում էր օտարականին, որը այդքան հեռու տեղից եկել էր յարգանք մատուցանելու իրան. ամբոխը սպիտակ հագած լիքը լցւել էր Փորիումը. ամեն ոք դրասանգներով դարգարւել էր. բայց՝ յանկարծ եղանակը վատանում է, ուստի կարճ ժամանակով յետաձգւում արարողութիւնը. հէնց հետեւեալ գեղեցիկ գիշերը այդ բոլոր պատրաստութիւնները նորից հանդէս են գալիս:

Առաւօտեան երևում են գեղեցիկ կանոնաւոր շարքերով շարւած զինւորները իրենց փայլուն զէնքերով, տերրասները այնպէս էին լեցւել պլէբէներով, որ ամեղ գցելու տեղ չկար. ահա այս զինւորների ու ամբոխի միջով անցնում է Ներոնը հագած սպիտակ պատմուճանը, որը մեծ յաղթանակներ տանելու առթիւ էր հագնում. նա շրջապատւած էր սենատով և իւր թիկնապահներով: Նա բաւականաչափ աստիճաններ բարձրանալուց յետոյ նստում է իւր գահի վրայ. մօտենում է Տրդատը և երկրպագութիւն տալիս. այս բանը տեսնելով ամբոխը սոսկալի աղաղակ

է բարձրացնում ի պատիւ Տրդատի: Սակայն վերջինս կարծում է թէ իրան անարգելու համար է, ուստի նա շարած չորս կողմն է հայում. վերջապէս լռութիւնը վերականգնում է. Տրդատը վեր է կենում ե ասում Ներոնին. «Կեսար, ես Արշակունիների որդին եմ, Պակուրոսի և Վաղարշակի եղբայրը, և ես ինձ քեզ ծառայ եմ յայտարարում: Ես եկել եմ քո մօտ, իմ աստուծու մօտ, և ես քեզ պաշտում եմ ինչպէս իմ ծու մօտ, և ես քեզ պաշտում եմ ինչպէս իմ Միթրա աստուծուն. քո հրամանը կատարելը ինձ համար մեծ բաղաւորութիւն կլինի, որովհետեւ ինձ համար և Բախտ ես և Պարիք»: Այս տափակութեան առաջ կայսեր ճառը շատ բարձր էր, փակութեան առաջ կայսեր ճառը շատ բարձր էր, վայել իւր արտասանողին. «Ղու շատ խելօք վարւեցիր, որ եկար ինձ յարգանք մատուցանելու, երբ եկար ինձ յարգել իբրեւ ժառանգութիւն, որովհետեւ ես քեզ տալիս եմ մի թագաւորութիւն, որ ոչ քո հօրից ես ստացել իբրեւ ժառանգութիւն, որ ոչ եղբայրը քեզ տւեց՝ չկարողանալով պահպանել իւր սեփական ուժով: Ես քեզ Հայաստանի վրայ թագաւոր եմ նշանակում, որպէսզի թէ նի վրայ թագաւոր եմ նշանակում, որպէսզի թէ քեզ և թէ ուրիշներին ցոյց տամ, որ ես ոյժ ունեմ կայսրութիւններ բաժանելու և յետ վերցնելու»: Այս ասելուց յետոյ հրամայեց Տրդատին, որ իւր մօտ բարձրանայ՝ իր համար պատրաստւած առանձին ճանապարհով: Աւատառուն նըստում է գերիշխանի ոտների մօտ, վերջինս վերցնում է թագը և բազմութեան աղաղակների տակ

դնում Տրդատի գլխին *)։ Այս արարողութիւնից առաջ Տրդատին վեր էր կացրել և համբուրել ի նշան անկեղծ բարեկամութեան։ Մի թարգման Տրդատի խօսքերը թարգմանում էր, որպէսզի ժողովուրդը հասկանայ։ Այս դաշնադրութիւնը նրա իրագործելու համար եղած տօնախմբութիւններն արժանի էին Հռոմի անկման շրջանի շոայլութեան, թատրոնում ներոնը Տրդատին նստեցնում է իւր աջ կողքին **), Պոմպէեան ցիրկումն էր, որ Սենատը վճռել էր կազմակերպել այս զւարճութիւնները, այստեղ մի ամբողջ բեպերտուար են խաղում, բեմը, լօժաները, նստարանները փայլում էին ոսկեզօծ զարդարանքներով այնպէս որ այդ տօնը կոչւեց ոսկէօր։ Վարագոյրները ծիրանի էին, ներոնը լօժում փայլում էր ոսկեայ վերարկուի մէջ, անշուշտ ամէնից աւելի ուշագրաւ և զւարճալիս ինքը՝ ներոնը պէտք է լինէր իւր կատակերգական և ձիավարական քաջագործութիւններով, երբ ներոնը իւր կողքին էր վարում, արեւոտական մի լոյս աստղեր էր փայլեցնում նրա չորս կողմում, նա այդ ժամանակ հագած ունէր լայն թևերով մի կանաչ քաղակ և գլխին դրել էր կառապանի գդակ։ Խընճոյքի ժամանակ, որով խաղերն ընդհատւեցին,

*) Դիոն Կասսիոս LXIII, 1—7.

**) Սուրտոն, Ներոն, XIII.

նա քնար ածեց։ Այս բոլորը Տրդատն անվայել էր համարում մի կայսեր, նա նոյն իսկ խիստ մոլթ ակնարկով վիրաւորեց ներոնին գովասանական խօսքեր ասելով Կորբուլոնի հասցէին։ Յետոյ Տրդատը վերջինիս խոստովանում է, որ իր յանցանքը ներոնին ծառայելն է եղել միայն։ Սակայն՝ ներոնն այդ ժամանակ չհասկացաւ վիրաւորական ակնարկութիւնը, որովհետեւ Տրդատը շատ զգուշութեամբ էր խօսում և խոնարհ, հլու խօսքերի տակ թաքցնում իւր բողոքը, որ արտայայտեց մեղադրելով իրան ներոնին հնազանդւելու համար։ Տրդատը ներոնին մի «մոգական խնճոյք» էր տւել, որից յետոյ ներոնը ցանկացաւ մոգութեան արարողութեան ժամանակ օրհնութիւն ստանալ. Տրդատը մերժեց, բայց՝ այս բացառութիւնը ոչ մի սուեր չկարողացաւ ձգել երկուսի բարեկամութեան վրայ, որովհետեւ Տրդատն անշուշտ իւր հիմնաւոր պատճառները կուսենար հրաժարւելու։ Ներոնը հիացած, շլացած լինելով իւր փառքից, Տրդատի գլխին թանգագին նւէրների մի անձրև է թափում, որի արժէքը 50 միլիօն դնիէի էր հասնում. յիմարաբար արւած այս ծախքը ուրիշ ծախքերի հետ համեմատած այս ծախքը էր։ Այս բոլորից զատ՝ Տրդատին իրաւունք է տալիս վերանորոգել Արտաշատը, ուստի երբ Տրդատը վերադարձաւ, բազմաթիւ ճարտաբապետներ և աշխատանքը ղեկավարողներ բե-

րեց, որոնց մի մասը կայսրը ինքնաբերաբար էր նւիրել: Կորբուլոնը միայն վերջիններիս է թոյլ տալիս Հայաստան մտնել. և այս քայլը, ինչպէս պատմաբանն է ասում, Կորբուլոնի համար մի պատւաբեր վարմունք էր, որով անուղղակի կերպով դատապարտում էր Ներոնի անհեռատեսութիւնը *):

Այժմ այնպիսի դրամներ կան, որոնք կտրւել են Կորբուլոնի յաղթութիւնների առթիւ. սրանցից մէկը վերաբերում է 58 թւին, Արտաշատի զրաւման տարուն. դա Ներոնի quinarius-ներից է, որի մէջ տեղումն է Armeniac. (Armeniaca victoria, կամ Armenia capta), հակառակ կողմում մի յաղթող քայլում է ձեռքին բռնած արմաւենուց մի պսակ:

Այս ժամանակահատիկ սկսած Տրդատն իշխում է Հայաստանի վրայ առանց հակառակորդի. սա յայտնի է դառնում Տրդատ-Արտաշէս***) անունով. սրա երկարատե թագաւորութիւնը 60-ից 107 թւականն է հասնում. հայերն իրենց կամ-

*) Դիոն Կասսիոս. LXIII, 1—7.

**) Մենք յետոյ կտեսնենք, որ հէնց այս անձնաւորութիւնն է, որին Մովսէս Խորենացին Արտաշէս է անւանում նրա Տրդատ կամ Տիրիտ անւանը ծանօթ չլինելու պատճառով: Հայերը ամբողջապէս կորցրել են բրիտանիկութիւնից առաջ ունեցած իրենց պատմութեան աւանդութիւնները: Ս. Վերեր. Կաթ. Եկ. Հայ. էջ. 66:

քով ընդունեցին այս օտարի թագաւորութիւնը չուզենալով նոր ճնշումների, նոր բռնութիւնների ենթարկւել: Եւ այս իսկապէս խելօք վարւեցողութիւն էր. ամէն անգամ երբ ազգայնական զգացմունքը գերակշռել է, նրանք փասուել են: Միթէ լաւ չէ, որ չկարողանալով դիմադրել զիջումներ արին այն տարրին, որը շատ քիչ էր տարբերւում իրանցից. նրանք ձուլեցին պարթև Արշակունիներին, ինչպէս ձուլել էին Դարէհի պարսիկներին, որոնց դարձրին իրենց ժառանգական սատրապներ: Այսպէս է, որ այս զանազան տարբերից բաղադրւած ժողովուրդը կարողացաւ քիչ քիչ ազատւել բարբարոսութիւնից, վայրենի վիճակից: Կարելի է ցաւել նրա ընդհանր խոնարհման, անկման համար, սակայն ի՞նչ կարող էր անել նա այդ ուժեղ մրցակցութիւնների դէմ. նա ամէնից էլ օգտւեց բաց պահելով իւր դրոները բարձր քաղաքակրթութեան առաջ:

Սակայն՝ այդքան զոհաբերութիւններից յետոյ երբ վայրենի բարբարոսների յարձակման ենթարկւեցին՝ և ոչ մի օգնութեան չարժանացան, որին շատ իրաւացի կերպով սպասում էին հայերը: Հռոմը չէր կարող օգնութիւն հասնել, որովհետեւ զբաղւած էր զինուորական անհամար կրիզիսներով, որոնք առաջ էին գալիս ծիրանի ձեռք ձգելու պատճառով: 68—69-ին այսպիսի մի շարք կրիզիսներ էին առաջացել: Վերջապէս

միայն մի միջոց էր դավինիներ վաստակելու. նա զինում է իւր լէգէօններին, հասնում Աթէնք, ուր Խոսրով թագաւորից մի պատգամաւորութիւն է հասնում խաղաղութիւն խնդրելու խիստ մեծ ընծաներ առաջարկելով: Տրայանոսը արհամարհում է այս դիւրին, հեշտ հնազանդութիւնը և առաջ գնում. Խոսրովը իմանալով այս՝ սարսափում է և յանձն առնում լքել Տրդատի յաջորդին, որին այնքան մեծ ջանքերով Վաղարշակը հաստատել էր Հայաստանի գահի վրայ: Խոսրովը խնդրում է յաղթանակների վարժ Կեսարին Հայաստանի թագը տալ Պարթամազիրին, որին պատմիչները ներկայացնում են իւրեւ Աքսիդարէսի եղբայր (կուզէն իմաստով): Այս ընտանիքի ծննդաբանութիւնը թւում է թէ կարելի է հետեւեալ կերպով վերականգնել.

Պակուրոս Բ. և իւր անյայտ եղբայրը

Պարթամազիրիս

Աքսիդարէս և իւր անյայտ եղբայրը

Խոսրով:

Խոսրովը յայտարարում է, որ Աքսիդարէսը անվայել կերպով է վերաբերւել դէպի Հռոմը և արժանի չէ ոչ մի գթութեան: Այսպէս՝ պարթևները սրան գահազուրկ են անում: Տրայանոսը գոհ կմնար մի այսպիսի զղումից եթէ միայն հա-

կառակորդի այսօրինակ թուլութիւնը նրան անկասկած չդարձնէին յաղթանակը. նա աչքերը փակում է, չտեսութեան է դնում և նոյնիսկ քաղաքավարական մի խօսք անգամ չի ասում ի պատասխան: Գոռոզ թագաւորը այսքան միայն յայտնում է, որ բարեկամութիւնը պէտք է գործից երևայ և ոչ թէ բողոքներէց, նա Ասորիք կմտնի, կանի այն՝ ինչոր արդարութիւնն իրան կթելադրի: Նա անցնում է Փոքր-Ասիայով, Կիլիկիայի միջով, հասնում Սելևկիա. առանց կաթիլ արիւն թափելու բոլոր ժողովուրդների հպատակեցնում: Ճանապարհին, 113 թւին, յաջորդաբար երկուադերսագրեր է ստանում Պարթամազիրիսից: Չնայած որ այս իշխանը իւր առաջին նամակով խոնարհաբար խնդրում էր Հայաստանի թագաւորութիւնն իրան տալ, սակայն այնուամենայնիւ մնաց առանց պատասխանի. երկրորդ նամակում նա արդէն չի ստորագրում «Թագաւոր Հայաստանի», բայց՝ այս նամակն էլ պակաս արհամարհանքի չի արժանանում Տրայանոսի կողմից: Միմիայն մի չնչին բանում բաւարարութիւն են տալիս սրան—Աքսիդարէսը ուզում էր տեսնել Կապադովկիայի նահանգապետ Իւնիոսին իւր գործերը սրա միջնորդութեամբ կարգի դնելու համար, սակայն սրա փոխարէն առաջարկում են սրա որդուն, որին պատուիրւած էր ոչինչ չզիջել:

Այս կօնֆերանսի ժամանակ Տրայանոսը շարունակում է իւր գնացքը, բարձրանում է Անտի-Տաւրոսը, ապա՝ Եփրատը մինչև Գայլ գետից թեքելը, հասնում Սատտալա անցքին։ Այստեղից նա բարձրավանդակի հարաւային կողմն է մագլցում՝ անցնելով մի նահանգի միջով, որը կոչւած էր Ելեփէիա անունով. այստեղ համաձայնում է Պարթամազիրիսին ընդունել իւր ներկայութեան, իսկ այդ նրա համար, որ ցոյց տրւի թէ ոչ մի անգամ աղաչող չի եղել։ Կայսրը բանակից դուրս բազմել էր գահի վրայ և այնպէս էլ մնում է, չի վեր կենում ընդունելու Հայաստանի գահին ձգտող ստորացած իշխանին։ Պարթամազիրիսն երկրպագութիւն է տալիս և Հայաստանի թագը կայսեր ոտների մօտ դնում ու կանգնած սպասում մինչև որ հրաման կստանար թագը յետ վերցնելու. բայց՝ այդ հրամանը չկար. զօրքը զարհուրելի աղաղակներ է բարձրացնում կարծելով, որ վերջնական յաղթանակը արդէն տարել է, որովհետև Պակուրոսի որդին, Խոսրովի քրոջ տղան մնացել էր այդտեղ իբրև գերի։ Դժբախտ Պարթամազիրիսն իրան կորած է համարում, յետ է դառնում փախչելու, բայց իրան շրջապատւած է տեսնում լէգէօններով. նա խնդրում է գօնէ շնորհ անեն, որ ինքը այդ ամբոխի առաջ ստիպւած չլինի խօսել։ Տրայանոսը հրամայում է տանել իւր վրանն առանց

տուչութիւն տալու։ Պարթ. այս տեղից դուրս է գալիս բարկութիւնից կատաղած։ Նրան տանում են հռոմէական բանակը. այստեղ կայսրը բազմում է մի տաճարում և հրամայում թագապահանջին բոլոր ժողովականներին ներկայութեան ասել այն՝ ինչ որ ուզում է։ Կատաղութիւնից սկսում է անմիտ բաներ խօսել այս բարբարոսը. շատ անխօհեմութիւնների թուումն ասում է նաև, որ հռոմայեցիներն իրան չեն գերել ճակատամարտում, ինքն է եկել ինքնաբերաբար՝ կարծելով որ ոչ մի անարդարութիւն չի պատահելու. և վերջապէս ինքն իրաւունք ունի ստանալու Հայաստանի թագաւորութիւնը ինչպէս Տրդատն էր նոյն թագաւորութիւնն ստացել Ներոնից։ Տրայանոսն իրան զսպում է և կէտ առ կէտ պատասխանում սրա բոլոր ասածներին. գալով Հայաստանին՝ նա յայտնում է, որ չի կամենում ոչ ոքի տալ. Հայաստանը պիտի մնայ իբրև մի նահանգ և կառավարւի մի նահանգապետով։ Ի վերջոյ ազատ արձակում է Պարթ. և նրա հետ եղած պարթևներին, ուր որ ուզենան գնան, միայն զգուշութեան համար, — ճանապարհին ժողովրդին չգրգռելու նպատակով մի գունդ զօրք է դնում նրանց հետ։ Սրանից յետոյ հրաման է արձակում հայերին իրենց տեղում հանգիստ մնալու, այսուհետև ուղղակի Հռոմից կախում կունենան։ Հայերն առանց ծպտուն հանելու հնազանդում

են քանի որ նրանց համար միևնոյն էր այս թէ այն կայսեր իշխանութիւնը: Տրայանոսը մի քանի բերդապահներ թողնելով Հայաստանում—որովհետեւ վստահ էր, որ այդտեղում հայրենասիրական ապստամբութիւն չի ծագի—հանգիստ կերպով գնում է Եդեսա (Ուրֆա), Օսրոէնի մայրաքաղաքը, Աբգարի հետ իւր գործը վերջացնելու համար: Մամոսատը գրաւելուց յետոյ նա տիրում է նաեւ այդ երկրին, ապա Տիգրիսն անցնելով յարձակւում է Մծբնի վրայ, որը գտնւում էր Միջագետքի խորքում. նա գրաւում է Կտեզիֆոնը և այդպիսով պարթևներին ընկճելուց յետոյ վերադառնում է Կիլիկիա, ուր և մեռնում է 117 թւի օգոստոս 7-ին: Թւում է, որ Պարթամ. ազատութիւն տալուց յետոյ նրան սպանել է տւել: Այս անխիղճ աշխարհակալը իւր յատկութիւններով յետ չէր քնում այն զօրեղ բնաւորութիւններից, որոնք կարողացան կանգուն պահել Հռոմի կայսերական մեծութիւնը: Նա շատ արժանիքների հետ ունէր նաեւ ճարպկութիւն. նա ալանների վրայ թագաւոր նշանակեց, նա հրպատակեցրեց վրացիներին, քրդերին, մարտերին. Հայաստանից դատ նա երկու ուրիշ նահանգներ ևս ստեղծեց—Ասորիքը և Միջագետքը: Նոյնիսկ Արաբիան նրա ոյժը տեսաւ: Նրա մեղալիներից մէկի վրայ նկարւած է ինքը կանգնած Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև նիզակը ձեռքին, մար-

տիկի շորերը հագած, Հայաստանին տիրելիս, Հայաստանը շղթայւած ընկած է իր ոտների տակ: Այդ մեղալը կրում է հետևեալ մակագրութիւնը. Armenia et Mesopotamia in potestatem Populi Romani redactoe: Տրայանոսի արձանի վրայ տեսնւում է Պարթամազերիսը կանգնած հռոմէական բանակի առաջ իւր ամբողջ միջուկով, որը պարթևներին յատուկ նշանն է: Տրայանի ճարպիկ քաղաքականութիւնը բաւականաչափ բացատրում է նրա յաջողութիւնները: Երբ նա Կտեզիֆոնի առաջ զբաղւած էր յանկարծ լսում է, որ իւր յետևում գտնւած ժողովուրդը ապստամբել է. Միտրոտատէսը և իւր եղբայր Խոսրովը յարձակւում են վերջիններիս վրայ. Տրայանը մտածելով, որ բաժանելը նշանակում է տիրել, ուստի առաջ է քաշում պարթևների գահին ձրգտող մի ուրիշ անձնաւորութեան՝ Պարթամասպարտի որդի Խոսրովին: Այսպէս՝ նա կարողապարտի որդի Խոսրովին: Այսպէս՝ նա կարողանում է ճարպիկ կերպով շահագործել պարթևների գահին ձգտողին և նոր բարեկամներ վաստակել ու այդպիսով ապահովել իւր հակառակորդների նոր ըմբոստացումներից:

Արևելքում Հռոմի այս աստիճան բարգաւաճելը վտանգաւոր երևաց Ադրիանոս կայսեր (117—138). նա վախեցաւ չլինի թէ այդքան ազգերը, որոնց երկրները վերածւել էին նահանգների, ապստամբւեն իրենց անկախութիւնը

ձեռք բերելու համար, միևս կողմից՝ նա մտածում էր, որ կարիք չկար ծանր ծախսերի տակ ընկնել յաղթութիւնը անորոշ պատերազմներ մը-դելով այդքան հեռաւորութեան վրայ: Նա լաւ էր համարում դրանց բարեկամաբար իր հետ կապել բաւարարութիւն տալով ազգային եսասիրութեան: Սակայն՝ Ադրիանոսը նախանձում էր Տրայանոսին և ուզում էր ոչնչացնել վերջինիս բոլոր արածները, ուստի հրամայում է Հայաստանի, Միջագետքի, Ասորիքի նահանգապետներին և բերդապահներին հեռանալ այդ տեղերից: Այսուհետև Հռոմի կայսրութեան սահմանը դառնում էր Եփրատ գետը: Բայց՝ ո՞վ եղաւ Հայաստանի թագաւորը:— Յայտնի չէ, գուցէ կարելի լինի եզրակացնել, որ Արշակունեաց ընտանիքից մէկն եղաւ: Եւ իրօք՝ Ադրիանոսի քաղաքականութիւնը, որով աշխատում էր Արևելքի ժողովրդներին հաշտեցնել, պէտք է փաղաքշէր այդ ազգերից ամենաուժեղին՝ պարթևներին, որոնց յետ մըդելու համար անչափ ջանքեր հարկաւորւեցին: Մեզ յայտնի է, որ պարթևների բարեկամութիւնը ձեռք բերւեց այն ժամանակ, երբ նոր կեսարը բաւարարութիւն տւեց նրանց եսասիրութեան գահընկեց անելով Խոսրովին, որին Տրայանոսն էր թագաւորեցրել *): Այս միևնույն աղ-

*) Սպարտիանոս, Ադրիանոս. 13.

բիւրից գիտենք նոյնպէս, որ այս թագաւորը հաստատեց հայերի այն թագաւորին, որին իրենք էին իրենց վրայ թագաւորեցրել երբ իրենց թշնամին մեռել էր, այն թշնամին, որի մղած պատերազմների պատճառով Հայաստանը Հռոմի մի նահանգ էր դարձել: Ադրիանոսը լաւ ըմբռնեց, որ միշտ էլ կարող էր պատերազմները կրկնւել եթէ այդ թագաւորին չուզենար ճանաչել, հաւանորէն այս թագաւորը պարթևներից պաշտպանւած մէկը պէտք է լինէր— Աքսիդարէսի որդին Պարթամասպարը *):

Սրանից յետոյ կարելի է դնել Աքեմենիւին այն ցուցմունքների հիման վրայ, որոնք, իսկապէս ասած, այնքան էլ հաւաստի չեն: Այս թագաւորը պէտք է իշխած լինի 140—159: Անտոն Բարեպաշտի (138—161) մի մեղալ ցոյց է տալիս կայսրը կանգնած Հայաստանի մի թագաւորի պսակելիս. Rex Armenia datus S. C. 140—143: Սակայն՝ չի երևում թէ Աքեմենիսը պարթևներին հաճելի անձնաւորութիւն է եղել. Վաղարշակ Բ-րդ (130—148), որն այդ ժամանակ իշխում էր, ցոյց տւեց, որ կյարձակի Հայաստանի վրայ, որովհետև Աքեմենիսը (եթէ միայն սա է) թագաւորել էր առանց իրանից հարցնելու: Անտոնիոս Բարեպաշտի մի նամակից ե-

*) Սա Կ. Կաթրճեանի կարծիքն է:

րեում է, որ կայսրը խորհուրդ է տալի վաղարշակին վերադառնալ իւր երկիրը. և յայտնի է, որ վերջինս հնազանդւում է:

Նա հնազանդւեց, բայց՝ դժկամակութեամբ. առաջին առիթը, որը մենք չգիտենք թէ ինչ է, նրան յարմար է թւում վրէժխնդիր լինելու համար: Աքեմենիսի յաջորդը պէտք է Սօհեմոսը լի*): Գուցէ սա էլ նոյնպէս պարթևների հաճութիւնը չէր ստացել թագաւորելու համար. այսպիսով պարթևների սպառնալիքները ստիպում են Հռոմին դուրս գալու իւր խաղաղ քաղաքականութիւնից: Մարկոս Աւրելիոսը (161—180), որը չնայած նստում էր Ասորիքում, բայց՝ կայսր էր արդէն, Լուկիոս Կեսար զօրավարին, որը իւր մօտն էր այդ ժամանակ, յանձնում է մի բանակ պատերազմելու համար**):

Այս երկու կեսարների փոխադարձ վստահութիւնը, որով իրանց շատ բարձր էին համարում պարթևներին հարւածելու համար, շատ թանգ նստեց: Լուկիոս Վերոսը փոխանակ ինքը գնալու այդ յանձնարարութիւնը կատարելու, ուղարկում է մի տեղակալի Սեվերոս անունով, որը այդ յանձնարարութիւնը կատարելու համար ոչ մի արժանիք չունէր: Վաղարշակ Գ. -ը (148—181) գահից վար է բերում Հռոմի պաշտպա-

*) Պ. Կաթրճեան, Քննակ. պատմութիւն, 175.

**) Իւլիոս Կապիտ. Մարկոս-Ավրել.

նած Սօհեմոսին և նրա տեղը իւր որդի Պակուրոսին դնում, ապա՝ յարձակւում գործողներին կանգնեցնում, յետ քշում և մի անգամ էլ յաղթում լէգէօններին: Լէգէօններից մէկը փակւած մնալով Ադանեաց բերդերից մէկում՝ մեծ մասամբ ոչնչանում է: Յաղթողները շարունակում են իրենց յաղթական գնացքը մինչև Ասորիքի մօտերը: Արդէն Հռոմը պէտք է արթնանար. Ստատիոս Պրեսկոսը հռոմէական ռազմազինու. թեան լաւ աւանդութիւններով ասպարէզ է իջնում. սա թերևս գոհ էր, որ իւր տեղը ուղարկւած էր Սեվերոս վատ զօրավարը: Հռոմայեցիները խլում են Ասորիքը և պարթևներին քշում մինչև Կտեղիֆոն, որին և տիրում են: Սօհեմոսն իսկոյն վերահաստատւում է իւր գահի վրայ Լուկիոս Վերոսի իշխանութեամբ 169 թւին: Մարկոս Ավրելիոսը իւր մեղալիներից մէկի վրայ, ուր իրան անւանում է Armeniacus Անտոն Բարեպաշտի նման, փորագրում է մի կին նստած Հռոմէական արծւի առաջ, խորը տխրութեան մէջ ընկղմած, այս պատկերի տակին գրւած է. Armenia: Մի ուրիշը, 165 թւին պատրաստւած, ցոյց է տալիս Լուկիոս Վերոս կեսարին գահի վրայ նստած, իւր զինւորներով շրջապատւած, որոնց միջից երևում է Հայաստանի թագաւորը. Կեսարը սրան պսակում է, և լէգէոնդան ասում է. Rex Aremniis datus: Վերջապէս մի ուրիշի

վրայ էլ նկարաժ է այս կայսրը նիզակը ձեռքին, որով սպառնում է մի հայի:

Մենք ստիպւած ենք անցնել 190 թւակահին, որպէսզի հայոց պատմութեան հետքը գրանենք, այս թւին է որ Հայաստանի թագաւոր Սահաւորուկին հրաւիրում են օգնութեան հասնել կայսերական ծիրանու ձգտող բաղմաթիւ մարդկանցից մէկին, որը նոր կեսար Նիկերն էր. սա Կոմմոդի (180) և ուրիշ շատ յափշտակողների նման, որոնք սրան յաջորդեցին մինչև Սեպտիմ-Սեվերը, անհրաժեշտ համարեց, 190 թւին, դեսպանութիւն ուղարկել Հայաստանի և պարթևների թագաւորների մօտ խնդրելու, որ իրան պաշտպանեն զահին ձգտող ուրիշ մարդկանց և յառկապէս Սեպտիմ-Սեվերոսի դէմ: Պարթևները հրաժարւում են այդ գործին խառնւելուց, բայց խոստանում են. եթէ Սեպտիմը Հայաստանին մօտենայ՝ իրենք կըհակառակեն: Այս բանին առիթ չեղաւ:

Վերջին թագաւորների ցանկը, որը պէտք է վերականգնենք, նոյնպէս հիմնւում է անհատատ աւետիւների վրայ: Կարծում են, որ այստեղ կարելի է գնել մի ուրիշ պարթև Վաղարշակ անունով, որին հայերը Վաղարշ են կոչում. յետոյ գալիս են Տրդատ Բ. և վերջապէս Խոսրով Ա. որը թագաւորում է 222—252: Այս վերջին թագաւորն աւելի հաստատուն է, սակայն՝ սրա-

նից յետոյ եղած յաջորդութիւնը, որով փակւում է ցանկը, շատ աւելի անհաստատ է:

Ոչինչ յայտնի չէ Խոսրով Ա-ի մասին. բացի այն, որ նա կուել է Սասանեան նորածին հարստութեան դէմ և սպանւել է 252 թւին՝ այս նոր հարստութեան երկրորդ թագաւորի՝ Սապոր Ա-ի հրամանով: Այս թագաւորը իւր ոճիրների շնորհիւ տիրում է Հայաստանին և բռնի այնտեղ մի ստորապ նշանակում կառավարող: Այսպէս՝ Հայաստանը որոշ ժամանակով ընկնում է Սասանեան նոր հարստութեան իշխանութեան տակ: Սակայն՝ Հայաստանին նորից տիրում են հռոմայեցիները մօտաւորապէս 260 և 270-ի մեջերում: Այս արկածը, որը օգուտ չունենալուց զատ շատ երկար և շատ խառնակւած է, տևում է մինչև 293 թիւը: Այս ժամանակամիջոցում մի թագաւոր երկու անգամ հանդէս է գալիս իբրև Հայաստանի թագաւոր, դա Տրդատն է, որը հազիւ կարողանում էր դիմանալ Սեպտիմ-Սեվերի և կալիկալայի վերջին հարւածներին, որոնք տեղում էին պարթևների գլխին: Սասանի թոռ Արտաշիւրը վերջապէս յաջողւում է վերականգնել Սասանեան հարստութիւնը: Այս ժամանակում հայերի յարաբերութիւնները այս հարստութեան հետ հակասական կերպով են ներկայացրած յոյն և լատին պատմիչների կողմից: Փալով հայկական լէգէնդային՝ նա կատարելապէս միջնացնում

է խնդիրը: Այսպէս՝ բոլոր դէպքերը ինչ որ պարսիկներին է վերաբերուում խմբել են Արտաշիրի շուրջը, չնայած որ հռոմայեցիները, հակառակում էին նրան Հայաստանը պաշտպանելու համար, համաձայն չէին յոյների հետ իրենց յարաբերութեան տեսակէտից: Նոյնպէս էլ Սոսրովի շուրջն են խմբում այն ամէնը՝ ինչ որ կատարւել է Հայաստանում, չնայած որ շատ դէպքեր նրա հետ կապ չունեն: Աղէքսանդր Սեւեր, միանալով հայերի հետ, կատարելապէս ջախջախում է Արտաշիրին. այդ ժամանակ պարսիկները 4 տարի զինադարար են խնդրում. կայսրը այս հանգամանքից օգտւում է փառաւոր կերպով իւր յաղթութիւնը հռչակելու (231—233)՝ չնայած որ առաջին պատերազմը տեղի էր ունեցել 228-ին: Արտաշիրը մեռնում է 238-ին կամ 241-ին (?). և չի կարողանում Հայաստանի վրայ յարձակւել ինչպէս ցանկանում էր: Նրա յաջորդը Սապոր Ա-ն եղաւ, որն այդ ծրագիրն իրագործեց: Սա գրաւեց Միջագետքը և սպառնաց նոյնիսկ Անտիոքին: Հռոմում Յանուսի տաճարը մի անգամ ևս պէտք է բացւէր: Կորդիան լէգէօնների գլուխն է անցնում և գրաւում Մծբինն ու Կարհէ (Հարբան): Պարսիկները ստիպւում են անցնել Տիգրիսը բայց չեն կարողանում աւերել Հայաստանը, որովհետեւ հայերը քաջութեամբ նրանց յետ են մղում: 244 թւին Փիլիպոս Արաբը ամօթա-

բեր մի դաշն է կապում պարսիկների հետ և Հայաստանը անօգնական թողնում: Երկրորդ՝ Սասանեանը Սապոր Ա-ը, չի կարողանում մի անգամից Հայաստանը գրաւել. քիչ յետոյ Փիլիպոսը դրժում է իւր դաշը և դարձեալ Հայաստանը իւր պաշտպանութեան տակն առնում: Այս տեղ Մովսէս Սորենացու տեղեկութիւնները համաձայնում են պատմութեան հետ, միայն Կալլուս կայսրն է, որ 252 թւին Սոսրովի մահւան տարում, գրաւում է Հայաստանը, չնայած որ ուրիշները այս դէպքը դնում են 14 տարի աւելի ուշ 238-ին: Սոսրովն սպանւեց պարսիկների ձեռքով:

Այս ժամանակն է, որ երբ Սոսրովն սպանւում է, նրա որդի Տրդատը փախչում է հռոմայեցոց բանակը. Դեկիոսը մեռնում է չկարողանալով իւր ոյժը ցոյց տալ Արևելքին, որովհետեւ նա պաշտպանում էր Դանուբի անցքը Գոթերի դէմ. Գալլիոս այս բարբարոսների հետ ստիպւած եղաւ ամօթաբեր մի դաշն կապել: Վաղերիանոս չկարողանալով պաշտպանել Հայաստանը, որը նորից ընկել էր պարսիկների իշխանութեան տակ, առաջին անգամ յարձակւեց պարսիկների վրայ, սակայն՝ սարսափելի հարւածի է ենթարկւում. նա գերի է ընկնում և բանտարկւում. կարծում են նոյնիսկ, որ նա մեռնում է կապանքների մէջ: Այսպէս՝ պարսիկները տիրում են Ասորիքին և

հասնում մինչև Կիլիկիա. սակայն՝ Օդէնաթոս Պալմուրը յետ է մղում պարսիկներին Միջագետքից և տիրում Հայաստանին: Նա իշխում է Արարատի շրջանում: Այսպիսով Պալմուրը դառնում է միութեան գլխի հայերի և Հռոմի միջև. նա մեռնում է 267 կամ 271-ին: Սրա ամուսին Զինոբիան որը յաջորդ դարձաւ, Հայաստանը պահում էր իւր իշխանութեան տակ: Ավրելիանոսը պատերազմ է յայտարարում սրա դէմ. սրանցից ամէն մէկը ձգտում էր Հայաստանը իբրև դաշնակից ունենալ: Հայերն իսկապէս բաժանւած էին երկու մասի, մի մասը Հռոմի կողմն էր, միւսը՝ Պալմուրի: Բայց սրանից առաջ Վաղերիանոսի ժամանակ, ազգային մի թագաւոր յենւում էր Հռոմի վրայ. դա Տրդատն էր, իսկ ընդհակառակն Կալլիստի և Կլոդիոս Բ. ըդի ժամանակ (260—270) Հայաստանում մի զօրեղ կուսակցութիւն կար պարսիկների կողմը խոսրովին յաջորդող թագաւորի ժամանակ, թերևս այդ թագաւորը Տրդատն էր. ուրիշներն ասում են, որ պարսիկ Արտաւազդն էր, որը կուսակցութեան պարագլուխն էր, կամ նոյն իսկ Վաբալատը, Զենօբիայի որդին: Այս բոլոր բարդութիւններից պէտք է եզրակացնել, որ Հայաստանը երկու թագաւորներ ունէր իւրաքանչիւրը իւր կուսակցութեան գլուխը կանգնած — Տրդատը և Արտաւազդը, որոնք միաժամանակ իշխում էին. բայց՝ յաճախ մէկը միւսին

հալածում էր նայած օգնութեան հասնող պարսիկ կամ հռոմայեցի զօրքերին: 252-ից սկսած կարելի է Արտաւազդին իբրև Հայաստանի թագաւոր ընդունել, սակայն յայտնի չէ արդեօք մինչև 270 թւականը դիմացաւ և գտնւում էր այն գերիների շարքում, որոնց Օդէնաթոսը Հռոմ ուղարկեց:

Կարծում են, որ Տրդատը նորից վերջնականապէս թագաւորեց, երբ Պալմուրը 273-ին կամ 274-ին յաղթեց Ավրելիանոսից. այդ ժամանակ հռոմայեցիները նորից տէր էին դարձել Հայաստանին: Եթէ պատմիչները չեն խօսում Հայաստանի մասին, այդ նրա համար է, որ Կեսարի իշխանութիւնն ընդունեց առանց պատերազմի: Չի կարելի որոշել թէ ո՞ր թւին խոսրովի հարստութիւնը, յանձին Տրդատի նորից վերականգնում է: Պալմուրի յաղթութիւնից յետոյ պարսիկները կորցրին Սապօր Ա. ին 270-ին: Սրանից յետոյ գալիս է Որմիզդ Ա. և մի տարի յետոյ՝ Բահրամ Ա. ապա՝ 276-ին Բահրամ Բ. այնուհետև Բահրամ Գ. որը 17 տարի յետոյ է լինում: Սա պէտք է գահը թողնէր Սապօրի Ա. ի որդի Ներսէսին: 283-ին Պարսկաստանում յեղափոխութիւն է առաջ գալիս. այդ ժամանակ կամ գուցէ 279-ին հռոմայեցի մի կայսր (Պրօբուս, Կարուս) բանակցում էր Ներսիսի հետ. ինչպէս պատմիչներն են ասում: Սակայն՝ սա անուանե-

ըր մի սխալ է, որովհետև Ներսէ թագաւորել է 293-ից մինչև 302: Մենք այս բոլոր դէպքերը մէջ բերինք, որովհետև ուրիշ միջոց չունէինք Տրդատի թւականը ստուգելու համար: Մենք կարող ենք ընդունել, որ Տրդատը Հայաստանի վրայ թագաւորում է 276 թւից ի վեր, սակայն այդ ժամանակ նա միայն Արևմտեան Հայաստանին էր տիրում: Կարուս և Կալերիան կայսրներն օրով (282—284) նա Կորդուաց աշխարհը, Ծոփաց երկիրն ու Արգանեն էլ ստացաւ և այդպիսով ամբողջ Հայաստանի թագաւորը դարձաւ: Վերջապէս 293-ին Հայաստանը նորից ընկնում է Ներսէ պարսից թագաւորի ձեռքը և Տրդատ ստիպւած է լինում փախչել հռոմայեցոց մօտ: Կալերիանոսը, որը միայն կեսար էր Դիօկղետիանոսի օրով, վճռում է վրէժխնդիր լինել այս պարտութեան համար: Գալիս է 297-ին, պարսիկներին ջարդում ու դաշն կապում, որը տիրում է 40 տարի: Ահա այս ժամանակ է, որ Տրդատը նորից կատարեալ ապահովութեամբ դարձեալ թագաւորելով քրիստոնէութիւն է ընդունում հաւանօրէն 295 կամ 298-ին*):

*) Վէրեր, կաթոլ. եկ. Հայաստանում. 127 երես.

Համեմատական ցուցակ հայ թագաւորների, պարթև թագաւորների և հռոմէական կայսրների.

Արևելեան Հայաստան.

Միթրանէս	330—323
Նէօպտօլէմ	323—
Փրատափերէնէս	317—
Օրօնտէս կամ Երւանդ կամ Հրանդ .	316—
Արդօատէս կամ Արտվարդ	301—
Արտաւազդ Ա.	239—220
Օրէնտէս կամ Երւանդ	
Արտաւազդ կամ Արտաշէս Ա.	190—159
Արտաւազդ Բ.	159—149
Տիգրան Ա.	94—56
Արտաւազդ Գ.	56—36

Ծոփաց աշխարհ

Սամէս	?
Արսամէս	240—
Արդիսարէս	200—
Քսերքսէս	?
Միտրօբարդանէս	?
Մենուան	165—
Արտանէս	93—

Արտաշիսեան հարստութիւնն

Արտաշէս Բ.	34—20
Տիգրան Բ.	20—6
Տիգրան Գ. և Երատո	6—5
Արտաւազդ Դ.	5—2
Տիգրան Գ. վերագառնում է. Չ. Ք. ա. Չ. Ք. յ.	

Օտար հարստութիւններ

Արիօբարդան	1—2
Արտաւազդ Ե.	—11
Տիգրան Դ.	11—14
Վօնօնէս	14—17
Զենօն և Արտաշէս Գ.	18—34
Արշակ	—35
Միհրդատ	35—52
Դեմօնաք	37—41
Ռադամիլդդ	54—59

Հայաստանի Պարթև հարստութիւնը

Տիրիտ Ա. կամ Տիրիդատ կամ Տրդատ	58—59
Տիգրան Ե.	59—62
Տիրիտ Ա. վերագառնում է	62—107
Եքսիդարէս	107—114
Պարթամազիրիս	—115
Աքեմենիս	?

Քակուրոս	162—
Սօհեմոս	178—
Սանատրուկ	178—217
Վաղարշակ	217—227
Խոսրով Ա.	222—252
(Սասանեան սատրապ)	
Տրդատ (Խոսրով Ա. որդին) փախստա-	
կան	238-ին կամ 241-ին
(Արտաւազդ պարսիկ)	252—
(Օդենաթուս պալմուրցի, արևելեան	
Հայաստանի վրայ)	267 կամ 271
(Զենոբի)	?
Տրդատ	276—
Տրդատ (ամբողջ Հայաստանի վրայ)	282 կամ 284
Տրդատ երկրորդ անգամ փախստական	293—
Տրդատ թագաւորում է վերջնապէս	298—
Սրա դարձը քրիստոնէութիւն	

Պ ա Ր Թ և ն ե Ր

Արշակ	250—248
Տրդատ	248—214
Արտաբան Ա.	214—196
Պրիապիտէս	196—181
Փրատտէս Ա.	181—174
Միթրիդատ Ա.	174—136
Փրատտէս Բ.	136—127
Արտաբան Բ	127—124

Միթրիդատ Բ. Մեծ	124—87
Մենասկիրաս	87—76
Սանատրուկ	76—67
Փրատէս Գ.	67—60
Միթրիդատ Գ.	60—56
Օրոդէս Դ.	56—37
Փրատէս Դ.	37—2
Փրատակէս 2 ք. ա. 2. ք. յ.	4—8
Օրոդէս Բ.	8—11
Վոնոնէս Ա.	10—40
Արտաբան Գ.	40—45
Վարդանէս կամ Վարդան	45—51
Կոտարսէս	50—51
Վոնոնէս Բ.	51—77
Վաղարշ Ա.	77—79
Վարշակ Բ.	93—110
Պակուր 77—93 յետոյ	81—93
Արտաբան Դ.	107—130
Խոսրով	130—148
Վաղարշակ Բ.	148—191
Վաղարշակ Գ.	191—208
Վաղարշակ Դ.	208—227
Վաղարշակ Ե.	215—224
Արտաբան Ե.	
Արտաւազդ կամ Արշակ XXXI վերջին թագաւորը, բայց՝ միայն մի մա- սի վրայ	224—227

Սասանեան հարստութիւն

Արտաշիւր	224—241
Սապոր Ա. կամ Սաֆար	241—270
Որմիզդ Ա.	272—273
Վահրամ Ա.	273—276
Վահրամ Բ.	276—293
Վահրամ Գ.	293—
Ներսէս	293—302

Հ ո տ մ

Մագնեզիայի յաղթութիւնը Սելևկեան. ներքի դէմ	190
Սուլայի յաղթութիւնը Միհրդատ Եւ- պատորի դէմ	84
Լուկուլլոսի պատերազմը (սկիզբ)	73
Միհրդատ Եւպատորի փախուստը Տիգ- րանի մօտ	72
Հռոմայեցոց պարտութիւնը Չելայի (Կա- ղիուրա) մօտ	67
Պոմպէի մուտքը Հայաստանում	66
Կրասոսի պարտութիւնն ու մահը	53
Անտուանի կռիւը պարթեաների դէմ	48
Անտուան Արտաւազդին շղթայում է	36
Օկտաւ ուղարկում է Տիգրանին Հայաս- տանի վրայ իշխելու	20

Օկտավ-Օգոստոս 31 Ք. ա. 14 Ք. յ.	
Տիբերիոս	14—37
Կալիկուլա	37—41
Կլաւդիանոս	41—54
Ներոն	54—68
Կալբա, Օթոն և Վիտելլիոս	68—69
Վեսպասիանոս	69—79
Տիտոս	79—81
Դիմիտրիանոս	81—96
Ներվա	96—98
Տրայանոս	94—117
Ադրիան	117—138
Անտոն բարեպաշտ	138—161
Մարկոս Ավրելիոս	161—180
Կոմմոս	180—193
Սեպտեմ-Սեվեր	193—211
Կարակալլա	211—217
Մակրին և Հելիոգերալ	217—222
Ալէքսանդր Սեվեր	222—235
Մաքսիմիանոս թրկացի	235—238
Գորդիանոս Ա. և Գորդիանա Բ.	238—244
Փիլիպպոս Արաբացի	244—249
Դեցիոս	249—251
Գալլաուս և Վոլուգիանոս	251—253
Վալերիանոս	253—260
Գալլիէն	260—268
Կլավդիանոս Բ.	268—370

Ավրելիանոս	270—275
Տակիրոս	275—276
Պրօբուս	276—282
Կարուս և Գալերիան	282—284
Դիոկղետիանոս	284—305

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐՕՆԸ

Հայոց հեթանոսական կրօնն երեք տարրերից էր բաղկացած. նրա հիմքը անշուշտ սեփական էր և ծագումով Հնդ-եւրոպական, այս հիմքի վրայ Ք. ա. VII դարում աւելացան պարսիկներից և ասորիքից վերցրած փոխառութիւնները. սրան պէտք է աւելացնել և այն, որ Ք. ա. I դարում այս ազգային կամ ազգայնացած գաղափարները պատահաբար աւելի կամ պակաս չափով հելլենական ձև ստացան:

Նախ քան օտար ու բարձր քաղաքակրթութիւնների հետ երկարատև շփում ունենալը՝ Հնդ-եւրոպական բոլոր ազգերի նման հայերն էլ իրենց սեփական աստուածներն ունէին, որոնց բոլոր անունները մեզ չեն հասել. սակայն՝ այդ աստուածների բնաւորութիւնները երբեմն տրւել են ծագումով օտար աստուածների, օրինակ, Պարսից Որմիզդին հայերը պաշտում էին և անւանում Արամազդ. համաձայն յոյն-լատինական բարձրագոյն աստծու ըմբռնողութեան՝ հայերը սրան դարձրին աստուածների հայր, մի բան, որ պարսիկներն երբեք չէին կարող երևակայել. պար-

սիկները զրկել էին մի բարձրագոյն աստուծու գաղափարից. նոյնպէս էլ հայերի Անահիտը, որը Արամազդի աղջիկն էր և Ստրաբոնի նկարագրած առփանքի տաճարի քրմուհին, պաշտում էր բոլորովին այլ բնաւորութիւն կրող ծիսակատարութիւններով, քան թէ պարսիկներն էին պաշտում իրենց այդ միւլնոյն աստուածուհուն. հայերի պաշտամունքը տարբերւում էր պարսիկներից չնայելով որ այդ աստուածուհու հետ միաժամանակ որոշ ծիսակատարութիւններ ևս փոխ էին առել *):

Սրանից դատ՝ հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու ամբողջ պատմութիւնը—Մովսէս Խորենացու պատմած—ցոյց է տալիս, որ հայերը նախ քան օտար տեղերից կուռքեր բերելը ունեցել են իրենց սեփական աստուածների կուռքեր, որոնց հեղինակները յայտնի չեն: Եթէ նոյնիսկ այս կերպ պատկերացնենք խնդիրը, դարձեալ չի երևում, որ այս աստուածութիւնները բնիկ են. զրանք կարող են պատկանել երկու օտար աղբիւրներից մէկն ու մէկին—պարսիկներին կամ ասորիներին: Եթէ իբրև իրողութիւն ընդունենք այն որ պատկերը յարմարացրւում է գաղափարին՝ այն ժամանակ կարելի է ասել, որ պատկերը օտարից էին վերցրել հայերը, բայց՝ դա-

*) Գիւցեր «Zur armen. Götterlehre».

դափարը մեծ մասամբ ազգային էր մնում. նախ-
նական կրօնի յիշողութիւնը, որը իւր էութեամբ
հնդկա-եւրոպական էր—միշտ էլ կենդանի էր
մնում. բացի այն բանից, որ հայերը իրենց սե-
փական աստուածների բնաւորութեան որոշ գը-
ծերը դրել էին օտար, փոխ առած աստուածների
վրայ, մենք տեսնում ենք, որ նոյնիսկ ազգային
պաշտամունքը միշտ էլ իբրեւ կեդրոն ունեցել է
մի աստուած, որը չկայ յետագայում փոխ առած
դիցաբանութեան մէջ, և սա հասկանալի է, ո-
րովհետեւ այդ աստուածը հայերի ժառանգական
երևակայութեան մէջ պատկերանում էր իւր էութե-
ամբ բարձր միւս բոլոր աստուածներից: Այս
աստուածը, որը անմատչելի էր օտար ազգեցու-
թիւնների, Վանատուրն էր. սրան հայերն ան-
ւանում էին Վանատուր—Դիք (Դիք=աստուած-
ներ. այս բառը միայն յոգնակի է գործածւում,
որովհետեւ դա վերաբերւում էր բոլոր աստուած-
ներին. եզակի նշանակում է «դիակ»): Վանա-
տուրի պաշտամունքը կատարւում էր տարւայ
սկզբին (ամանոր=նոր տարի). իբրեւ Ամանորնա
տարւայ աստուածն էր. հայերն ընդլայնելով այս
իմաստը, սրան դարձրին Ամենաբեր, այսինքն՝
երկրին ամեն բան տուող. սա ուրեմն ժամանա-
կի և եղանակների աստուածն էր (Ագաթանգե-
ղոս էջ 623) դուցէ մէկի կամ միւսի: Սրա գըլ-
խաւոր մեհեանը գտնւում էր Բագրևանդ գաւա-

ռի Բագաւան գիւղում (այժմեան Ալաշկերտ). մին-
չև քրիստոնէութեան ընդունելութիւնը, ամբողջ
հայ ժողովրդի ուխտագնացութեան կեդրոնն էր.
այս տաճարի տեղում Նպատ լեռան հիւսիսային
ստորոտումն է շինւում Ս. Յովհաննէս հռչակա-
ւոր վանքը (թուրքերէն իւշ-քիլիսէ=երեք եկե-
ղեցի): Այս Բագաւան անունը, որ պարթևական
լեզուով նշանակում է «աստուածների տեղ» (Բագ=
աստուած, աւան=քաղաք, գիւղ), հայերը թարգ-
մանել են Դից աւան (Դից=Դիք բառի սեռա-
կան հոլովը). այս հանգամանքը ցոյց է տալիս,
որ Վանատուրը խոշոր աստուածների պաշտամուն-
քի կեդրոնն էր: Դրիգոր Լուսաւորիչը Ս. Յով-
հաննէս վանքում տեղաւորեց Ս. Յովհաննէս
Մկրտչի մասունքները. սրանք տօնւում, պաշտ-
ւում էին Նաւասարդին (տարւայ առաջին օրը),
օգոստոսի 10-ին, Վանատուրի տօնի փոխարէն:
Այս տօնը նոյնպէս ծաղիկների տօն էր, որը մեծ
ժողովրդականութիւն էր ստացել: Հայաստանի
բոլոր վայրերում, ուր Վանատուրի համար մի
տաճար է եղել, այդ տաճարին կից եղել է և մի
տուն օտարներին, ուխտաւորներին հիւրընկալե-
լու համար. ուր էլ որ մի այսպիսի տուն է եղել ա-
ռանց տաճարի, դա նւիրւած է եղել Վանատու-
րին. Մաթան անունով մի քրմապետի գերեզմանի
վրայ տաճարին կից շինել էին մի այսպիսի տուն
(Մովսէս Խորենացի, էջ 166). հաւանական է, որ

այս Մաթանը սերւած լինի թագաւորական ընտանիքից, որը աստուածացել էր և պաշտուած էր Վանատուրի հետ միասին:

Հայերի նախնական պաշտամունքը ուղղւած էր նաև արևին ու լուսնին, որոնք ունէին իրենց կուռքերը, արձանները: Այս արձանները ոչնչացրւեցին Ք. յ. 252 թւին, Պարսից Սապոր Ա. թագաւորի հրամանով, որովհետև պարսիկներն ևս պաշտում էին դրանց, բայց և ոչ մէկը նիւթական պատկերով չէին մարմնացնում: VIII դարուց յետոյ (Ք. յ.) եկող գրողները շատ ուրիշ աստուածներ են ստեղծել կամ հայերին վերագրել օտար ազգերի աստուածներից: Մենք Պ. Գեղցերի նման ոչ բոլորովին կմերժենք, ոչ էլ հեշտութեամբ կընդունենք դրանց *):

Սրանցից զատ՝ Հայաստանում կային բարի և չար շատ ոգիներ. վերջինների համար հայոց լեզուի մէջ մնացել են որոշ բառեր, որոնք միմիայն գաղափարներ են նշանակում, ուստի չըզիտենք թէ դրանք անձնաւորացել են թէ ոչ. Դրոյժ նշանակում է խաբէբայութիւն, սուտ. Պարսկաստանում սա ստի ոգին էր, ջատու կամ ջատուք — Փեհլէվէից փոխ առած, նշանակում է կախարդ կանայք. Հայաստանում սրանք սոսկ կանայք են, իսկ Պարսկաստանում՝ չարութեան

*) Ս. Վէրեր.

ոգիներ. նիւազ հայերէն նշանակում է սով, պակաս, իսկ փեհլերէն՝ սովի ոգի: Հայերէնի մէջ մնացել են իսկական ոգիներ, օր. Պարիք, անտառների, մարգագետնի ոգի. Բաշք, լեռներում թափառող և վատ մարդկանց բռնող ու սահանքներին մէջ խեղդող քաջութեան ոգի *):

Հայոց նախնական ազգային կրօնն ունէր նաև վիշապազունք, «վիշապի որդիներ». սրանք բնակւում էին Մասիս լեռան վրայ: Հարք-«հայրեր», աստուածացած նախնիքներ, որոնք ներկայանում են իբրև ցեղի առաջին հայրեր. սրանք պաշտուած էին Մանազկերտի շրջակայքում գտնւած Հարք գաւառում: Վերջին հայ թագաւորները ձգտում էին իրանց Արամազդից սերւած համարել. նոյնպէս և քրմերը կարծում էին, որ իրենք աստուածներից են սերւում. այս պատճառով է անշուշտ, որ Մաթան քրմի աճիւնը պաշտում էին **):

Հայերը եւրոպայից դուրս գալիս պաշտում էին մի քանի իսկական ոգիների. այս պաշտամունքը մի անիմիզմ էր նման նախնական բոլոր ցեղերի պաշտամունքին: Այս ոգիների գլխաւորը կոչւում է Արալէզ (Սրան Շամիրամի հակառակորդ հերոսն էր. Լէզ=լիզել, մի ոգի, որը

*) Մովսէս Խորենացի Բ. 61.

**) Վէրեր, Կաթողիկ եկ. Հայաստանում.

զինւորները վերքերն էր լիզում)։ այս անունը ցոյց է տալիս, որ հայերը իրենց վերջնական հաստատուելուց յետոյ են ստեղծել այս Արալէ-զին։ Մար Արբասի և Մովսէս Խորենացու գրուածքներում ժողովրդական երգերի մի քանի բեկորներ ևս կան, որոնք կարող են որոշ տեղեկութիւն տալ հայերի նախնական պաշտամունքի մասին։

«Էապէս հայկական աստուածութիւնները ծագումով իրանական են և գլխաւորապէս իրանական անուններ են կրում»*)։

Պարսկական դիցաբանութեան մեծ ազդեցութիւնը, մանաւանդ արտաքինի, ձևի տեսակէտից, բացատրուում է պարսիկների երկարատև տիրապետութեամբ. պարսիկների քաղաքակրթութիւնն անչափ բարձր էր բարբարոս հայերի քաղաքակրթութիւնից և շնորհիւ հայերի իւրացնելու զարմանալի յատկութեան, ինչպէս Հերոդոտն է նկատել (I, 135), պարսկական քաղաքակրթութիւնը Հայաստանում արմատ ձգեց և զարգացաւ։ Չնայած որ հայերին չէին բռնադատում պարսից պաշտամունքն ընդունելու, սակայն և այնպէս նրանք չէին կարող խուսափել քաղաքակրթութեան անդիմադրելի ազդեցութիւ-

*) Այս բանը հաստատում է Գեղեքը. Ֆ. Իւստին ևս ընդունում է իւր «հիստորիաներ և հայեր» գրածքում։

նից. հայերը չէին կարող չենթարկւել յաղթող և մտաւոր զարգացումով բարձր ցեղի ազդեցութեան. սրանից զատ՝ պարսից սատրապների—որոնց հայերն ընդունեցին և դարձրին իբրև ազգային մի հարստութիւն—կառավարութեան տրւած օգուտները ստիպում էին հայերին նմանւել իրենց տէրերին. և վերջապէս հայերն ստիպւած էին որոշ աջակցութիւն ցոյց տալ Զօրօստորի կրօնին նրան զոհեր մատակարարելով, ինչպէս այդ տեսնում ենք Քսենոֆոնի նկարագրած ձիերի պատմութիւնից. միւս կողմից՝ հայ իշխաններից շատերի անունները պարսկական էր, նոյնպէս և սատրապների և Հայաստանի թագաւորների շինած բոլոր քաղաքների անունները*)։ մի խօսքով առաջնորդող դատակարգն ու բոլոր կազմակերպութիւնները Պարսկաստանից էին գալիս. ուրեմն՝ զարմանալի չէ, որ հայերի պաշտամունքներն ու բարքերը պարսից հակազդեցութեանն ենթարկւած լինէին։

Սկզբունքով Արամազդից սերւած աստուածների թիւը 7-ն էր, բայց՝ յետոյ սրան աւելացնում են 8-րդը. ապա 9-րդը, այնպէս որ չհաշւած երկրորդական փոխառութիւնները, հայկական պանթէօնը բաղկացած էր տասը գլխաւոր աստուածներից. սակայն՝ հայոց աստուածներին

*) Հիւպլման. Հայ քերականութիւն, I, էջ 12.

7-ի բաժանելու սովորութիւնն այնքան հաստատուն էր, որ Սոսրով Թագաւորը-Տրդատի հայրը 226-ին և 230-ին պարսիկներին դէմ յաղթութիւն տանելու համար Գալ տաճարում (փայտակարանի նահանգում, Կուրի և Երասխի խառնարանի վրայ) կամ Վաղարշապատում (Էջմիածին) 7 սեղանների վրայ է մեծ զոհ մատուցանում:

Տասերորդ աստածը, որը յետագայում աւելանում է պանթէօնին, նոյնպէս իրանական ծագում ունի դա սպանդարամատն է, որը Լազարոսի կարծիքով Զօրօստրի կրօնի Սպենտա Արմայիտին է: Յայտնի չէ թէ հայերն ինչպէս և երբ են փոխ առել այս աստածը. միջին պարսկերէնի կամ պեհլվի ժամանակ հայերը փոխ են առնում Սպանդարամատին միևնոյն անունով, սա «բարերար Արմայիտին է», անշահասէր, վեհանձն անձնագոհութիւնը: Արմայիտ բառը վեգական Արամատինէ, որը երկրի և «կատարեալ իմաստութեան» անունն է. այս անունը ըստ փեհլեվիական աւանդութեան Պլուտարքոսը ճշտութեամբ թարգմանել է σοφία բառով: Արամայիտի բառի իսկական նշանակութիւնն է «սիրելի, հաճելի բնաւորութիւն»: Յայտնի չէ թէ ուր և ինչպէս էին պաշտում Սպենդարամատին, սա ժողովրդականութիւն չունէր, որովհետև Ագաթանգեղոս Գրիգոր Լուսաւորչի կողմանած տաճարների թւում սրան չի յիշում: Գու-

ցէ սրան պաշտում էին իբրև հողի, երկրի աստած. որովհետև Թովմա Արծրունին ասում է, որ երկիրը նրա պանդոկն էր. Սպանդարամատը աւելացնում է նա—ուրիշից չի ստեղծւած, նա մնում է այնպէս ինչպէս եղել է, նա յարատեւում է առանց փոփոխութեան. երկրի, հողի բընաւորութեան գծերն էլ այսպէս են: Սա Մանիտապ Հեփթաղացու (Հոնը) պատմած լէգենդան է, որը սակայն ամբողջապէս Սպանդարամատին չի վերաբերում:

Սոսելով հայոց դիցաբանութեան կրած իրանական ազդեցութեան մասին՝ պէտք է երկու աղբիւր որոշել—պարսկական և պարթևական. այս վերջինը որը շատ ուշ է առաջացել, շատ կարևոր է: Պարսիկների կրօնական ազդեցութիւնը համեմատաբար նւազագոյն չափի է հասնում. վերջին դարաշրջանում պարթևների ազդեցութեան հետքերն են, որոնք ընդհանրապէս նրկատելի են: Ս. Գեղցերը նկատում է. «մինչդեռ Կապադովկիան իւր Անահիտի կողքին երկու պարսկական աստածութիւններ ունէր (Ստրաբոն XV, 735), մինչդեռ Լուտիան, որը պարսկական գաղութներ ունէր, պարսկական կրօնի տաճարներ ունէր և իւր Անահիտին պարսկական Արտէմիսի տեղն էր դնում,—Հայաստանում այդ տեսակ բան չկար: Մոգութեան կրօնը, որը իւր կրակի պաշտամունքով տարածւած էր Կապադովկիայում և

նոյն իսկ Լուտիայում, ոչ մի հետք չի թողել չայաստանում»:

Կասկած չկայ, որ Արամազդից սերածների մեծ մասը իրանական ծագում ունի. և այդ պարզ կերևայ, երբ ամենից առաջ մանրամասն ուսումնասիրենք զրանց անունները, որոնցից երեքը իրանական են. այդ անուններն են Վանատուր, Միհր, Անահիտ, Նանէ, Բարշամին, Աստղիկ և Տիւր: Նմանութիւն կայ այս եօթ աստածների սիստեմի և 7 Ամիսհա Սպենտայի՝ պարսկական ոգիների սիստեմի մէջ. Խոսրով թագաւորի վերոյիշեալ դոհաբերութեան ձեւը—նաբաւականաչափ երկզունաւոր կենդանիներ է զոհում—նման է Աւեստայի արարողութեան (ըստ Վ. Գէյզերի). այս նմանութիւնը հաստատում է նաև Ագաթանգեղոս պատմիչը ասելով, որ թագաւորը այս արարողութեամբ պահպանեց իւր նախնիքների՝ մոգերի ծիսակատարութիւնները, այն մոգերի, որոնք, ինչպէս տեսանք, պարթև արշակունիներից էին: չայ պատմիչները միաժամանակ խօսում են մի 8-րդ աստծու՝ Վահագնի պաշտամունքի մասին. Արամազդի այս կեղծ որդին իրանական չի. այլ՝ Հնդեւրոպական. Ժողովուրդը տարտամ, անորոշ զրութեամբ, պահել է այս տարբերութիւնը չնայած որ Վահագնին էլ միացնում են իրանական ընտանիքին: Եւ 8 աստածներ ունենալու այս ձգտումն իսկ իրա-

նական է. հայերը հաշուելով Արամազդին էլ կամ Վահագնին ձգտում էին 8 աստածներ ունենալ, որովհետեւ պարսկական պանթէօնում ևս 8 բարձրագոյն աստածներ կային: Կարելի է փիւնիկեան աստածների հետ ևս մի այսպիսի նմանութիւն ստեղծել: Նրանք ևս 8 տաճարներ ունէին. սակայն՝ փիւնիկեան ազդեցութիւնը իրանականի հետ համեմատած չնչին էր. այդ ազդեցութիւնը ոչ մի հետք չի թողել, միայն յայտնի է, որ Ասորիքի հելլենացած բնակիչները Ք. ա. I դարում որոշ ազդեցութիւն են գործել հայերի վրայ և կարելի է կարծել, որ փիւնիկեան որոշ աւանդութիւններ սրանց միջոցով անցել են հայերին: Այս թւականից առաջ և միշտ էլ այս երկու ազգերի մէջ յարաբերութիւններ եղել են. ուստի կարող էին մէկից միւսին անցնել նախնական որոշ հաւատալիքներ. յամենայն դէպս շատ աստածաբաններ ընդունում են, որ այս 8 թւի նմանութիւնը կարող է պատահական զուգադիպութիւն լինել: Ինչ և է, Վահագն միւս եօթն աստածների չափ յարգանք էր վայելում, որովհետեւ Գրիգոր Լուսաւորիչն ու Տրդատը քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ կործանեցին սրա և իւր անդրանիկ եղբօր տաճարները, Վահագն և իւր այս եղբայրը համարւում էին Արամազդի որդիներ:

Միւս կողմից՝ չայաստանի որոշ մասերը ա-

ռանց մերժելու այս բաժանումը, Արամազդիան ընտանիքից վերցրած երրորդութիւններ էին ստեղծել, օր. Վահագն—Անահիտն ու Աստղիկը. սրանք պաշտուում էին Հայաստանի հարաւարեւելեան մասում, որոնց պաշտամունքի կեդրոնը Տարօնի Աշտիշատն էր (Մշի նահանգում): Այս կերպ ամբողջ Հայաստանը նւիրւած էր Արամազդ-Անահիտ-Վահագն երրորդութեանը:

Ազգային այս աստուածներին յունականի հետ նոյնացնելն երբէք կատարեալ, ամբողջական չի եղել. հայերն այս յունական աստուածներին հասկանում էին իրենց ձևով և աշխատում էին յարմարեցնել իրենց սովորական գաղափարներին: Յունական ազգեցութիւնն առաջ եկաւ Արտաշէսի և Տիգրան Մեծի ժամանակ, որոնք մեծ քանակութեամբ յունական արձաններ բերին Հայաստան: Հայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ միշտ էլ կենդանի էր մնում ազգային աստուածութեան տրւած յատկութիւնների որոշ մասը. այս յունական արձանները տեսնելով հայերը միայն շրջութեցին Զևս-Իւպիտերին Արամազդի հետ, Մինը՝ Հեփիստոս-Վուլգանի, Անահիտը՝ Դիանա-Արտեմիսի, Նունէն կամ Նանէն՝ Աթենաս-Միներվի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտէ — Վենուսի, Տուրը՝ Ապօլլոնի և Վահագն՝ Հերկուլէսի հետ: Այս շփոթութիւնն ու յետագայում կատարւած ջոկողութիւնը բա-

ցատրւում է նախնական նմանութեամբ, որը պարզ կերևայ երբ առանձին առանձին յաջորդաբար ուսումնասիրենք այդ աստուածները:

Արամազդը Ահուրամազդայի աղաւաղումն է. այս վերջինն էլ նախնական Օհրամազդ և Օրմիզդ ձևերից է, որոնք իրանական լեզուներում նշանակում են «Իմաստուն Տէր»: Հայերը սրան տւել են կարող և մեծ տիտղոսներ. պարսիկներն էլ այդպէս էին անւանում նրան, բայց՝ երկրորդաբար: Սրանից զատ՝ հայերը Արամազդին դարձնում են երկնքի և երկրի ստեղծողը, բոլոր աստուածների հայրը, երկրի պաղաքերութեան և բախտի պարգևողը: Հայ թագաւորներն իրենց Արամազդի սերնդից էին համարում. Ահուրամազդի պաշտամունքի ամենագլխաւոր վայրը Անին էր, ոչ թէ Արաքսի հիւսիսային կողմում գտնւած Անի քաղաքը, որը քրիստոնէութեան ժամանակ մայրաքաղաք դարձաւ, այլ՝ այն Անին, որը Ք. ա. VI դարուց ի վեր շինւած էր Դարանաղիում (Երզնկանի և Ակնի միջև, այժմ Կամախ). Արամազդը պաշտուում էր և մի ուրիշ տեղ-Պաղատում (և ոչ թէ Պաշար ինչպէս Պ. Վիպերն է գրում, որին մենք հետևում ենք. սա գտնւում է հայկական Տաւրոսի հանդիպագօտու վրայ). վերջապէս՝ նա պաշտուում էր և ուրիշ ցեղերից, յատկապէս վրացիներից և իվերներից:

Սկզբներում Արամազդն միայն մի տղայ և

մի աղջիկ ունէր-Միհր և Անահիտ կամ Նանէ-
յետագայում սրանից ծնեցնում են Աստղիկին և
միւս աստուածներին: Արամազդը մենակ էր ծը-
նում, առանց մի մօր գործակցութեան, ինչպէս
պարսիկներն էին պատկերացնում. այս բանը
հաստատում են հայ քրիստոնեայ պատմիչները.
Եղիշէն ու Եգնիկը, որոնք V դարու պատմիչ-
ներ են. գրի են առել պարսից թագաւոր Յազ-
կերտ Բ-ի, 439—457, մի նամակը, որով Յազ-
կերտը մեղադրում էր հայերին մի կոյսից ծնւած
աստծուն պաշտելու համար. այս պատմիչները
պատասխանում են նրան, որ Միթրան նոյնպէս
հրաշքով է ծնւել առանց մայր ունենալու:

Պարսից Միթրան հայկական Միհրն է. որի
մասին բացի Արամազդից ծնւելուց ուրիշ բան
չգիտեն հայ Քրիստոնեայ պատմիչները. սրա
մասին մենք էլ ուրիշ ոչ մի աղբիւր չունենք,
որոնց կարելի լինէր զիմել: Ըստ Ազաթանգե-
ղոսի Միհրի տաճարը Բագայառիճումն էր (այ-
ժըմ Պակերիճ, Երզնկեանի մօտ): Իբրև Հեփիս-
տոսի համարժէք աստուած կարելի է եզրակաց-
նել, որ նա արևի և կրակի աստուածն էր: Պարս-
կաստանում Միթրան արդէն արևի աստուած էր.
նրա պաշտամունքը ինչպէս Պարսկաստանում
այնպէս էլ ամբողջ Առաջաւոր-Ասիայում էր տա-
րածւած: Եղիշէի և Խորենացու ասելով երդու-
մը Միհրի անունով էր լինում, ուրեմն՝ նա ներ-

կայ էր լինում երդումով կնքւած գործողու-
թիւններին. նա քննում էր մարդկանց սըր-
տերը, վրէժխնդիր լինում երդմագանցութեան
համար և ճշմարտութիւն ու արդարութիւն հաս-
տատում: Սրա պաշտամունքը արիւնալի էր.
ըստ Քսենոֆոնի (Անաբազիս. IV, 5, 35) սրան
ձիեր էին զոհում և երբեմն էլ Դիրճան գաւա-
ռի Բագայառիճում գտնւած՝ սրա տաճարի մօտե-
քը մարդկային զոհեր էին մատուցանում:

Սրան Հերկուլէսի հետ նմանեցնելով պէտք
է նմանեցնել նաև Ապօլլոնի՝ արևի աստծու հետ:
Այս բոլորը մենք հանում ենք հայ ազգային ա-
ռասպելներից, որոնք կարող են կազմւած լինել
զեռ Փռիւզիայում եղած ժամանակ (Սև ծովի
երկարութեան վրայ): Մովսէս Խորենացին լսել
է թէ ինչպէս էին երգում այս առասպելները
ըամբիւ կոչւած լարաւոր գործիքի ընկերակցու-
թեամբ:

Վահագն այնքան ժողովրդականացել էր, որ
իւրաքանչիւր ամսւայ 27-րդ օրը նրան էր նը-
ւիրւած: Աշտիշատում, Վահագնի տաճարում զե-
տեղեցին Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանագինէի
մասունքները:

Ժողովրդական պաշտամունքի մէջ Անա-
հիտ աստուածուհին առաջին տեղն էր բռնում.
քրիստոնեայ պատմիչները սրան նմանեցնում
են Արտեմիսի և երբեմն էլ Աթենասի հետ:

Տրդատ Գ-ը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ուղղած իւր ճառում հետեւեալ կերպով է բնորոշում ներան. «սա Մեծ Տիկինն է, ազգի փառքը. նա է, որ կեանքի բարիքներն է բաշխում. բոլոր թագաւորները պաշտում են նրան, յատկապէս Յունաստանի թագաւորը. նա մայր է ամբողջ իմաստութեան, մարդկային սեռի բարեբարութիւն է. նա բարձրագոյն Արամազդի աղջիկն է. նրա շնորհիւ է ապրում և բարգաւաճում հայոց երկիրը, որին իւր պաշտպանութեան է արժանացրել»։ Հայոց քրիստոնէական գրականութեան շրջանում Անահիտը ցոյց է դրւած իբրև Արամազդի ամուսին, իբրև հայերի մայր և գերիշխանուհի։ Սակայն՝ սա մի սխալ հասկացողութիւն է. Անահիտը Արամազդի ամուսին չէր, ոչ էլ հայերի մայրը, այլ աղբիւր կանացի բոլոր առաքինութիւններին։ Նրա զլխաւոր տաճարը գտնւում էր Երիզայում (Երզնիճան), Աղձնեաց գաւառում, սա Հայաստանի ամենահռչակաւոր սրբավայրն էր։ Մի ուրիշը շինւած էր Արմաւիրում (Էջմիածնի մօտ). Արտաշատում (Արաքսի վրայ), Աշտիշատում (Տարօնում), Դարբնաց քար լեռան վրայ (Անձնացեաց նահանգում, հայկական Տաւրոսի վրայ. դարբնաց քար բառը նշանակում է «դարբնի քար») շինւած էին ուրիշ տաճարներ. այս վերջինը, ըստ հայկական քրիստոնէական լեգէնդայի, Բարդղեմէոսից կործան-

ւեց։ Այս տաճարներից յայտնի էր երկուսը. մէկը Ծոփաց աշխարհում, Աթորանաթա կոչւած լեռան վրայ, «Անահիտի գահը» (որը հիմա յայտնի չէ թէ որ տեղն է), ուր ապրում էր միայնակեաց Եպիփանոս V դարում (Ըստ Փաւստոս Բիւզանդացու). միւսը՝ Տերինկատոր կոչւած վայրում, արևելեան Տաւրոսի վրայ (Տարօնում). Երիզայի սրբութիւնը անշուշտ այն է, որի մասին ակնարկում է Կիկերոնը խօսելով «fanum locupletissimum et religiosissimum» ի մասին իւր De Imperio Pompeu գրւածքի մէջ (էջ 23). Մենք տեսնք, որ Լուկուլլոսի արշաւանքը չափազանց զրգուեց հայերին, որոնք կարծում էին թէ հոռմայեցիների նպատակն է կողոպտել իրենց տաճարները և յատկապէս այս տաճարը։ Եւ այս վախը զուր չէր, որովհետև հռոմայեցիները յաճախ կողոպտում էին տաճարներում դիզւած ահագին գանձերը, որոնք նւիրւած էին աստուածներին։ Այսպէս է վարւել Անտոնինոսը, ինչպէս Պլինն է վկայում. «Անահիտի արձանը զուտ ոսկուց էր ձուլւած. նա գրւած էր տաճարում, որը աստուածուհու անունը տարածեց ամբողջ գաւառի վրայ. այս գաւառում Անահիտը շատ մեծ յարգանք էր վայելում։ Երբ Անտոնինոսը պարթևների դէմ արշաւանքներ սկսեց՝ այդ ժամանակ նրա մարդիկ կողոպտեցին այս տաճարը։ Պատմում են, որ Անտոնինոսի վետերաններից մէկը — բօլօ-

նացի մի ազնւական— աստւածային Օգոստոսի բարի գալստեան առթիւ մի խնճոյք է կազմում. այս խնճոյքի ժամանակ խօսք է լինում այն լէզէնդի մասին, որի համաձայն այս տաճարի առաջին սրբապղծողը, կողոպտողը անգամալուծւում, կուրանում է. այս վիտերանը ասում է, որ այս խնճոյքի ծախսը աստւածունհու ոտքն է հոգում, և իր ամբողջ հարստութիւնը այդ տաճարի կողոպուտից է կազմւած: Սակայն՝ արձանը նորից են շինում նրան երկրպագողները: Գրիգոր Լուսաւորիչը Երիզայում մի ուրիշ ոսկեայ Անահիտ գտաւ (ըստ Ագաթանգեղոսի, Էջ 591): Այս միւսնոյն աստւածունհու ոսկեայ արձանը դրւած էր նաև Տարօսի Աշտիշատ քաղաքում: Արտաշատում սրա տաճարը ամրացրած էր և աստւածների քրմերը այստեղ պաշտպանեցին թագաւորական բանակի դէմ: Ժողովուրդը դիմում էր Անահիտին նրան անւանելով «ոսկեմայր»: Ի պատիւ այս աստւածունհուն տարին երկու անգամ, զարնան և աշնան, փառաւոր տօներ էին սարքում: Ստրաբոն յիշում է, որ սրա պաշտամունքի ծիսակատարութիւններից մէկն էլ տաճարում ազնւական օրիորդների անառականալն էր: Կարծում են, որ այս սովորութիւնը քրիստոնէութեան ժամանակ այլևս գոյութիւն չունէր, որովհետև Գրիգոր Լուսաւորիչը Տրդատին ուղղած մեղադրանքների մէջ չի յիշում այդպիսի մի սովորութիւն: Ճիշտ է,

որ Ագանթանգեղոսի գրած Լուսաւորչի ճառը իսկական է, սակայն՝ այնուամենայնիւ Անահիտի պաշտամունքը այնքան ժողովրդականութիւն ունէր, որ չնայած քրիստոնէութիւն ընդունելուն՝ հայերը Տիրան թագաւորի ժամանակ (IV դար Ք. յ.) զաղտնի կերպով դարձեալ պաշտում էին Անահիտին: Մեր թւականութեան III դարում երգնկանի տաճառում հետևեալ կերպով էին կատարում սրա պաշտամունքը. աստւածունհուն զոհ էին մատուցանում, ուխտ գնում մօտակայ Գայլ գետը, թագաւորական մի խնճոյք սարքում, ուր յարբում էին, ապա տաճարը պսակում էին ճիւղերով ու փնջերով: Վերջապէս՝ պէտք է ասել և այն, որ եթէ Անահիտի համար ոսկի արձան էին ձուլում այդ նրա համար էր, որ ըստ հաւատալիքի նա ծնւել էր ոսկի մարմնով. այսպէս՝ նրան անւանում էին «ոսկեմայր» (ոսկի և մայր բառերից կազմւած):

Նանէ (Նանայ, Նանէա, Նունէ) զիցունին շփոթւեց Աթինասի հետ, երբ Արտաշէսը վերջինիս արձանը Հայաստան բերեց և Տիգրան Մեծը այդ արձանը դրեց Թիլաւանի տաճարում: Մենք ոչ այս սրբավայրի տեղը գիտենք և ոչ էլ մի ուրիշ անուն: Անահիտը մայրական, մայր աստւածունհի էր, իսկ Նունէն թւում է, որ իբրև պատերազմի կոյս աստւածունհի պէտք է եղած լինի: Սակայն Նանէն Պարսկաստանում ևս ճա-

կատամարտի աստածունհին էր: Ընդհանրապէս հայկական աստածութիւններէ մէջ Նունէն շատ քիչ է տարբերուիմ Անահիտից: Սա պաշտուում էր Ելամիտներից և հրէաներից տարբերւող սեմիտական զանազան ցեղերից — օր. Փիւնիկեցիներից, Ասորեստանցիներից և Ասորիքի ժողովրդից:

Բարշամը Ասորիքից էր փոխ առնւած (ասորերէն Բեւ-Շամին կամ Բաալ-Շամին): Սա երկնքի և երկրի աստածն էր, սակայն՝ հայերն այս յատկութիւնը վերագրեցին Արամազդին: Սրան արծաթից, փղոսկրից և բիւրեղից մի արձան էին շինել, որը կոչւում էր «սպիտակափառ»: Յայտնի չէ թէ ինչու Ագանթանգեղոսի յունարէն թարգմանութեան մէջ Բարշամին դարձրել են աստածունհի: Քանի որ իրանցիները հայերին ներշնչում էին արեւին պաշտել և այս երկու ազգերն էլ արեւին պաշտում էին, ուստի տարօրինակ է, որ հայերը Ասորիքից արեւի մի աստած փոխ առած լինեն, երբ նրանց հետ սկսեցին սերտ յարաբերութեան մէջ մտնել: Եւ իսկապէս սիրիական քաղաքակրթութիւնը շատ բարձր էր հայերից յատկապէս կրօնական գաղափարների զարգացման տեսակէտից*): Հին ժամանակներից ի վեր հայերը Ասորիքի հետ յարաբերութեան մէջ էին և գնալով աւելի ու աւելի էր սերտանում այդ

*) Ստրաբոն XI, 128.

յարաբերութիւնը, որովհետեւ սրանք իրար պատահեցին մի բնակավայրում-կատածնիայում (կապադովկիայի հարաւում), որը տարածւում էր մինչև Աղձնիք և Տարօնիտեա (Տարօնիտեաը այս միևնոյն շրջանի նահանգներից է, որը չպէտք է շրջութել Մշի Տարօնի հետ): Սրանից զատ հայերը բաւականաչափ սիրիական բառեր փոխ առան և Տիգրան Մեծի ժամանակ այս շրջանի սիրիական ժողովրդները ձուլւեցին հայերի հետ, որոնք բռնի իրենց լեզւին ու կառավարութեան ենթարկելով պարտաճններին այնուամենայնիւ նրանցից որոշ գաղափարներ և սովորութիւններ փոխ առան *):

Աստղիկ անունը նշանակում է «փոքրիկ աստղ» ինչպէս սիրիական «Կառւկաբտա» անունը. ուրեմն հայերը այս աստածունհուն փոխ առնելով բաւականացել են միմիայն անունը թարգմանելով: Սա պաշտուում էր գլխաւորապէս Աշտիշատում (Տարօնում), յետոյ Բաղատում (և ոչ թէ Պաշատում), ուր ինչպէս տեսանք Արամազդն էր **): Արտաշէս Բ-ը Վանայ լճի ափին սրա համար մի տաճար շինեց, իսկ Սաթիւնիլը, այս թագաւորի ամուսինը, չուզեց թողնել Աստղիկի պաշտամունքը՝ չնայած որ քրիստոնէութիւնը արդէն յաղթանակել էր: Հայոց դիցաբանութիւնը սրան դարձրել է Վահագնի սիրունին. Աշտիշատի սրա

*) Գեղեցեր.

**) Ալիշան.

տաճարը այդ տիտղոսն էր կրում: Աստղիկը հեշտանքի աստուածուհին էր և ի պատիւ սրան հայոց թւականութեան վերջերին մեծ տօներ էին սարքում: Սրան երբեմն շփոթում էին Անահիտի հետ, ուստի սա ևս դառնում է Արամազդի աղջիկը. վերջում սա նոյնացւում է Վենուս-Աֆրոդիտի հետ:

Տիր կամ Տիրը Մերկուր մոլորակի ձևն է և ծագումով պարսկական պէտք է լինի, որովհետև նա կոչւում էր քրմերի*) գիտութեան յայտնողը: Սրա տաճարը գտնւում էր Երազամունում, ուր հասնում է Տրդատը, որը հեթանոսական տաճարները կործանելու համար Վաղարշապատից անցնելով պէտք է գնար Արտաշատ: Ուրիշները Տիրին նոյնացնում են Ապոլլոնի հետ, որը աւելի է համապատասխանում հայկական աւանդութեան: Տիր բառը հայերէն նշանակում է «կարողութիւն, ոյժ». սա պատգամների, իմաստուն խորհուրդների և ճարտարախօսութեան աստուածն էր. նա ապահովում էր երկրաւոր յաջողութիւններն ու շնորհները:

Վահագն հայոց բոլոր աստուածներից ամենաթողութեամբ էր. նա էր, որ խեղդում էր վիշապներին, քաջութիւն պարգևում, այնպէս որ երբեմն սրան համարում էին պատերազմի միակ

*) Ագանթանգիդոս.

աստուածը և նոյնացնում էին Արէս-Մարսի հետ. ուրիշները կարծում են, որ յոյն աստուածներից միայն Հերկուլէսը կարող է համեմատուել սրա հետ: Սրա անունը չի կարելի համեմատել իրանական պատերազմի ոգի Վերետրազնայի հետ, չընայած որ վանկերը նման են: Հնչական աւելի սերտ կապ կայ թէ՛ Վատակնայի թէ՛ Վայուի կամ Վադիվհի, բարձրագոյն Իազատասի հետ *): ստուգաբանօրէն Վահ=կրել, ակնի=կրակ, այստեղից Վահագն կլինի կրակի աստուած:

Սակայն՝ կան ուրիշ ստուգաբանութիւններ, որոնք աւելի ճիշտ են երևում. Զենդ—Ավեստի Վերետրա=յաղթել և գնա=խփել բառերից կազմել են Վերետրագնա յատուկ անունը=«յաղթութեան ոգի» կամ Բահրամ, որը նոյնպէս իրանցիների մօտ յաղթութեան աստուած է. այս աստուածը հայերը փոխ են տուել և դարձրել Վահագն և Վահրամ **): Սրա համար է, որ Ագանթանգեղոսը սրան համարում վիշապներին սպանող, քաջութեան աստուած. որը քաջութիւն է պարգևում. իբրև օգերևոյթաբանական աստուած Վահագնի օրհներգը ցոյց է տալիս, որ նա ծնւել է ծովի եղէգներից, որոնք վառւում էին. սրանց ծուխը ծնում է այս երեխային, հուր աշ-

*) Վերեր.

**) Այս ստուգաբանութիւնը տւել է Լակարդը, սրան համամիտ է Հիւրշմանը. վերջերում համաձայնել է նաև Ա. Վ. Իակոսնը:

քերով և մագերով: Վահագն ծնւած է երկրից և երկնքից, ծովու ծերունուց (աւելի շուտ ամպերից, եթէ համեմատենք Հինգրայի և Ակնիի հետ) և վերջապէս երկնային եղէգներից (աւելի շուտ ծովային եղէգներից), որոնք այրւում են հորիզոնում, ծովի մէջ:

Վահագնի կռիւը ոգիների հետ փոթորկի և կայծակի սարսափների դէմ է. այս տեսակէտից նա քաջ է և քաջութիւն է ներշնչում, ուրեմն՝ իբրև պատերազմի աստուած է, որ քաջութիւն է տալիս. սակայն այս օգերևոյթաբանական յատկութիւնները վերցւում են Վերետրագնայի նոյնպիսի յատկութիւններից:

Այս տեսակէտից էլ Վահագն արևի աստուած է. այս իմաստով միայն կարելի է բացատրել նրա վիշապաբաղ մականունը: Այս մականունը չի նշանակում «սպանել վիշապին», ինչպէս այդ ընդունում է Վեբերը, այլ՝ «վիշապներին հաւաքող», այսինքն՝ մետկօրե—վիշապ, որը նշանակում է նաև «փոթորիկ», ցիկլօն, կայծակ, ընդհանրապէս օգերևոյթաբանական երևոյթ. և քաղ, քաղեմ բառից, որը նշանակում է «հաւաքել»: Վահագն նոյնպէս մեր յիշատակած երրորդութեան անդամն է, վերջապէս սա պաշտւում էր «Վահեվահ տաճարում», այս բառը միևնոյն անւան մի նոր դարձւածքն է, ճնման այն ձևին, որ գտնւում է Հիմէն Հիմինէ» դարձւած-

քի մէջ: Այս տաճարը շինւած էր Աշտիշատում—«քաղաք հարուստ յընծայաբերութեանս ոսկի և արծաթ» ասում է Ագանթանգեղոսը: Յունական տեկստը նոյնացնում է Վահագն Հերկուլեսի հետ. լեգէնդաներն էլ Վահագնի մասին պատմում են յունական հերոսի քաջագործութիւնների նման քաջութիւններ: Մի ուրիշ տաճար գտնւում էր Ահեվական Տօսպի գաւառում, ինչպէս Թովմա Արծրունին է պատմում. այս պատմիչը ցոյց է տալիս մի ուրիշ տաճար ևս Փոքր-Աղբակում, Մեծ—Չաբի վրայ:

Ըստ Եվհեմերի տեսութեան—այս հանձարեղ յոյնը Աղէքսանդր Մակեդոնացու ժամանակ բոլոր աստուածներին ծագումով աստածացրած հերոսներ էր համարում: Վահագն ևս մի հերոս է աստածացրած. կարելի է ընդունել, որ արեւելքում մի առժամանակ այս գաղափարը ընդունել է, որովհետև Մովսէս Խորենացին ասում է, որ վրացիները նրան մի արձան էին կանգնեցրել, իսկ այդ արձանը պարզապէս հայոց Վահագն թագաւորին՝ պէտք է լինի, որը գնալով Ասորիք Բարշամ հերոսից յարդ է գողանում. այս յարդը ճանապարհին թափւում է Հայաստանում և յետոյ երկինք թռչելով կազմում Կաթի ճանապարհը, որը մինչև հիմա էլ հայերից կոչւում է «յարդգողի ճանապարհ»:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Այն բոլորից զատ՝ ինչ որ ասացինք հայերի սոցիալական կազմակերպութեան մասին Հիդդիտների, խալդերի և պարսիկների օրինակից հետեցնելով՝ կան նաև ուրիշ կէտեր, որոնք թէև կատարելապէս չեն լուսաբանում հայերի կուտուրայի վիճակը, սակայն՝ կարող են հնարաւորութիւն տալ մեզ մօտաւորապէս հասկանալու այդ՝ գոնէ այն շրջանից սկսած երբ հայերը հանդէս են գալիս պատմութեան մէջ *):

Հայոց թագաւորը բացարձակ իրաւունքի

*) Մեր այս տեղեկութիւնները քաղում ենք հայ պատմագրներից, որոնք բոլորն էլ IV դարուց յետոյ են գրել. նոյնիսկ Ագանթանգեղոսն ու Սորենացին էլ յետագայ գրողներ են, որոնց շատերը համարում էին աւելի հին: Չնայած որ այս շրջանը ժամանակի մեծ տարածութեամբ բաժանւում է հնութիւնից, սակայն՝ ճիշտ կարելի է ասել, որ հայերի մէջ նոյն են մնացել նրանց բարքերն ու զանազան կազմակերպութիւնները: Հայերի մէջ աւանդութիւնները այն աստիճան կենդանի են մնում, որ հէնց այսօր պահել են այնպիսի աւանդութիւններ, որոնք V դարում են գոյութիւն ունեցել ինչպէս Եզնիկն է վկայում (Եղծ Աղանդոց):

տէր էր. նրա բոլոր կարգադրութիւնները, հրամանները օրէնքներ էին. ուրիշ ոչ մի իշխանութիւն օրէնսդրական իրաւունք չունէր: Ինչ էլ որ լինէր միապետի քմահաճոյքը ոչ ոք չէր համարձակւում հակառակել նրան, նոյնիսկ եթէ մի հրէշային, այլանդակ կարգադրութիւն լինէր այդ. այսպէս՝ IV դարում քրիստոնեայ թագաւոր Տիրանը հրամայում է Յուսիկ կաթողիկոսին բերածեծ անել. կաթողիկոսը հարաւանների տակ մեռնում է: Ազնւականութիւնը սրա տեղ կաթողիկոս է ընտրում Գանիէլին, որը յանդիմանում է Տիրանին իւր այդ վարեցողութեան համար. թագաւորը իսկոյն ևեթ հրամայում է կախել կաթողիկոսին: Այսպէս ուրեմն բռնակալը կեանքի ու մահւան իրաւունք ունէր իւր հպատակների վրայ, որոնց իւր ցանկութեան համաձայն ազնւականութիւն էր շնորհում, զանձեր բաշխում մէկից խլելով միւսին տալով: Այս Տիրանի յաջորդ Արշակը հրամայում է զօրքի հրամանատար իշխանեղբօր Վարդան Մամիկոնեանին՝ սպանել թագաւորի հարազատ եղբօր որդուն՝ Գնէլին. հրամանը իսկոյն կատարւում է: Այս թագաւորը հրամայում է Վասակ զօրավարին սպանել իւր եղբայր Վարդանին. հրամանը նոյնպէս կատարւում է: Այսպիսի շատ օրինակներ կան և ոչ ոք չի մտածել հակառակել իւր տիրոջ կողմից հրամայած ոճրագործութիւններին. թագաւորի հրա-

մանները կատարելը մի սուրբ պարտականութիւն էր, որի դէմ չէին վիճում եթէ նոյնիսկ պէտք լինէր մի ամբողջ ընտանիք, մի ամբողջ ցեղ կամ նոյնիսկ մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջինջ անել:

Հայ թագաւորների օրով երկիրը, ըստ լեռնազրութեան, բաժանւում էր փակ նահանգներին, որոնք կառավարւում էին համարեա թէ անկախ կերպով մի նախարարի կամ տանուտիրոջ ղեկավարութեամբ (առաջին տիտղոսը ցոյց է տալիս այն յարաբերութիւնը, որ այս իշխաններն ունէին թագաւորի հետ. երկրորդը՝ որոշում է դրանց դիրքը ցեղի հանդէպ, միևնոյն սեպուհի միւս անդամների հանդէպ, որոնցից անդրանիկը դառնում էր յաջորդ և նշանակւում է «ընտանիքի գլխաւոր»): Այս իշխանները թագաւորի վերաբերմամբ միայն երկու պարտաւորութիւններ ունէին-հարկ էին վճարում և զինւորական ծառայութիւն մատուցանում: Սա բացարձակ աւատական (ֆէօդալական) մի բեժիմ կարելի է համարել եթէ ի նկատի չունենանք այն հանգամանքը, որ իշխանները սովորութիւն չունէին թագաւորին հաւատարմութեան երդում տալու: Սակայն՝ չնայած որ նորագոյն շրջանը լիքն է դաւադրութիւններով, ինչպէս այդ ճակատագրօրէն պատահում է լեռնական աւատականութեան մէջ, այնուամենայնիւ թագաւորի անձնաւորութիւնը այն աստիճան սրբագործւած էր, որ ոչ մի օրինակ

չկայ որով հայերն իրենց թագաւորի-կեանքի դէմ դաւադրական փորձ արած լինէին *): Հայաստանում չկան այն անընդհատ դաւադրութիւնները, որոնցով լիք են Ասորեստանի, Պարսկաստանի և համարեա արևելեան միւս բոլոր ազգերի պատմութիւնները: Միակ դէպքը, որը արիւնով էլ չվերջացաւ, վերջին հայ Արշակունի թագաւոր Արտաշէս Գ-ին դահլիճէ անելն է 428-ին Ք. յ.:

Թագաւորի պալատում այս ազնւականութիւնը բաժանւում էր երկու խմբի. այստեղ աւելն մի նախարար ունէր իւր հաստատուն բարձր և նայած իւր կարգին՝ այդ բարձր գրւած է լիսնում որոշ տեղում. երբեմն միևնոյն սրահում 900 այսպիսի բարձեր էին լինում: Եթէ մի նախարարի բարձր իւր տեղում չէր լինում այդ նշանակւում էր, որ այդ տեղի տէր նախարարը զրկւել է իւր պատւից: Յաճախ թագաւորը տեղափոխ էր անում այն նախարարին, որին ուզում էր վարձատրել կամ պատժել: Այս բոլոր իշխանները ըստ պարսկական սովորութեան «ծառայարքայի» էին: Սրանցից չորսը փոխարքաներ էին, pitjash (πῑτιῶες), որոնց յանձնւած էր երկրի սահմանների պահպանութիւնը. հէնց այս պաշ-

*) Ճիշտ է, Մովսէս Խորենացին կարծում է, որ հայերը Տրդատին, առաջին քրիստոնեայ թագաւորին, թունաւորել են, սակայն դա միակ լեզենդան է, որ գոյութիւն ունի:

տօնի պատճառով էլ նրանց անւանում էին սահմանապահ: Առաջին գլխաւոր սահմանապահութիւնը Աղձնիքն էր (Տաւրոսի նահանգը, Ծովաց աշխարհի և Կորդուաց երկրի միջև), յետոյ գալիս էր Ծովաց աշխարհըն, յետոյ Կորդուաց երկիրը, վերջապէս Գուգարքն (հիւսիսում, վրացիների գէմ, Կուր գետի հովտի Հարաւ-արեւմտեան կողմում): Մինչև հիմա յայտնի չի եղել թէ երբ է հաստատուել այս հիերարխիան, սակայն՝ այսօր միայն հաստատ է, որ այս կարգը խիստ հաստատուն է եղել. այնպէս որ քրիստոնէական թւականութեան սկզբի տարիներում պատմիչներն անգագար յիշում են այդ մասին:

Պալատն ապրում էր երկու տեսակ եկամուտներով. նախ թագաւորական կալւածների հասոյթով. երբեմն այս կալւածքներն ամբողջ նահանգներ էին կազմում, այսպէս Արարատ գաւառը, որը Հափաղանց ընդարձակ էր, պատկանում էր Արշակունեաց ընտանիքին և մասնաւոր նախարար չունէր. այս կալւածքների հասոյթներն ահագին էին: Երկրի միւս բոլոր բաժանմունքներում էլ թագաւորական հողեր կային. մի յատուկ մինիստր կառավարում էր այս հողերը. նա մարդպետ տիրոջն էր կրում (մարդ և պետ բառերից): Երկրորդ եկամուտը հարկերն էին կազմում, որոնք կոչւում էին հաս, մուտ, սակ, րափ: Այս վերջինը պարսկական է և նշա-

նակում է մաքսի իրաւունք, իսկ միւս բառերի նշանակութիւնը յայտնի չէ. նոյնիսկ յայտնի չէ թէ հայ թագաւորների ժամանակ տուրքերի ընդհանուր գումարը որքան էր, այնինչ Դարէհի ժամանակ կարելի է իմանալ այդ:

Հայկական դրամը մեզ յայտնի է միայն Տիգրան Մեծի ժամանակահատից, յետագայ իշխանների դրամներից շատ կան, մինչև Երատօն համարեա թէ բոլորն էլ նկարւել են իրենց փողերի կամ ձեղալների վրայ և միշտ էլ յունարէն մակագրութեամբ:

Քաղաքական յանցաւորները վերաբերմամբ Հայաստանի թագաւորները անողոք էին: Որոշ ամուր դղեակներում, ինչպէս Արտաշատն է, մահապարտների համար վիրապներ էին փորւած. Արտաշատում այսպիսի մի վիրապի մէջ ձգեցին Գրիգոր Լուսաւորչին, որը առաջին անգամ քրիստոնէութիւն քարոզեց, սակայն՝ իբրև Պոսրով թագաւորին սպանողի որդի: Սա պարթև էր և ոչ թէ հայ: Կային զանազան, որոնց գլխաւորը կոչւում էր դահճապետ. սրանք զատապարտեալին մահացնում էին մի որոշ տեղում— Նառապիտարանում: Յաճախ սոսկալի պատիժներ էին տալիս քաղաքական թշնամիներին. կենդանի մորթալեղծ էին անում, աչքերը հանում, շիկացած երկաթով այրում կոպերը, մորթում էին ամբողջ ընտանիքը հօր աչքի առաջ, որին ամենից վերջն

էին սպանում. երբ սաստիկ զայրացած էին լինում պատերազմում բռնւած բանտարկեալի վերայ՝ նրան կենդանի այրում էին կամ մորթաղերձ անում և մորթին յարդով լցնում. նոյնիսկ դաւադիրները եղբայրները, եթէ մինչև անգամ նւիրւած լինէին աստածներին իբրև քրմապետներ, դարձեալ դետն էին ձգւում պարանոցից մի մեծ քար կապւած ունենալով: Թագաւորական կալածքների մի մինիստր թագուհու հետ վատ է վարւում և պարսիկներին մատնութիւն անում. այս բանը իմացւում է. մերկացնում են մինիստրին, ձեռները կապում կողքերին և ձմռան սաստիկ ցուրտ գիշերը մերկ ձգւում են դուրս. հետևեալ օրը ուղեղը թից վար էր հոսել և մեռել էր *): Գալով քաղաքական օրէնքների դէմ մեղանշողներին՝ նրանք դատւում էին կանոնաւոր դատարաններում. այս բանը կարելի է եզրակացնել Փաւստոսի այն յատւածից, ուր նկարագրւած է թէ ինչպէս Արշակաւան քաղաքի (Արարատի մօտերքում, Կոգովիտ կամ Կոգ հովտի գաւառում, Բայազիտի հիւսիսային կողմում) ազնւականները բողոքում են Արշակ Բ-ի (352—366) այն վճռի դէմ, որով այդ քաղաքը վերածւում էր ապաստարանի. ազնւականները բողոքում էին ասելով, որ արդարութիւնը մե-

*) Փաւստոս V 3.

ռել է, հրաժարւում էին ընդունել պալատի այդ վճիռը, չնայած որ թագաւորը իրաւունք ունէր իւր այդ սեփական քաղաքը այդ բանի համար յատկացնել: Այս քաղաքում ապաստանում էին պարտքերի տակ ճնշւածները, իրենց դրացիներին վնասողները, արիւն թափողները, շնացողները, գողերը. եթէ պարտատէրը իւր պարտապանի ետևից ընկնելով գնար այս քաղաքը նրան դուրս կվռնտէին: Այսպէս՝ Արշակաւանը շուտով լցւում է աւազակներով, զրպանահատներով, մարդասպաններով, գողերով, շրնացողներով, անհաւատարիմ աղախիւններով, յաւիշտակութիւն անողներով, դոներ կոտորողներով:

Պալատում մեծ պաշտօնատարների շարքում առաջին տեղն էր բռնում հազարապետը, որը յոյները ուղղակի «հազարի գլխաւոր» *χιλιάρχος* են թարգմանել. սակայն՝ Պարսկաստանում սանախ ներքին գործերի մինիստրն էր, յետոյ դարձաւ ամեն բան անող մինիստր. պետութեան մէջ երկրորդ տեղն էր բռնում այս պաշտօնատարը: Հայերի մէջ այս մինիստրը միշտ էլ յատկապէս ֆինանսների և երկրագործութեան համար էր: Այս պատճառով է, որ յոյները թարգմանելով անւանել են սրան *ἐπίτροπος* և *οἰκονομος* *): Սովորական ընթացիկ լեզուով սրան աշխարհաշէն տիտղոսն էին տալիս. նա ազարակներ էր շինում,

*) Հիւպըման Arm. Gram. էջ. 147.

քաղաքի փողոցները, կամուրջները, ճանապարհները, մի խօսքով նա հսկում էր ազգի նիւթական բարգաւաճութեան վրայ: Երկրորդ տեղը բռնում էր Սպարապետը *ἀρχιστρατήγος* ինչպէս յոյներն են ասում. այսպէս Մամիկոնեանը, որի մասին կլօսենք, սպարապետ էր, նա պէտք է առաջնորդէր զօրքը երբ թագաւորը պատերազմ էր յայտարարում. սակայն՝ երբէք ընդհանուր հրամանատարութեան, ընդհանուր ուղղութիւն տուողի դեր չէր կատարում, օր. Արշակ Բ ի որդի Պապը պատերազմի դուրս եկաւ պարսից Սապոր Բ-ի դէմ Ձիրաւ դաշտում. Սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանը ասում է Պապին. «Լաւ է, որ դուք մի ապահով տեղում սպասէք, իսկ մենք կուենք Ձեզ համար, ուրեքն Դուք հեռուում հանգիստ դիտեցէք և աղօթեցէք Աստծուն, մենք կյաղթենք»*), Ձնայած սրան հայաստանի թագաւորները չեն ձգտել իրենց բացարձակապէս պաշտել տալ, ինչպէս հին ժամանակներում շատ ուրիշ թագաւորներն էին անում: Տիգրան Մեծը միակն է, որ թոյլ է տւել իրան աստուածային պատիւներ տան, աստծու պէս պաշտեն. ճիշտն ասած միւս թագաւորներն էլ պէտք է յարգւած լինէին իբրև աստուածային ծագում ունեցողներ, ովորհետև լիզենդաները սրանց Արամազդից են

*) Փաւստոս V, 4.

ծնեցնում: Բոլոր հայ հեթանոս թագաւորները թաղւում էին Անիում, աստուածների հօր Սրամազդի տաճարի մօտ. երբ Սասանեան Սապոր Բ. թագաւորը յաղթեց հայերին այստեղից վերցրեց թագաւորների ոսկրօտիները, սակայն՝ Արարատեան դաշտում հայոց սպարապետից յաղթւելով ստիպւեցաւ յանձնել յաղթողին: Այս ոսկրօտիքը թաղւեցին Աղխցքում (Ալաբեղի մօտ): Պարսիկները ուզում էին հայոց թագաւորների ոսկրօտիքը Պարսկաստան տանել, որպէսզի, իրենց կարծիքով, թշնամի հայերի պատիւը, փառքը և քաջութիւնը նոյնպէս Պարսկաստան տանեն.— Պալատում կար մի ուրիշ անձնաւորութիւն, որը թագաւորին պսակադրողն էր. նա թագադիր ասպետ տիտղոսն էր կրում: Արտաշէս Ա-ից սկսած այս պաշտօնը հաւանօրէն ժառանգական էր դարձել Բագրատունեաց ընտանիքի մէջ. Ժողովրդի աչքում այնքան մեծ նշանակութիւն էր ստացել այս պաշտօնը, որ Վրացի Ռադամիդատի և Միհրդատի կուրի ժամանակ թագադիր ասպետը հրաժարւեց թագ դնելու Միհրտադի գլխին և այդ պատճառով էլ Ժողովուրդը նրա վրայ նայում էր իբրև յափշտակողի, անհարազատ թագաւորի: Սրա հետ միասին կար մարդակետութիւնը, որը թագաւորական ինչքն էր կառավարում, պալատը կազմակերպում, նրա հոգսերը քաջում, զանձարանի ու հարեմի վրայ

հսկում: Այս պաշտօնատարին անւանում էին հաւ հայր մարդպետ—«մարդկանց գլխաւորի հայր»: Յայտնի է, որ այս մարդը ներքինի, «ներսի մարդ» էր:—Այս հարեմների կազմակերպութեան մասին մենք ոչինչ չգիտենք:—Մարկսագութիւնը նոյնպէս մի մեծ պատիւ էր. դժբախտաբար մենք ոչինչ չգիտենք այս պաշտօնի մասին. նոյնիսկ այդ կոչումը մութն է, հաւանօրէն սեմիտական ծագում ունի: Եթէ մենք պ. Բելկի նրման այս մարկսա բառը «քաղաք» բառով թարգմանենք, այն դէպքում այս պաշտօնատարը կլինի մայրաքաղաքի գլխաւորը, շէֆը. սակայն՝ մենք այսքանը գիտենք, որ երբ թագաւորը առաջին կարգի իշխաններից բաղկացած մի դեսպանութիւն էր ուղարկում, Մարկսազը միշտ էլ դրանց ընկերակցում էր*): Պալատում կային ուրիշ պաշտօնեաներ ևս. սրանցից ոմանք թագաւորի շուրերը պէտք է մատուցանէին, կար թիկնապահները մի գունդ, իրերը կարգի բերելու համար հանդերձապահներ, մէկը արժէէնշան դրօշակն էր կրում թագաւորի առջևից, երբ նա դուրս էր գալիս. մէկը որսի վրայ էր հսկում, մէկը սպանդանոցների շէֆն էր, մի ուրիշը մեծ բազէներ տանողը: Պալատը մանրակրկիտ կերպով կարգաւորւած էր. թագաւորն ինքն անձամբ որոշում

*) Փաւստոս III, 12, IV, 11, V, 38.

էր ծիսականարութիւնները, որոշ ժամեր ընդունելութիւնների համար էր որոշել, որոշ ժամ՝ խորհրդի, որոշ ժամ՝ հանգստութեան: Երկու բան կայ խիստ աչքի ընկնող—մի մեծ իշխան թագաւորին դրում, յիշեցնում էր այն պարտականութիւնները, որոնք մոռացութեան էին տրւում թագաւորի կողմից. միւս կողմից՝ զգուշացնում էր բարեւութեան ժամանակ արձակած վճիռներից, իսկ երկրորդը՝ Նորին Մեծութեան յիշեցնում էր այն վրէժխնդրութեան մասին, որը պէտք է իրագործւէր*): Թագաւորը դատաւորներ էր նշանակել պալատում, քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում. թագաւորներն ուզում էին, որ քաղաքացիներին պատեն գիւղացիները, սակայն՝ արգելում էին, որ առաջինները չհպարտանան. պէտք է իբրեւ եղբայր ապրէին աղքատների, խոնարհների հետ: Ընտանիքում կռիւները կանխելու համար թագաւորի մօտ մնում էր միայն անդրանիկ որդին, միւսները բոլորն էլ, աղջիկ թէ տղայ, պալատի ծախքով պահւում էին մայրաքաղաքից հեռու**):

*) Մովսէս Խորենացի II, 8.

**) Մովսէս Խորենացին այս բոլոր մանրամասնութիւնները վերագրելով Վաղարշակին, միայն անձնաւորութեան վերաբերմամբ սխալւում է. այդտեսակ սովորութիւններ, կազմակերպութիւններ գոյութիւն ունեցել են և շարունակւել են նաև քրիստոնէութեան ժամանակներում:

Պալատի բոլոր ամանեղէնները ոսկուց ու արծաթից էին. թագաւորը թագ (տիար) էր կըրում, մի մեծ շապիկ հագնում, նոյնպէս էլ ծիրանի վերարկու։ Մեծ վրանը նոյնպէս ծիրանի էր և բաժանւած սենեակների. վրանի վրայ մի արծիւ էր տնկւած։ Թագաւորի կօշիկները կարմիր էին և միայն նա իրաւունք ունէր այդպիսի կօշիկներ հագնելու. եթէ թագաւորն ուզէնար իւր սիրելի իշխաններին պատել՝ նրան իրաւունք էր տալիս մի ոտքին կարմիր կօշիկ հագնելու։ Թագաւորական հարսանիքի ժամանակ ոսկի էին շաղտալիս փեսի գլխին, իսկ հարսի վրայ մարգարտի անձրև էր տեղում։

Միջին թուով հայոց բանակը 120,000 հոգուց էր բաղկացած. իւրաքանչիւր նախարար զօրք էր հանում և ինքը առաջնորդում։ Այս զօրքի կէսը հեծելազօրք էր, կէսը ոտաւոր, որոնք զինւած էին պարսկական ձեով. մենք տեսանք թէ ինչպէս էր կռուում հայոց զօրքը։ Բացի այս զօրքից, որը պատերազմի ժամանակ էր ոտքի կանգնում, թագաւորը պահում էր մշտական մի փոքրիկ գունդ. այս գունդը ամառը թագաւորի հետ էր լինում Շահաբիվանում (Ասորապների բանակատեղին, որը գտնւում Արևելեան Եփրատի ակունքի մօտերը, Բայազիտի մօտ)։

Ամեն մի իշխան (սինեօր) ունէր մի կամ մի քանի բերդեր, ուր կային ամուր, ապահով

զրեակներ շրջապատւած պարտէզներով։ Ինչպէս տեսանք այս մարդիկ սարսափելի չէին. սրանք անկարող գտնւեցին դիմադրել այն անընդհատ արշաւանքներին, որոնք լեցնում են այս սլաւամութիւնը։

Մենք շատ քիչ տեղեկութիւններ ունենք հին հայերի մասնաւոր կեանքից։ Ժողովուրդին բանի տեղ չէին դնում, նա ոչ մի հետք չի թողել պատմութեան մէջ, բացի Քսենոֆոնի նշեցրած մասնաւոր դէպքերից։

Երբ 452 թւին, Յագկերտ Բ-ը հայ ազնւականներին կապւած Պարսկաստան տարաւ, սրանց կանայք, որոնք մնացել էին Հայաստանում, շատ խիստ պայմանների մէջ ապրեցին մինչև որ իրենց ամուսինները աքսորից վերադարձան։ Ազնւական կանանց այս դրութիւնը համեմատելով առաջւայ հետ, Եղիշէն մեզ ծանօթացնում է վերջինիս հետ գլխաւոր մանրամասնութիւններով։ Հեղինակը գովում է թէ ինչպիսի առաքինութեամբ սրանք տանում են իրենց ճակատագիրը։—«Ինչպէս սովորութիւն էր ամէն մի ազնւական կին ունէր իւր աղախինը, որը մանկութիւնից մեծանում էր այդ ազնւական փարթամ ընտանիքում. բայց՝ այժմ ոչ աղախինն էր ջոկուում և ոչ տիկինը»։ Քանի որ բոլորն էլ միևնոյն առաքինի, չարքաշ կեանքն էին վարում «ոչ ոք միւսի համար անկողին չէր գցում, որովհետև

այլևս ոչ ոք անկողին չունէր»։ Այդ ժամանակից ի վեր փափուկ կեանքի բոլոր առաւելութիւնները ոչնչացան. «չկան այլևս ընտիր խորտիկներ, զանազան համեմներով պատրաստած յատկապէս կանանց համար. այլևս ազնւական տների համար հացթուխներ չկան... Ոչ ոք ջուր չէր ածում ազնւական տիկնոջ ձեռքը լացւելու համար. նաժիշտներն այլևս նուրբ սրբիչներ չէին դուրս բերում սրբւելու համար։ Տիկիւնները դադարեցին անուշահոտ սապոններով լացւելու սովորութիւնը, ինչպէս նաև տօն օրերին անուշահոտ իւղերով օծւելու սովորութիւնը։ Գեղեցիկ ամաններն այլևս չէին երևում սեղանի վերայ. սեղանից վերացել էին չքեղ բաժակները, որոնց տակն է թագնւած ուրախութիւնը. հանդէսների կառավարիչն այլևս չէր կանգնում նըրանց փարթամ սրահների շէմքում հրաւիրւածներին ընդունելու համար... Պատի բարձերը և նրանց ամպհովանները կործանւել էին... Թագաւորի հրամանով նրանց գղեակները կործանւել էին, պարտէզների քաղցրահոտ ծաղիկները թառամել էին, խաղողի ագնիւ պտղաւէտ որդերը՝ արմատախիլ եղել. բոլոր զանձերը, կանանց բոլոր զարդարանքները յարքունիս գրաւեցին յօգուտ բռնակալին. չմնաց ոչ մի մարգարիտ ականջներից կախ տալու համար և ոչ մի թանգագին բար ճակատների համար... Նրանք, ո-

րոնք մանուկ հասակից սովորել էին ամենաթարմ և ամենից մատղաշ որսի երինքերով և հորթերի ուղեղով սնւել, այժմ խոտով էին իրենց քաղցը յագեցնում։ Որսի շներն իրենց ազնւական տէրերի երկար բացակայութեան պատճառով աստիճանաբար կորսւեցին... Ազնւական տիկիւնները չէին կարող զօպել իրենց արտասուքները երբ իրենց ամուսինների խնճոյքների սրահներովն անց էին կենում։ Այդ սրահները կոչում էին իրենց ամուսինների անունով, որովհետև դրել էին նրանց արձաններ, որոնց վրայ գրել էին գերի գնացած ամուսինների անունները և որոնք նրանց յիշատակի համար էին*»։

*) Եղիշէ, Վարդանանց պատերազմ.

ՅԱԻԵԼԻԱԾ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ.

Կարող է տարօրինակ թւալ, որ մենք հայոց այս պատմութիւնը գրելիս չենք օգտուել հայ պատմագիրներից. սակայն՝ այդ այն պատճառով է, որ դրանք ճշմարտութիւններ, ստոյգ տեղեկութիւններ չեն տալիս մեզ:

Առաջ կարծում էին, որ Փաւստոս Բիւղանդացու գրածքը IV դարու գործ է. սակայն՝ օտար քննադատները ցոյց տւին, որ անհնարին է ընդունել այդ աւանդութիւնը, ինչպէս անիրաւացի կերպով դեռ մի բանի նորագոյններ ևս ընդունում են: Օտար քննադատները ցոյց են տըւել, որ V դարուց առաջ ոչ մի պատմական գրութեւն չի եղել հայերէն, հայոց այբուբենն էլ V դարու առաջին տարիներումն է գտնուել: Ճիշտ է կարելի է առարկել, որ մի հայ հեղինակ կարող էր IV դարում գրել օտար տառերով, սակայն՝ Փաւստոսի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա էլ ներշնչւած է Եւսեբոս Կեսարացուց, Բարսեղ Կեսարացուց և V դարում հայերէն թարգմանւած Սուրբ գրքից: Սրանից զատ՝ այս պատմութիւնը

որը ընդհանուր առմամբ մի պատմական հեքիաթ է Տրդատի և Գրիգոր Լուսաւորչի մահից սկսած խառն է ժողովրդական լեգենդաներից վերցրւած բազմաթիւ առասպելներով, հեքիաթներով: Ազաթանգեղոսի վրայ էլ պէտք է նոյն տեսակէտով նայել. նա IV դարու պատմիչ չէ, այլ՝ V դարու, սրովհետեւ օգտուում է V դարու գրւածքներից:

Մենք աւելի երկար կանգ կառնենք Մովսէս Խորենացու վրայ, որը հնութեան տեսակէտից շատ աւելի կարևոր է:

Պ. պ. Կարրիերի, Գեղցերի, Վետտերի, Մ. Աբեղեանի և շատ ուրիշների նորագոյն հետազօտութիւններից գիտենք, որ Մովսէս Խորենացին իւր պատմութիւնը գրելիս օգտուել է ժողովրդական երգերից, ժողովրդական աւանդութիւններից, հեքիաթներից: Նա կարծում է, որ այս աղբիւրները բոլորն էլ ճշմարտութիւններ են պարունակում, ուստի ձգտում է գտնել այդ ճշմարտութիւնները. բայց՝ Խորենացին իւր այդ աշխատանքը կատարում է առանց մեթոդի, առանց քննադատութեան՝ այնպէս որ մենք չենք կարող որևէ ճշմարիտ բան գտնել այդտեղ: Չնայած դրան Խորենացու խառնուփնթոր պատմութեան մէջ կան բաւականաչափ բնորոշ, ստոյգ մանրամասնութիւններ. այսպէս՝ նա խօսում է մի Տիգրան Ա.-ի մասին, որը Կիւրոսի ժամանա-

կակիցը պէտք է լինի. մենք տեսանք, որ իրօք այդպիսի մի Տիգրան եղել է, սակայն՝ Սորենացին դրան վերագրում է այնպիսի գործեր, որոնք Տիգրան Մեծին են վերաբերում և պատմը ած են նոյնպէս հռոմայեցի հեղինակների գրածքներում:

Ինչպէս տեսանք պարթևներն եկել են 66 թւին Ք. յ., այն ինչ Մովսէս Սորենացին դրանց բերել է տալիս 150 թւին Ք. ա.: Այսպիսի սլաւներ առաջ են գալիս այն հասկացողութիւնից, որ նա ունի պատմական շրջանների մասին: Առաջին շրջանն անւանում է Հայկազնան և սկսում է պօնիմ Հայկով՝ վերջացնում առասպելական Արայով, որը Շամիրամի ախոյեանն էր, երկրորդ շրջանը հասնում է մինչև Պարոյրը, որն իբր թէ Հայաստանի առաջին թագաւորն է լինում. այս շրջանում Ասորեստանցիք տիրում են Հայաստանին և նրա վրայ կառավարիչ նշանակում երբեքն ասորեստանցիներին, երբեքն էլ հայերին. երրորդ շրջանը ձգւում է մինչև Վահէն, որին սպանել է տալիս Աղէքսանդր Մակեդոնացու զէմ մղած մի կռուում: Ահա այս շրջանում, Պարոյրից սկսած հայոց թագաւորները կատարեալ անկախութիւն են ձեռք բերում: Սորենացին խոստովանում է, որ Աղէքսանդրից սկսած մինչև առաջին Արշակունի թագաւոր Վաղարշակը ոչինչ չունի ասելու, բացի այն՝ որ Հայաստանում ա-

մէն ինչ տակն ու վրայ էր եղել և ամէն ոք աշխատում էր ինքը տէր դառնալ երկրին: Սրանից յետոյ ուրեմն անցնում է երկրորդ շրջանին, Արշակունիներին, որոնց օտարներ է անւանում: Սորենացու այս ասածները համեմատելով իսկական, ճիշտ պատմութեան հետ՝ տեսնում ենք, որ որոշ համաձայնութիւն կայ երկուսի մէջ: 525-ից սկսած մինչև 320 թւականը Աքեմենիդները իսկական հայեր էին: Սելևկեանները 320—200 կազմեցին մի երկրորդ շրջան. այս շրջանում Հայաստանի կառավարիչները երբեքն տեղացիներն էին, երբեքն օտարները: Սրանից յետոյ գալիս է երրորդ շրջանը Արտաշիսեան հարստութեան (200—10 Ք. յ.), ազգային գերիշխանների շրջանը, — այս գերիշխանները սերւում էին հայացած հին պարսիկներից: Օտարների դարը (11—60 Ք. յ.) կազմում է միանցում, որից յետոյ սկսում է հինգերորդ շրջանը, Արշակունիների շրջանը, որը տևում է 60-ից մինչև 300 թւականը: Այս անգամ արդէն ժողովուրդը յամառօրէն պնդում է, որ Արշակունիները օտարներ են:

Այսպէս՝ մենք տեսնում ենք, որ ազգային աւանդութիւնները ստոյգ տեղեկութիւններ են պահպանել նրում եղած զանազան տիրապետութիւնների մասին: Սորենացին ասում է, որ առաջին ժամանակների Հայաստանի վրայ իշխող-

ները իսկական հայեր էին. յետագայ դարում հայերն ենթարկւեցին օտարներին. երբորդ շրջանում հայերը դարձեալ իշխում են, որից յետոյ արշաւանքների պատճառով առաջացած սոսկալի խառնաշփոթութիւնները մթնացնում են պատմութիւնը, ոչինչ յայտնի չէ. վերջապէս՝ վերջին շրջանում դարձեալ օտարներն են իշխում: Այստեղ պէտք է նկատել, որ պատմիչը ժամանակագրական սխալ հիմք ունի, նա իւր ձեռքի տակ ունեցել է Եւսեբոս Կեսարացու գրածքը (Եկեղ. պատմ. և ընդ. ժամանակագր.) և հետեւել է Սուրբ գրքին իբրեւ անսխալ մի պատմութեան: Այս պատճառով Հայկին բերել է տալիս Բաբելոնի Աշտարակից, ապա իրար դիմաց է շարում հրէա և քաղդէացի թագաւորներին, որոնք Հայաստանի կարծեցեալ թագաւորներն են եղել և որոնց Խորենացին գտնում էր յիշատակած իւր ժամանակեայ Ֆոլկլորէի մէջ: Այսպիսով դուրս է գալիս, որ Տիգրան Ա.-ին է վերագրւած Տիգրան Մեծի քաջագործութիւնները: Զուր Մովսէս Խորենացին հիմնւելով Մարաբաս Մծուրնացու կամ աւելի շուտ անանունի ցուցակի վրայ, սրանից օգտւում էր և կարծում, որ ստոյգ, իսկական է—կարծում էր, որ այս Տիգրանը Արշակունի է եղել, որովհետեւ լեզենդաներն պարզ ցոյց են տալիս, որ Տիգրան Մեծը իսկական հայ է եղել: Հիմնւելով այս լեզենդաների վրայ ևս

Խորենացին ստուգութեան ուրիշ միջոց չի գտնում բացի Տիգրան Ա.-ին վերագրելու Տիգրան Մեծի քաջագործութիւնները, որը իսկապէս հայ էր և ոչ թէ Արշակունի:

Խորենացին երբ խօսում է Հայաստանի Վաղարշակ անունով թագաւորի մասին, նա ամբողջապէս իրանից չի ստեղծում այդ թագաւորին, որովհետեւ աւանդութիւնը ասում էր, որ իւրօք Վաղարշակը Հայաստանում մի հարստութիւն է հիմնել: Այստեղ սխալը նրանում է, որ ինքը Վաղարշակը չէր, որ թագաւոր դարձաւ, այլ նա թագաւորեցրեց իւր Տրդատ եղբօրը:

Մովսէս Խորենացին իւր պատմութիւնը գրելիս հետևում է Ֆլավիանոս Յովսէփին մինչև Տիգրան Մեծի որդին Արտաւազդը (34 թւին Ք. ա.), սրանից յետոյ երբ այս մատենագիրը թողնում է իւր պատմութեան թելը 60 տարի յետոյ վերսկսելու նպատակով, Խորենացին այդ շրջանում հետևում է Եւսեբոս Կեսարացուն (եկ. պատմ.) և Լաբուբնային. վերջինս եղեսիայի թագաւոր Աբգարի դիւանապետն էր (Աբգար IX, քրիստոնէութիւն ընդունեց 212 թւին), հետևաբար եղեսիայի թագաւորներին համարում է հայոց թագաւոր: Խորենացու այս սխալն առաջ է գալիս նրանից, որ Բար Հեբրիուսը պարթևներին, եղեսացիներին և հայերին նոյնացնում է *): Սխալի

*) Վիպեր Կաթ. եկ. Հայաստանում. 63 էջ.

մի ուրիշ աղբիւր է դառել նաեւ այն հանգա-
մանքը, որ սխալ է կարգացել Աբգար V-ի տիտ-
ղոսը. այս Աբգարը կոչւում էր «Ռիւամա» = սե.
Խորենացին կարգացել է *Արշամա*, սեռական հո-
լով, որը նշանակում է «Արշամի որդի»: Եթէ
այս Արշամը իսկապէս գոյութիւն է ունեցել իր-
ընդհանուր անձնաւորութիւն, այնուամենայնիւ
երբէք նա Աբգարի հայր լինել չի կարող: Այս-
պիսով այս Արշամին նա մտցնում է Եղեսայի
հարստութեան շարքը, առանց ուշադրութիւն
դարձնելու այն հանգամանքի վրայ, որ Բար Նեբ-
րիուսը այդ բանը չի անում. սրանից յետոյ Խո-
րենացին նոյնպէս նոյնացնում է Եղեսացիներին
ու հայերին: Խորենացին կարծում է, որ այս
Աբգարի յաջորդն ու որդին է եղել Անանուն
անունով մէկը: Աբգարների ընտանիքում իրօք
չատ Մանուններ կան, սակայն սխալ է Մ-ն Ան
կարգալը, որը բացասական մասնիկ է և ըստ
բմահաճոյքի մի ն էլ աւելացնել վերջում, որ-
պէսզի մի նշանակութիւն ստացւի, այսինքն՝
դառնայ «անանուն»*):

Երբեմն էլ Խորենացին սխալւել է սիրիական
թարգմանութեան պատճառով, որը Աբգար IX-ին
(176—218) շփոթում է Աբգար V Ուխամայի հետ

(4—7 Բ. ա. և 13—5). այս շփոթութիւնը նախ
մտնում է Լաբուբնայի մէջ, որին հետևում է
Նւսեբոս Կեսարացին, ապա՝ Մովսէս Խորենա-
ցին արտագրում է թէ մէկը և թէ միւսը: Այս-
տեղից առաջ է գալիս երկու անախըօնիգմ. նախ՝
գիտենալով որ Սանատրուկը մի Աբգարի ժամա-
նակակից է, կարծում է որ այդ Աբգարը Աբ-
գար V է, այն ինչ պէտք է Աբգար IX-ին էր.
երկրորդ՝ ասում է, որ այս Սանատրուկը սպա-
նել տւեց Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալ-
ներին: Այս բանը անհնարին էր, որովհետեւ Սա-
նատրուկը երկու դար ուշ է զրանցից, այսպիսի
մի սխալ հնարաւոր կլինի եթէ ժամանակի մա-
սին տեղեկութիւն չունենան, որովհետեւ իրօք
Սանատրուկը հալածեց քրիստոնեաներին, որոնք
սկսել էին տարածւել Հայաստանում:

Մի խոսքով՝ ընդհանրապէս ճիշտ է և արդի
քննադատութեան կողմից հիմնաւորւած Պ. Թ.
Ռայնախի կարծիքը թէ հայոց պատմագրները
բացարձակապէս ոչինչ են. սակայն՝ պէտք է
նկատի ունենալ, որ զրանց սխալները կարելի է
բացատրել ժամանակի պայմաններով: Սակի
նորագոյն ուսումնասիրութիւնները մեզ թելադ-
րում են զրանց վրայ նայել իբրեւ տւելի բարե-
լիդճ պատմագրների քան թէ հէնց առաջին հա-
յեացքից է թւում. զրանց ամենամեծ յանցանքը
այն պարզամտութիւնն է, որը օտար ժամանա-
կագրների բաժին էլ էր ընկել:

*) Ֆ. Իւստի Grundriss. և Ա. Վ. Գուտլմեր. Mem.
de l' Acad. de st. Péter.

~~1122~~

~~2147~~

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0419291

7993

